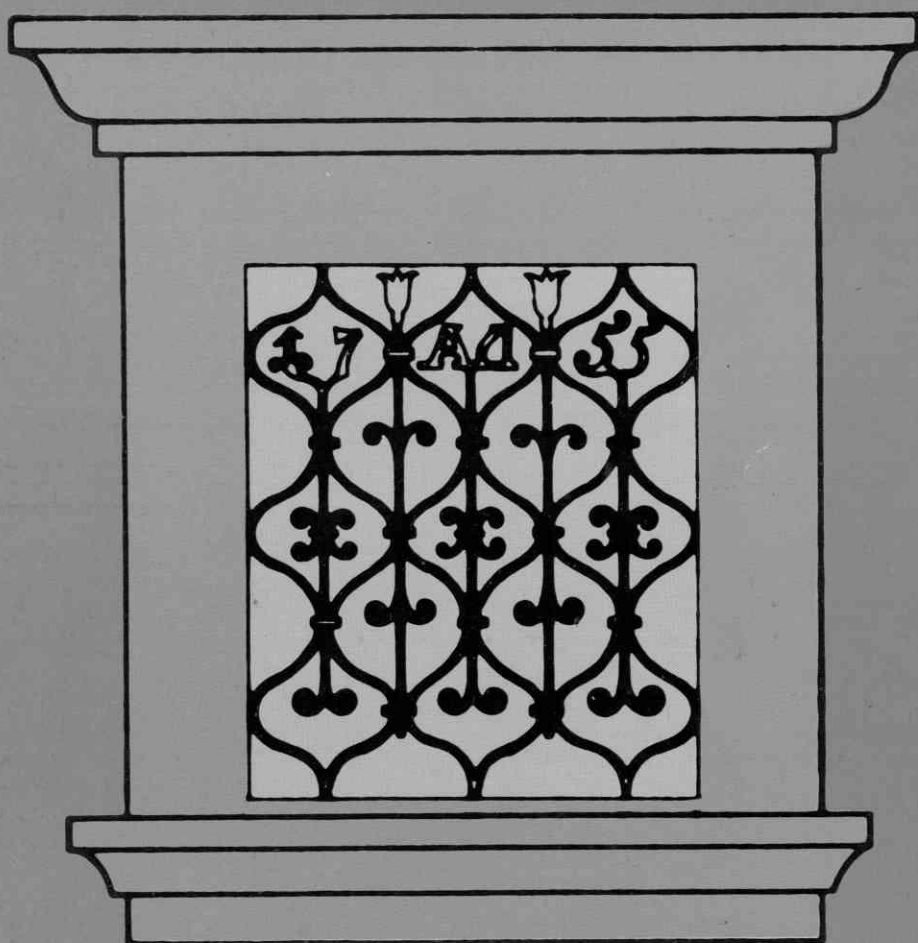

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

KRONIKA

ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

XXXIII

1985

IZDAJA IN ZALAGA ZGODOVINSKO DRUŠTVO ZA SLOVENIJO
SEKCIJA ZA KRAJEVNO ZGODOVINO

LJUBLJANA

UDC
620.01(497.2)

KRONIKA

ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

LXXIII

1982

Izdajateljski svet: Marjan Drnovšek, dr. Tone Ferenc, dr. Ferdo Gestrin (predsednik), Metka Gombač, Nada Holinsky, Olga Janša-Zorn, dr. Jože Koropec, Janez Kos, Antoša Leskovec, Božo Otorepec, Slavica Pavlič, Marija Serdoner, dr. Mirko Stiplovšek, Prvenka Turk

Uredniški odbor: France Dobrovoljc, Marjan Drnovšek, dr. Tone Ferenc, dr. Ferdo Gestrin, Stane Granda, Olga Janša-Zorn, Janez Kopač, Božo Otorepec, dr. Sergij Vilfan, dr. Peter Vodopivec — Glavni urednik: dr. Peter Vodopivec, odgovorni urednik: Marjan Drnovšek — Lektor: France Dobrovoljc — Tehnični urednik Marko Štuhec — Opremil: Julijan Miklavčič — za upravo odgovarja uredništvo — sofinancirata Raziskovalna in Kulturna skupnost Slovenije — Tiska tiskarna Tone Tomšič v Ljubljani — Klišeje izdeluje klišarna Ljudske pravice v Ljubljani

KAZALO

AVTORSKO KAZALO

RAZPRAVE IN ČLANKI

- Jože Curk*: Ob osemstoletnici trga Dravograd — 5
- Janez Cvirn*: Iz zgodovine prostitucije v Celju ob koncu prejšnjega stoletja — 142
- Tatjana Čepič*: Oris poteka repatriacije v letu 1945 — 232
- Ferdo Gestrin*: Kulturne povezave med slovenskimi in italijanskimi deželami do 18. stoletja — 11
- Draško Josipović*: Ob odkritju najdišč sileksov na Ljubljanskem barju — 1
- János Kalmár*: Načrti pomorske trgovine prek Trsta iz časa vladavine Karla VI. — 137
- Dušan Kos—Marija Perko*: Gospodarske in socialne razmere na imenju Golnik (Gallenfels) sredi 18. stoletja — 17
- Janez Kos*: Stetje prebivalstva in hiš 15. julija 1945 na območju okrožnega mesta Ljubljane — 227
- Irena Kovač*: Podzemlje ilegalne Ljubljane — 223
- Marjan Linasi*: Oris razvoja Tovarne meril Slovenj Gradec od ustanovitve do konca II. svetovne vojne (ob njeni 80-letnici) — 162
- Janez Mesesnel*: Razstava Slovenska likovna umetnost na temo NOB 1945—1985: tretjina, ki jo je prispeval Mestni muzej Ljubljana — 236
- Gregor Moder*: Ob petdesetletnici ustanovitve Mestnega muzeja v Ljubljani — 205
- Jožef Nemeth*: Oris razvoja Demokratične fronte Južnih Slovanov na Madžarskem — 54
- Jurij Perovšek*: Revolucionarne »občine« v Sloveniji v letih 1919—1920 — 49
- Ljudmila Plesničar-Gec*: Proizvodnja lončenine v Emoni — 209
- Damjan Prelovšek*: Terezijanski Trst — primer hasburškega uradniškega urbanizma 18. stoletja — 28
- Ivan Puš*: Nekaj vprašanj v zvezi s prazgodovinsko Emono in njenim zaledjem — 206
- Irena Sivec*: Arheološki prispevki k zgodovini prafar na vzhodnem področju oglejskega patriarhata — 216
- Marija Stanonik*: Motiv delavca in kmeta (v luči stanovske in razredne zavesti) v slovenskem NOB pesništvu 1941—1945 — 167
- Eva Szentlélek-Koroknay*: Knjigoveške starine Ljubljane in okolice — 117
- Mojca Šifrer-Zora Torkar*: Iz življenja nekdanjih kamniških usnarjev in čevljarjev — 148
- Marko Štuhec*: Prebivalstvo Ljubljane v drugi polovici 17. stoletja na podlagi matičnih knjig — 124
- Janez J. Švajncer*: Slovenske vojne razglednice v prvi svetovni vojni — 41
- Veljko Toman*: Postopki pri rekonstrukciji stenske poslikave v antični Emoni — 213

Sergij Vilfan: Prisilnost tuhinjske ceste, njen konec in gospodarsko nazadovanje Kamnika — 99

Davorin Vuga: Viri za zgodovino slovenske arheologije II — 105

Franc Zalar: Slikar Jurij Tavčar in društvo ljubljanskih ostrostrelcev — 219

ZAPISKI IN GRADIVO

- Božo Benedik*: Blejski otok in izražanje narodne zavesti — 181
- Stane Kumar*: Vojaške železnice na Slovenskem — 58
- Dušan Novak*: Maks Peterlin, telesnokulturni delavec, kamniški rojak — 67
- Vilko Novak*: Čaplovič je — Košič! — 62
- Ivan Rihtarič*: Prispevek k nastanku trga Gornja Radgona — 183
- Vasko Simoniti*: O preprečevanju in zatiranju stekline ter uvedbi pasjega davka v ljubljanskem okrožju pred dvesto leti (1785) — 178
- Kristina Šamperl-Purg*: Invalidski dom in invalidska uprava Ptuj v letih 1750—1860 — 175
- Maja Zvanut*: Delovanje deželne centrale za domovinsko varstvo za Kranjsko med I. svetovno vojno — priprave za vojni muzej — 64

IZ STARIH FOTOGRAFSKIH ALBUMOV

- Janez Cvirn*: Velika povodenj v Celju leta 1901 — 76
- Andrej Dular*: Iz zapuščine metliškega fotografa Antona Muche — 187
- Mirko Kambič*: Milan Klemenčič kot fotograf — 71

JUBILEJI

Ema Umek: Božo Otorepec — šestdesetletnik — 185

NOVE PUBLIKACIJE

- Marjan Drnovšek*: Odgovor na kritiko Gojka Zupana — 190
- Jasna Fischer*: Marjan Drnovšek, Arhivska zapuščina Petra Grassellija 1842—1933, Ljubljana 1983 — 86
- Metka Gombač*: Acta Historico-oeconomica Iugoslaviae Vol. 10, Zagreb 1983 — 195
- Mária Magda Honáth*: Preteklost in sedanost Dolge vasi, Hodoša in Lendavskih goric (Varga Sándor, Pozsonc Mária, Pivar Ella: Hosszúfalu, Hodos és Lendvahegő múltja és jelene. Lendava 1982) — 87
- Olga Janša-Zorn*: Časopis za zgodovino in narodopisje. Nova vrsta 18. (53). letnik. Maribor 1982, 1. in 2. zvezek — 81
- Olga Janša-Zorn*: Goriški letnik. Zbornik Goriškega muzeja, 10, 1983 — 83
- Olga Janša-Zorn*: Kranjski zbornik 1985, Kranj 1985 — 84

- Janez Kopač: France Štukl, Knjiga hiš v Škofji Loki II., Škofja Loka 1984 — 193
- Andrej Kranjc: Saar R. & R. Pirker, Geschichte der Höhlenforschung in Oesterreich. Wiss. Beih. z. Ztschr. Die Höhle, Wien 1979 — 90
- Jurij Perovšek: Tatjana Čepič, Zlet »Svobode« v Celju, Ljubljana 1985 — 197
- Matjaž Rebolj: Marija Kozar-Mukič: Slovensko Porabje. — Ljubljana, Szombathely 1984 — 88
- Miroslav Stiplovšek: Stane Stražar, Črni Graben. Od Prevoj do Trojan, Lukovica 1985 — 199
- Peter Stres: Avgust Sfiligoy, Boj Slovencev pod fašizmom za narodne pravice, Gorica 1984 — 89
- Janez Šmitek: Prispevki za zgodovino Kroepe — 198
- Peter Štih: Darja Mihelič, Najstarejša piranska notarska knjiga (1281—1287/89). Viri za zgodovino Slovencev, 7. knjiga, Ljubljana 1984 — 85
- Marko Štuhec: Protenstantismus bei den Slowenen — Protenstatizem pri Slovencih, Wiener slawistischer Almanach — Sonderband 13, Wien 1984 — 194
- Sergij Vilfan: Geschichte Salzburgs — Stadt und Land, Band I: Vorgeschichte — Altertum — Mittelalter, Herausgegeben von Heinz Dopst, Universitätsverlag Anton Pustet Salzburg 1. Teil literatur — Anmerkungen — Register zu Teil 1 und 2, 1984 — 191
- Andrej Vovko: Gasilsko društvo Stožice, Ob petinsedemdesetletnici ustanovitve 1907 do 1982 — 89
- Gojko Zupan: Ljubljana na starih fotografijah. Razstava fotografij iz fototeke Zgodovinskega arhiva Ljubljana, 1985 — 189
- Aleja v mestnem parku po povodnji, Celje — 80
- Rimska ladja v Lipah — 106
- Mitrej v Rožancu — 111, 115
- Rožanski mitrej na ledini Judovje — 112
- Izkopavanja v rožanskem mitreju — 113
- Gomila v Lukovku — 113
- Prvi vlak v Metliki — 188
- Plan žgan prazgodovinski grob z Molnika — 206
- Se neodkopani plani žgani prazgodovinski grobovi z Molnika — 206
- Profil gomile I z Molnika — 207

NACRTI IN ZEMLJEVIDI

- Najdišča sileksov na prostoru Ljubljanskega barja, stanje novembra 1983 — 2
- Del načrta Trsta iz leta 1749 — 29
- Načrt dviznega mostu čez Veliki kanal v Trstu (1755) — 31
- Načrt naprave za zapiranje Velikega kanala v Trstu (1756) — 32
- Načrt Trsta iz konca petdesetih let 18. stol. — 33
- Fasada Rossettijeve hiše v Trstu (1764) — 34
- Načrt stavbe za štiri ali osem trgovcev (1764) — 35
- Načrt hiše V. Margaritija (1764) — 36
- Načrt Trsta iz leta 1785 — 39
- Shema cest ob koncu srednjega veka: cesta skozi Črni graben je bila delno ali popolnoma zaprta v prid tuhinjski cesti — 100
- Načrt nekdanje delavnice čevljarja Jerneja Berleca, Kamnik — 154
- Staroslovanska grobišča v Sloveniji — 217

KAZALO SLIK

POKRAJINE, GRADOVI, NASELJA IN PODOBNO

- Osamelec Zamedvedica pri Plešivici — 4
- Proga Čedad—Kobarid, gradnja postaje Stupica (1915) — 59
- Frontni vlak med Beljakom in Področso (1916) — 60
- Jesenice (1916) — 61
- Ozkotirna železnica Bohinjska Bistrica — Savica (1917) — 61
- Sejem sv. Andreja v Gorici, 2. 12. 1901 — 72
- Motiv iz Trsta, 15. 3. 1903 — 73
- Ob Vipavi pri Planini, 28. 6. 1909 — 75
- Pogled na naraslo Savinjo pri mestnem parku in ogroženo Pallasovo brv, Celje — 76
- Poplavljen Woukanov, današnji Šlandrov trg, Celje — 77
- Poplavljena Ljubljanska cesta, Celje — 77
- Vile na Otoku, Celje — 78
- Pogled z zvonika Nemške cerkve proti severovzhodu, Celje — 78
- Poplavljeno območje okoli tovarne emajlirane posode v Gaberju — 79
- Železniški most čez Voglajno na progi Celje — Teharje — 79

OSEBE

- Grof Karl von Zinzendorf — 38
- Maks Peterlin v prvih dneh prve svetovne vojne — 67
- Maks Peterlin na fronti — 69
- Milan Klemenčič, Avtoportret v zrcalu — 71
- Pepca čita pri petrolejki — 72
- Izletniki na Čavru, 10. 7. 1904 — 74
- Knafličevi delavci na kosilu pri gospe Kemperle (1930/40) — 151
- »Knafličevo elito« so predstavljali njegovi mojstri in pomočniki (1930/40) — 152
- Čevljar Jernej Berlec kot član kamniške godbe leta 1909 — 160
- Ob vrnitvi jugoslovanskih repatriirancev v domovino, 1945 — 233
- Repatriiranci pri postanku v Ljubljani 24. 9. 1945 — 234

RAZNO

- Pečat grofa Ulrika II. Celjskega na listini 1433 — 12
- L. F. Cassas: Pogled na Veliki kanal v Trstu 1782 — 40

- Maksim Gaspari: Pri zibelki — 42
 Maksim Gaspari: Eno mašo bom plačal — 44
 Hinko Smrekar: Stoj! Kdo tu? Novo leto 1915 — 45
 Anton Koželj (?): Sirota — 45
 Maksim Gaspari: Gospod poglej, to naše so do-
 brave — 46
 Maksim Gaspari: V boj — 46
 Maksim Gaspari: Slovenec sem — 47
 Maksim Gaspari: V slovo — 47
 Maksim Gaspari: Tam na laškem griču — 48
 Maksim Gaspari: Nevesta — 48
 Bencinski vlak (1916) — 60
 Kamniški davek v razmerju do ljubljanskega
 (grafični prikaz) — 104
 Prednja in hrbtina stran Müllerjevega pozitivna
 oziroma vizitke iz leta 1882 — 107
 Situla iz Vač — 108
 Risba Ivana Pečnika: vojščakov grob — 110
 Pečatniki kartuzijanskega samostana v Bistri —
 117
 Gotska vezava iz Bistre — 118
 Platnice koledarske vezave iz delavnice J. Man-
 delca 1578 — 119
 Zadnja stran koledarskih platnic iz leta 1597—120
 Koledarska vezava iz leta 1602 — 121
 Okvirno okrasje in osrednja oznaka na tisku iz
 leta 1632 — 122
 Grbi na ljubljanskih vezavah — 122
 Diagram 1. Gibanje rojstev in smrti na področ-
 ju stolne župnije v Ljubljani 1650—1700 — 125
 Diagram 2. Gibanje smrti otrok v stolni župniji
 1691 do 1700 — 127
 Diagram 3. Gibanje smrti otrok v Gradišču 1691
 —1700 — 127
 Diagram 4. Gibanje smrti na področju celotne
 Ljubljane 1691—1700 — 128
 Diagram 5. Umrli v mestu glede na starost 1691—
 1700 — 128
 Diagram 6. Umrli v lj. predmestjih glede na sta-
 rost — 128
 Diagram 7. Umrli v celotni Ljubljani glede na
 starost — 129
 Diagram 8. Gibanje rojstev v lj. predmestjih iz
 Šempeterske župnije 1691—1700 — 129
 Diagram 9. Gibanje števila rojenih in umrlih na
 področju cele Ljubljane 1691—1700 — 130
 Diagram 10. Sezonski ritem umiranja v Ljublja-
 ni (odrasli) 1691—1700 131
 Diagram 11. Sezonski ritem umiranja v Ljublja-
 ni (otroci) 1691—1700 — 131
 Diagram 12. Sezonski ritem žensk v fertilni dobi
 in dojenčkov ter ritem rojstev v Ljubljani
 1650—1675 — 132
 Diagram 13. Sezonski ritem spočetij v Ljublja-
 ni 1691—1700 — 133
 Diagram 14. Vpisi v poročno knjigo stolnice — 133
 Fotografija akvarela Knafličeve usnjarne (slikar
 Maks Koželj) tik pred zadnjo vojno — 149
 Diagram: gibanje števila čevljarjev — 153
 Reklama kamniškega čevljarja Josipa Pogačarja
 — 158
 Poslovilna pojedina invalidov leta 1860 v Ptu-
 ju — 176
 Rekonstrukcija skeletnega groba v gomili 3 na
 Molniku — 207
 Slika 1: vrči antične Emone — 209
 Slika 2, 3: poškodovane posode antične Emone
 — 210, 211
 Ilustracije T 1, 1. 15 — 12
 Izrisovanje vzorca na papir po originalnem
 fragmentu ometa — 213
 Grafična rekonstrukcija naslikanega ornamen-
 ta — 214
 Slikanje stropne bordure — 214
 Rekonstrukcija poslikane notranjščine emonske
 sobe — 215
 Jurij Tavčar, Heba, poslikana tarča 1878 — 220
 Jurij Tavčar, Opičja aretacija, poslikana tarča
 1873 — 221
 Jurij Tavčar, Konjski zakupnik, poslikana tarča
 1847 — 222
 Skica bunkerja z vhodom skozi peč — 223
 Vhod v Vrhunčev bunker — 225
 Ive Šubic: Kolona v snegu — 237
 Vladimir Lakovič, Iz taborišča — 237

TOVARNA ČIPK, VEZENIN IN KONFEKCIJE BLED, n. sol. o.

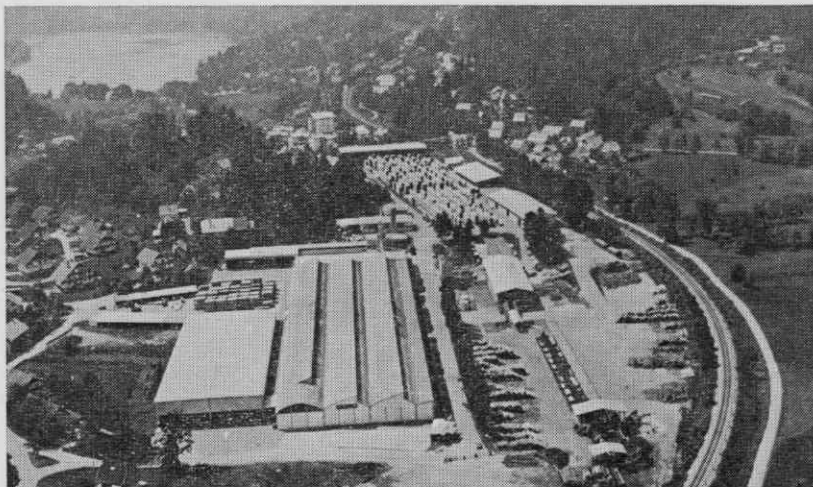
vezenine bled

64260 BLED, KAJUHOVA 1, TELEFON: (064) 77 292
TELEX: 34542 YU VEZENB

lip bled

lesna industrija
64260 bled
ljubljska c. 32

V prodaji je

Zgodovina Ljubljane

Zbornik s posvetovanja o zgodovini Ljubljane, ki je bilo v Ljubljani 16. in 17. novembra 1983. Zbornik v obsegu 595 strani je uredil prof. dr. Ferdo Gestrin, v njem pa objavlja 48 avtorjev, ki v svojih razpravah obravnavajo preteklost Ljubljane od najstarejših časov do sodobnih dni. Knjigo sta izdala »Kronika«, časopis za slovensko krajevno zgodovino in Zgodovinsko društvo Ljubljana. Njena cena v prosti prodaji je 1600 din, v Zgodovinskem arhivu Ljubljana, Mestni trg 27/III in na Oddelku za zgodovino filozofske fakultete, Aškerčeva 12, Ljubljana — 1100 din.

KRONIKA
 ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO
 33. letnik Ljubljana 1985 1. zvezek

- Draško Josipović:** Ob odkritju najdišč sileksov na Ljubljanskem barju — Stran 1
 On the Occasion of some Silex Foundings on the Ljubljana Swamp
- Jože Curk:** Ob osemstoletnici trga Dravograd — Stran 5
 The 800th Anniversary of the Dravograd Borough
- Ferdo Gestrin:** Kulturne povezave med slovenskimi in italijanskimi deželami do 18. stoletja — Stran 11
 Cultural Relations Between Slovene and Italian Lands Until the 18th Century
- Dušan Kos — Marija Perko:** Gospodarske in socialne razmere na imenju Golnik (Gallenfels) sredi 18. stoletja — Stran 17
 Economic and Social Circumstances on the Estate of Golnik in the Middle of the 18th Century
- Damjan Prelovšek:** Terezijanski Trst — primer habsburškega uradniškega urbanizma 18. stoletja — Stran 28
 Theresian Triest — An Example of the Hapsburg Bureaucratic, Town-planning in the 18th Century
- Janez J. Svajncer:** Slovenske vojne razglednice v prvi svetovni vojni — Stran 41
 Slovene War Postcards in the First World War
- Jurij Perovšek:** Revolucionarne »občine« v Sloveniji v letih 1919—1920 — Stran 49
 Revolutionary "Communities" in Slovenia in the Years 1919—1920
- Jožef Nemeth:** Oris razvoja Demokratične fronte Južnih Slovanov na Madžarskem — Stran 54
 A Description of the Development of South Slavs' Democratic Front in Hungary
- Dokumenti in zapiski — Stran 58**
 The Documents and Notes
- Stane Kumar:** Vojaške železnice na Slovenskem — Stran 58
 The Military Railways in Slovenia
- Vilko Novak:** Čaplovič je — Košič! — Stran 62
 Čaplovič is — Košič!
- Maja Zvanut:** Delovanje deželne centrale za domovinsko varstvo za Kranjsko med I. svetovno vojno — priprave za vojni muzej — Stran 64
 The Functioning of the Regional Centre of the Care and Preservation of Monuments in Carniola During the World War I — Arrangements for the War Museum
- Dušan Novak:** Maks Peterlin, telesnokulturni delavec, kamniški rojak — Stran 67
 Maks Peterlin, the Organizer of Physical Training, the Native of Kamnik
- Iz starih fotografskih albumov — Stran 71**
 Photos from old Albums
- Mirko Kambič:** Milan Klemenčič kot fotograf — Stran 71
 Milan Klemenčič as a Photographer
- Janez Cvirn:** Velika povodenj v Celju leta 1901 — Stran 76
 The Great Flood in Celje in 1901
- Nove publikacije — Stran 81**
 New Publications

Ureja uredniški odbor. Glavni urednik dr. Peter Vodopivec, odgovorni urednik Marjan Drnovšek. Tehnični urednik Marko Štuhec. Oblikovalec Julijan Miklavčič
 Izdaja Zveza zgodovinskih društev Slovenije, sekcija za krajevno zgodovino. Sofinancirata Raziskovalna in Kulturna skupnost Slovenije. — Tiska tiskarna Tone Tomšič v Ljubljani. — Uredništvo in uprava v Ljubljani, Oddelek za zgodovino, Aškerčeva 12. — Tekoči račun: 50101-678-49040 (Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Aškerčeva 12, 61000 Ljubljana — za »Kroniko«). Letna naročnina je 500 din za posamezne naročnike, 800 din za ustanove, posamezna številka 300 din, naklada 880 izvodov

OB ODKRITJU NAJDIŠČ SILEKSOV NA LJUBLJANSKEM BARJU

DRAŠKO JOSIPOVIČ

Organizirana arheološka izkopavanja tečejo na Ljubljanskem barju, na bolj ali manj močvirni pokrajini med Škofljico in Vrhniko ter med Krimom in Ljubljano, z manjšimi presledki vse od leta 1875. Takrat so na ledini Kepje ob Ižanski cesti pri današnjem Igu izkopali ostanke visoko razvite bakrenodobne koliščarske naselbine. Odkritje je bilo brez dvoma pomembno v širšem evropskem prostoru in je odmevno vplivalo na arheološka raziskovanja v Vzhodnih Alpah in na Balkanu. Ljubljansko barje je tako postalo kar nekakšen sinonim, pod katerim si predstavljamo prav naselja na koleh. Vendar pa je na tem prostoru življenje bujno utripalo tudi v mlajših arheoloških obdobjih, skoraj kontinuirano od bronaste dobe mimo posebej živahnega antičnega obdobja vse do prihoda Slovanov.

Danes je na Barju registriranih že več kot sto najdišč, ki nedvomno predstavljajo enega največjih arheoloških kompleksov v Sloveniji.¹ Za nas posebno zanimiva je skupina desetih najdišč na trdini, ki so bila odkrita pri arheološki topografiji v letih 1974—1981. Skupno vsem tem najdiščem je izredna množina drobnih, skoraj mikrolitskih orodij iz sileksa in razbitih, deloma fosiliziranih kosti. Po trenutnih domnevah naj bi bila večina teh najdišč predneolitske starosti.² Še starejša dokaza o prisotnosti človeka v paleolitiku na področju Ljubljanskega barja sta dva. Prvi je bil odkrit leta 1905. To je danes žal izgubljena slučajna najdba z Vrhnike, s področja nekdanje Petričeve opekarne. Po opisu je imela najdena odlomljena leva rogovila severnega jelena (*Rangifer tarandus*) na zu-

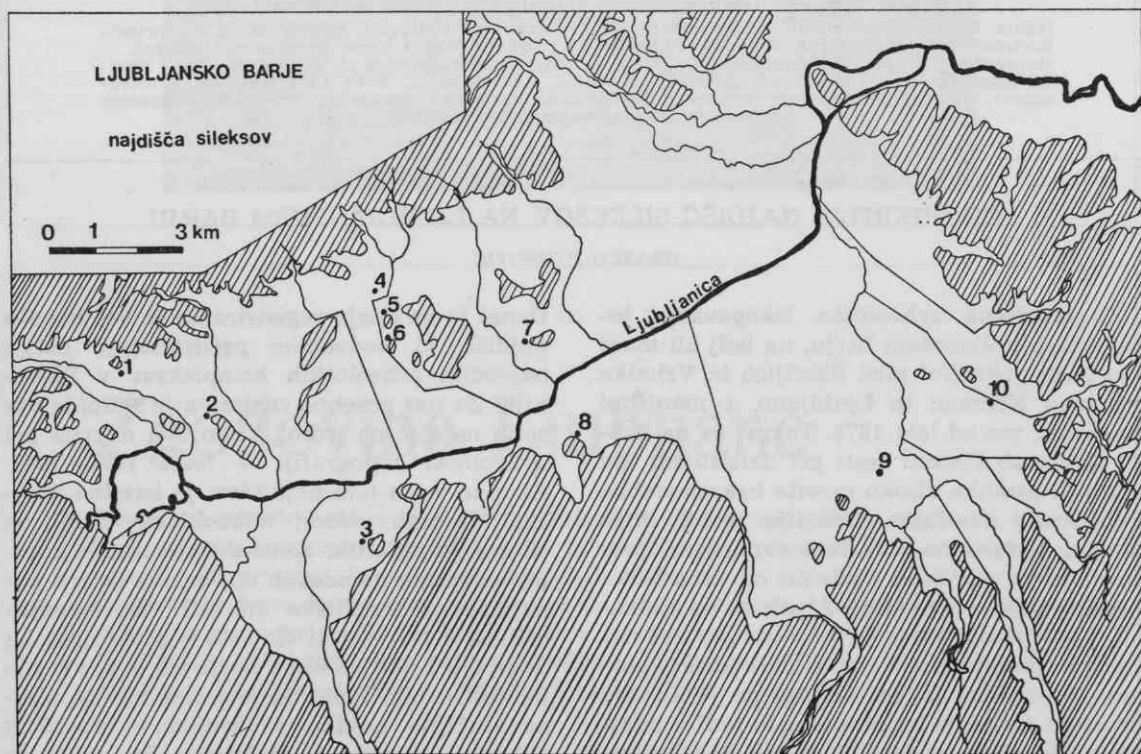
a

70 2465 / 86

nANJI strani vreze in zareze, ki so jih pripisali paleolitskemu človeku.³ Najdba je danes opredeljena kot tardigravettien (kljub pomanjkanju nekaterih argumentov, saj dejstvo, da rogovila pripada severnemu jelenu, ki se v Sloveniji pojavi šele v času viška würma III — pred okoli 20.000 leti, ni dovolj. Za to oceno je važna trditev S. Brodarja, ki pravi, da je treba računati s končnim obdobjem würma, ko je klima postala najostrejša in je na Barju prevladovala tundra).⁴ Zaradi skromnih podatkov, ki so na razpolago, ni več mogoče ugotoviti, ali so bili vrezi na rogovili samo tehnične narave (npr. postopek pri izdelavi šil, igel in drugih predmetov) ali pa so predstavljali ornamentiko, oziroma nefiguravno umetniško manifestacijo lovca na severne jelene.⁵ Drugi dokaz je le posreden. To je pričevanje enega izmed udeležencev ekscurzije, ki jo je v naše kraje vodil veliki češki raziskovalec paleolitika prof. Karel Absolon. On je uporabljal karto, na kateri je bilo z rdečim svinčnikom označeno najdišče na terasi, severno od ceste Ljubljana—Vrhnika, mogoče nekje v okolici Brezovice. Ta skromni podatek komaj dopušča možnost natančne lokacije, vendar pa je pomemben že zaradi dejstva, da je najdišča iz stare kamene dobe izredno težko odkriti.⁶ Po tem

uvodu se vrnimo k že omenjenim najdiščem sileksov. Obravnavam jih po abecednem redu ledinskih imen, v oklepaju dodajam ime najbližjega naselja, temu sledi rimska številka arheološke regije in arabska številka nekdanje občine (= arheološki sektor), sledi ime današnje občine po načinu, ki je zapisan v Arheoloških najdiščih Slovenije (1975) ter še enkrat predstavljen v Varstvu spomenikov 22, 1979, 258 zgoraj. Literaturo za vsako najdišče navajam sproti. Izpuščam parcelne številke katastrskih občin, izris iz katastrske kopije in risbe gradiva. To naj ostane za monografsko predstavitev vsakega najdišča posebej v prihodnosti, ko bo najbrž znanih še več podatkov in bodo rezultati seveda delno spremenjeni. Tako za zdaj tudi ne presegam okvira kratke topografske predstavitve najdišč.

Bluše (Plešivica, VIII, 3, Lj. Vič—Rudnik). To je manjši osamelec ob cesti Log—Plešivica. Najdišče leži na severovzhodnem vznožju hribočka pod cesto in je bilo odkrito maja 1981. Najbrž je delno uničeno zaradi bližine ceste in zaradi kmetije s pripadajočimi gospodarskimi poslopji. Kamena industrija je zaenkrat številčno in tipološko precej skromna; izkopavanj oziroma sondiranj še ni bilo. Najdbe hrani Inštitut za arheologijo pri ZRC

Najdišča sileksov na prostoru Ljubljanskega barja, stanje novembra 1983: 1. Goričica pri Mali Ligojni, 2. Pod njivo pri Blatni Brezovici, 3. Za hribom pri Goričici 4. Bluše, 5. Vrbičev hribec, 6. Zamedvedica, 7. Dobčeniča pri Vnanjih goricah, 8. Sv. Lovrenc pri Jezeru, 9. Gmajna in Kanale pri Igu, 10. Breg pri Skofljici

— SAZU, Ljubljana (v nadaljnjem tekstu IZA SAZU). Lit.: I. Turk, Varstvo spomenikov 24, 1982, 131.

Breg (Škofljica, VIII, 35, Lj. Vič—Rudnik). Breg pri Škofljici je ledinsko ime za majhen osamelec premera okoli 30 m, z relativno višino 2—3 m nad ostalim površjem. Leži približno 1 km vzhodno od Babne gorice in ca. 500 m jugozahodno od železniške postaje Škofljica, ob levem bregu prekopa Škofeljščice. Najdišče sva odkrila z D. Vugo novembra 1981 na obdelovalni površini na jugovzhodnem vznožju osamelca. Najbrž je poškodovano zaradi divjega odlagaljšča smeti na osrednjem delu osamelca. Med vsemi najdišči sileksov je zaradi tega z vidika spomeniškega varstva najbolj ogroženo! V letih 1981—82 je bilo pobranih blizu tisoč kosov sileksov, med katerimi so tudi tipološko definirani artefakti: različna praskala, klinice s hrbtom in celo geometrijski primerki, značilni za mezolitik. Večino materiala predstavljajo ostanki jeder, razbitine in odkruški, ki so odletavali pri izdelovanju artefaktov. Na površini je bilo najdenih poleg delno fosiliziranih in ožganih kosti tudi nekaj kosov lončenine tipa Resnik, kar daje slutiti na večplastnost najdišča. Od 3. do 5. 11. 1983 je Katedra za kvartarologijo pri FNT, Ljubljana, izvedla poskusno izkopavanje, ki je dalo presenetljive rezultate. Izkopani so bili številni sileksi (orodja večinoma nakazujejo mezolitski habitus), 5 koščenih šil in osteološki ostanki favne (neobjavljeno). Breg je po številu sileksov trenutno najbogatejše najdišče na Barju. Površinsko nabran material hrani IZA SAZU, gradivo in dokumentacijo z izkopavanj pa Katedra za kvartarologijo. Lit.: D. Josipović, Varstvo spomenikov 25, 1983, 187.

Dobčenica (Vnanje gorice, VIII, 3, Lj. Vič—Rudnik). Maja 1981 je D. Vuga na severozahodnem vznožju osamelca Dobčenica, ki leži med Vnanjimi in Notranjimi goricami, na sveže preorani njivi odkril novo najdišče kamene industrije. Silekse hrani IZA SAZU (neobjavljeno).

Gmajna in Kanale (Ig, VIII, 11, Lj. Vič—Rudnik). Gmajna je ledina na severovzhodnem robu Iškega vršaja na vzhodni strani Ižanske ceste. Najdišče so odkrili leta 1974. V nekaj letih so našli pestro kameno industrijo, koliščarsko keramiko, bronasto sulično ost iz obdobja kulture žarnih grobišč ter tri železne rimske podkve. Na zahodni strani Ižanske ceste so na ledini z imenom Kanale leta 1975 in 1978 prav tako dobili orodja iz sileksa. Obe ledini najbrž sestavljata eno najdišče, katerega je Ižanska cesta razdelila na

dva dela. Silekse hrani IZA SAZU. Lit.: D. Vuga, Varstvo spomenikov 22, 1979, 273; I. Turk, D. Vuga, Varstvo spomenikov 24, 1982, 141.

Goričica (Mala Ligojna, VIII, 43, Vrhnika). V novembru 1981 sva z D. Vugo na južnem vznožju osamelca Goričica pri Mali Ligojni našla na ježi slabo opazne terase več sileksov z znaki obdelave. Keramike tudi pri kasnejših ogledih nismo zasledili. Najdže hrani IZA SAZU. Lit.: D. Josipović, Varstvo spomenikov 25, 1983, 185.

Pod njivo (Blatna Brezovica, VIII, 43, Vrhnika). Aprila 1977 je D. Vuga na severozahodnem vznožju osamelca na površju njiv (ledina Pod njivo) odkril številne odbitke in bronastodobno keramiko. Kamena industrija je sicer precej številna, tipološko definiranih orodij pa je presenetljivo malo. Silekse hrani IZA SAZU. Lit.: D. Vuga, Varstvo spomenikov 22, 1979, 258; I. Turk, D. Vuga, Varstvo spomenikov 24, 1982, 139.

Sv. Lovrenc (Jezero, VIII, 25, Lj. Vič—Rudnik) je 329 m visok hrib severno od vasi Jezero pod Krimom. Aprila 1979 so na severovzhodnem vznožju osamelca našli precej številno kameno industrijo (praskalca, strgalca, pa tudi puščične konice, ki časovno in tipološko spadajo že v eneolitik). Na južnih pobočjih osamelca so kasneje našli še črepinje posod iz starejše železne dobe. Gradivo hrani IZA SAZU. Lit.: D. Vuga, Situla 20 do 21, 1980, 199 ss; D. Vuga, Varstvo spomenikov 23, 1981, 199; I. Turk, D. Vuga, Varstvo spomenikov 24, 1982, 141.

Vrbičev hribec (Plešivica, VIII, 3, Lj. Vič—Rudnik) je večji osamelec južno od Bluš in zahodno od Plešivice. Številno kameno industrijo so novembra 1976 odkrili na terasi ob severnem vznožju. 19. 5. 1983 so sodelavci IZA SAZU na najdišču sondirali v zelo omejenem obsegu. V treh plasteh odkrita orodja in odbitki se med seboj bistveno ne ločijo. Odkrito je bilo tudi nekaj difuzno razpršenega oglja ter precej fosiliziranih kosti. Neobjavljeno gradivo in dokumentacijo hrani IZA SAZU. Lit.: D. Vuga, Varstvo spomenikov 21, 1977, 192 s; D. Vuga, Varstvo spomenikov 22, 1979, 274; I. Turk, D. Vuga, Varstvo spomenikov 24, 1982, 132; D. Vuga, Ljubljansko barje v arheoloških obdobjih. Kulturni in naravni spomeniki Slovenije 118 (1982) 4, sl. 3; I. Turk, Varstvo spomenikov 26, 1984 (v tisku).

Za hribom (Goričica pod Krimom, VIII, 25, Lj. Vič—Rudnik). Leta 1977 so na ledini Za hribom na severozahodnem vznožju osamelca Goričica pri vasi z istim imenom od-

Osamelec Zamedvedica
pri Plešivici

krili neobdelane silekse in podrobneje neopredeljene črepe prazgodovinskih posod. Material je na IZA SAZU. Lit.: D. Vuga, Ljubljansko barje. Pionir 32/2, 1977/1978 (priloga Pionirjev arheološki vodnik) 10, karta št. 16; I. Turk, D. Vuga, Varstvo spomenikov 24, 1982, 160.

Zamedvedica (Plešivica, VIII, 3, Lj. Vič-Rudnik) je osamelec južno od Vrbičevega hribca in zahodno od Plešivice. Aprila 1976 so na manjšem pomolu na severni strani osamelca odkrili številne odtiske in orodja pa tudi koliščarskodobno keramiko. Gradivo hrani IZA SAZU. Lit.: D. Vuga, Varstvo spomenikov 21, 1977, 193; I. Turk, D. Vuga, Varstvo spomenikov 24, 1982, 132; D. Vuga, I. Turk, Arheološki vestnik 34, 1983 (v tisku).

Število najdišč kamenih orodij najbrž še ni dokončno. Veliko je še »sumljivih« teras okoli osamelcev, ki se kot otoki dvigajo iz ravnine, duhove buri tudi domnevno »Absolonovo najdišče« pri Brezovici (cf. M. Brodar, o. c., 196). Znani sta tudi že dve novi potencialni točki, na katerih pa najdbe še niso bile odkrite. To je v prvi vrsti griček *Bičevje* v barju med Brezovico in Vnanjimi goricami.⁷ Drugo najdišče bi bil lahko *Ajdovček* pri Iški Loki. To je do 2 m visoka vzbočina nepravilnega tlorisa, ki leži 40 m vzhodno od struge Ižice in je daleč naokoli edina krpa trdine.⁸ Seveda sedaj ne smemo trditi, da vsa navedena najdišča pripadajo paleolitiku oziroma mezolitiku. Že naključne površinske najdbe nas opozarjajo na

večplastnost najdišč (npr. eneolitske puščične konice s Sv. Lovrenca pri Jezeru, keramika pri Blatni Brezovici, na Zamedvedici itd). Zato bo v prihodnosti na terenu (in v kabinetu) nujno tesno sodelovanje vseh, ki se ukvarjajo s predkovinskimi obdobji v Sloveniji. To še toliko bolj, ker leže vsa najdišča tako rekoč na pragu Ljubljane (kjer so tudi vse vodilne slovenske arheološke ustanove, ki se ukvarjajo s tem problemom), tako da stroški terenskih raziskav morda ne bodo previsoki. Pri topografiji naključno pobranega gradiva je že sedaj toliko, da njegova obdelava zahteva izredno resen pristop in po možnosti teamsko delo! Vseh deset najdišč bi lahko (za zdaj z nekaj rezerve) označili za naselbinske postaje. Seveda bodo to domnevo dokončno potrdila ali pa ovrgla le obsežnejša, zaradi množice mikrolitov zelo natančna izkopavanja, tudi s sejanjem in z izpiranjem sedimentov ter s primerno organizirano ekipo. V prvi fazi so se dela (topografska sondiranja) že začela, npr. na Vrbičevem hribcu ter na Bregu pri Škofljici in z veliko optimizma upamo, da se bodo v prihodnosti uspešno nadaljevala. Za zaključek lahko strnemo, da je odkritje najdišč sileksov nedvomno izredno pomembno. Po trenutnih znamenjih sodeč bodo nekatera najdišča vsaj deloma zapolnila veliko časovno vrzel v naselitveni zgodovini Ljubljanskega barja — med najdbo z Vrhničke (cca 20.000 pr. n. št.) in med doslej najstarejšo koliščarsko naselbino ob potoku Resnik pri Igu (okoli 2300 let pr. n. št.).

OPOMBE

1. Cf. T. Bregant, M. Jerman, M. Slabe, D. Vuga, Varovanje arheoloških terenskih spomenikov Ljubljanskega barja. Arheološka zaščitna raziskovanja na Ljubljanskem barju v letu 1979 (1980) 11 ss. — 2. Takega mnenja je I. Turk (Varstvo spomenikov 24, 1982, 131), eden od odkriteljev jim pripisuje celo starost več kot 7000 let (D. Vuga, Ljubljansko barje v arheoloških obdobjih. Kulturni in naravni spomeniki Slovenije 118 [1982] 9). Na nekaterih najdiščih so bili odkriti tudi sledovi mlajših poselitev. — 3. Cf. V. Hilber, Ein Renngeweih aus Ober-Lai-bach in Krain. Mitteilungen der Anthropologi-

schen Gesellschaft in Wien 36, 1906, 163 ss. — 4. Cf. S. Brodar, Ledenodobni človek na ljubljanskih tleh. Zgodovina Ljubljane 1 (1955) 225. — 5. Kot meni F. Osole, Gravettienski kulturni kompleks u Sloveniji. Praistorija jugoslovenskih zemalja 1 (1979) 185 s. — 6. Cf. M. Brodar, Brezovica pri Ljubljani? Varstvo spomenikov 23, 1981, 195 s. 7. Cf. D. Vuga, Brezovica, Varstvo spomenikov 22, 1979, 341. — 8. Vendar pa za Ajdovček (= Ajdovšček) domnevajo, da časovno pripada prehodu pozne rimske dobe v zgodnji srednji vek, cf. D. Vuga, Topografski izsledki na Ljubljanskem barju v letu 1979. Arheološka zaščitna raziskovanja na Ljubljanskem barju v letu 1979 (1980) 129 s.

OB OSEMSTOLETNICI TRGA DRAVOGRADA

JOZE CURK

V Sloveniji je le malo krajev, ki se lahko ponašajo s tako starim trškim statusom kot Dravograd, ki ga odlikuje izredna prometna lega na stičišču treh dolin Dravske, Mislinjske in Mežiške ter s tem mnogih prometnih smeri rečnih, cestnih in železniških. Najprej je tu Drava s pritokoma Mežo in Mislinjo, ki je vsaj od 12. stoletja dalje služila kot vodna pot proti vzhodu, in potem so tu ceste. V antiki je sicer obdravska cesta Betnava—Ruše—Dravograd—Labotska dolina gotovo potekala preko trškega ozemlja, toda cesta Celje—Vitanje—Stari trg—Prevalje—Podjuna je uporabljala Hotuljsko podolje in zato na naš kraj ni vplivala. Zgodnji srednji vek je antične ceste zanemaril, madžarska zasedba jugovzhodnega slovenskega ozemlja pa jih je pretrgala. Zaradi majhnega prometa ni na začetku 12. stoletja še nič kazalo na skorajšen vzpon kraja. Vzrok zanj je iskati v predstavitvi stare rimske cestne trase s Hotuljskega podolja v spodnjo Mislinjsko dolino, kar se je moralo zgoditi po izumrtju Ažvinov okoli leta 1135, ko je postal lastnik doline Bernard Spanheimski in za njim Traungavi. Lokacija kraja je postala nenadoma zanimiva. To je hitro ugotovil njegov fevdni posestnik in preko Lebenauov spanheimski sorodnik Ortolf Trušenjski (1147—1170), ki je v kraju že pred njegovo prvo omembo leta 1161 postavil grad, ki sta se mu v naslednjih letih pridružila lastniška cerkev in mostova čez Dravo in Mežo, s čimer je ustvaril cestno križišče, ki je pogojilo njegov na-

daljnji razvoj. Kraj se okoli leta 1185, ko so Trušenjski stopili v fevdno razmerje s šentpavelskim benediktinskim samostanom, omejnja kot trg z dvema domcema (areas), mostom in mitnino, zatrdno dokumentirano leta 1239. Trušenjski, ki so po moški liniji izumrli leta 1261, so od okoli leta 1185 dalje nastopali kot samostanski fevdniki s predikatom Dravograjski. Njim so v enakem svojstvu sledili Pfannbergi, Vovbrški in Hohenlohe, dokler ni gospostva leta 1304 dobil koroški vojvoda Henrik Goriško-Tirolski, ki je postal leta 1308 njegov pravi lastnik. Leta 1311 ga je zastavil in leta 1330 dal v fevd Auffensteinom. Po njihovem uporju leta 1368 so ga dobili Stubenbergi ter za njimi leta 1375 Liechtensteini in leta 1387 Celjani. Po njih izumrtju so ga zopet prevzeli deželni knezi, od leta 1335 Habsburžani. Ti so ga upravljali s pomočjo oskrbnikov, od leta 1548 zastavnikov, dokler ga niso leta 1613 prodali krški škofiji, od katere ga je leta 1628 kupil in naslednje leto prevzel šentpavelski samostan. Samostansko posest so vodili upravniki, ki so skrbeli za pobiranje davkov, mitnine in brodnine ter za sodstvo razen krvnega. Po ukinitvi samostana leta 1782 je gosposčino upravljaval kameralni verski sklad s pomočjo posebne pisarne. Kot lastnika sta mu sledila grof Alojz Khuenburg (1823—1838) in gospod David Dumreicher (1838—1846) ki je sedež gosposčine že prvo leto preselil iz zgornjega gradu na Grajskem griču v spodnjega v trgu, nato je zgornji hitro propadel. Danes so od

njega ohranjene le še skromne razvaline na temenu Grajskega griča, ki pa se v naselbinski veduti zaradi zaraščenosti več ne pojavljajo.

Med nastankom gradu okoli leta 1155 in trga okoli leta 1185, ki ga je po podreditvi Trušenjskih ustanovil šentpavelski opat kot dominus terrae, je minilo okoli 30 let. V tem času je na terasi med grajskim gričem in Dravo nastala sejemska vas s cestnim tržnim prostorom, obdanim z okoli 40 regularnimi parcelami. Koncept naselbine govori za njen načrtni nastanek. Na vzhodu jo je omejeval potoček Bača, ki je pritekal izza gradu, na jugu globel in dravska brežina, na zahodu nasip, na severu pa grajski grič z njivami nad trgom, travniki okoli gradu in gozdom za njim. V naselbini sta ležala med trškimi domovi še od vsega začetka dva domca, iz katerih sta se pozneje razvila gosposki in župnijski dvorec, ter lastniška cerkev sv. Vida, ki je bila zgrajena okoli leta 1170, a posvečena šele po letu 1185. Obsežnejšo južno polovico naselbine so členile tri prečne ulice, ki jih je za trškimi parcelami vezala gospodarska ulica, manjšo severno polovico z grajskim hribom za hrbtom pa cerkvena parcela in pot, ki je mimo nje vodila na grad. Omembe vredno je, da se je od južnih prečnih ulic vzhodna nadaljevala nizbrežno do reke in ob njej do pristanišča z mostom oziroma brodom, ki sta se od leta 1180 dalje večkrat zamenjala, od leta 1839 dalje pa dolgo obstajala drug ob drugem.

Naselbina s tako pomembno prometno vlogo je seveda kmalu postala sedež raznih cerkvenih ustanov. Leta 1237 je bil k njeni cerkvi preseljen sedež labotske pražupnije, ki je bila obenem povzdignjena v proštijo. Sočasno je nadškof Eberhard II. ustanovil pri cerkvi kapitelj s 6 kanoniki, ki se jim je leta 1246 pridružil še sedmi. Kapitelj se je namestil na zahodnega od obeh domcev, ki mu ga je dal na voljo Oton Dravograjski. Na čelu kapitlja je stal dekan, ki je bil obenem proštov namestnik, saj je ta večinoma rezidiriral v Šent Janžu na Mostecu severozahodno od Velikovca. Leta 1244 je bila proštija priključena k lavantinski škofiji s sedežem v Šent Andražu, katere prošt je postal njen arhidiakon. Sedež kapitlja je bil vsaj do sredine 14. stoletja pri cerkvi sv. Vida, katere pečat z napisom Capitulum s. Viti in Traberch so uporabljali prav do začetka 17. stoletja. Vsekakor so župnijski in kapiteljski sedež prenesli pred letom 1386 k dotedanji podružnici Janeza Evangelista, kjer so po ukinitvi kapitlja okoli leta 1620 živeli vikarji, dokler se

niso prošti leta 1810 za stalno preselili v Dravograd. Pri proštiji je obstajalo manjše zemljiško gospodarstvo s podložniki na koroški in štajerski strani.

Trg je hitro pridobil na veljavi, saj ga je leta 1220 obiskal vojvoda Leopold VI. Babenberški in leta 1224 salzburški nadškof Eberhard II. V njem je poleg obrtnikov vedno živelo tudi po nekaj trgovcev, ki so že v začetku 15. stoletja posegli v trgovino na velike razdalje in celo v pomorsko trgovino (na primer leta 1421 Peter iz Dravograda). Močno razvito je bilo tudi tovorništvo, saj so že leta 1289 morali dravograjski podložniki opravljati tovorno in od začetka 14. stoletja vozno tlako, ki jih je v 2. polovici 16. stoletja obvezovala celo do voženj do Karlovca. Zato se je v trški okolici razvila močna konjereja. Promet je pripeljal v trg tudi Jude, ki so med leti 1380 in 1411 razvili denarništvo, kar velja zlasti za Aramova sinova Izerla in Davida »von Traberg«. Posebno David je bil zelo aktiven, saj je denar posojal celo na Dunaj, kamor se je pozneje preselil, s čimer je tovrstna dejavnost v Dravogradu zamrla.

Promet je bil za Dravograd življenjskega pomena. Med leti 1180—1192 je govor o mostu čez Dravo in mitnici, kjer so bili šentpavelski podložniki oproščeni plačila mostnine in mitnine. Mitnica je leta 1570 prinesla celo 241 gld dohodka, več kot tista na Plaču. Tarifa za dravograjsko mitnico iz leta 1523 je bila v bistvu prepis mučke iz leta 1489. Posebno gost je bil promet po Mislinjski dolini, saj ga je bilo trikrat več kot tistega po Dravski. Leta 1543 se omenja v Dravogradu večje solno skladišče. Na Vidov tržni dan, ki ga je deželni knez leta 1457 obogatil s privilegijem letnega sejma, so pobirali dvojno mostnino ali brodnino. O velikem prometu govori tudi dejstvo, da so bile v trgu in okoli njega leta 1581 kar 4 gostilne. Vodni promet se je gotovo začel že v 12. stoletju, za kar govori patrocinj župne cerkve v bližnji Vuzenici, čeprav se čolnarstvo omenja šele leta 1290, splavarstvo pa celo leta 1372.

Dravograd je bil največji in najpomembnejši trg Dravske doline, saj je spadal med pet najstarejših trgov na Koroškem, ki so nastali že v 12. stoletju. Bil je obzidan in opremljen z dvojnimi vrati. V njem je poleg trške uprave in nižjega sodstva od sredine 14. stoletja delovalo deželsko sodišče, tu pa so tudi živeli deželni mitničarji, oskrbniki gospodarstva in upravniki samostanskih posesti. Njegova veljava je bila tudi v 16. stoletju tolikšna, da so se v njem sestali leta 1528 in

1531 notranjeavstrijski zastopniki, vendar kljub pomembni trgovini zlasti s soljo in lesom ni postal mesto predvsem zaradi premajhne urbane zasnove, premajhnega števila prebivalstva in tudi njegove premajhne podjetnosti.

Leta 1193 se pojavita poimensko prva domnevna tržana, leta 1523 pa je živelo v trgu 48 družin, med njimi učiteljeva. Nekateri od tržanov so bili precej bogati, kot na primer Pitani v 15. in 1. polovici 16. stoletja. Sploh je bilo trško prebivalstvo že takrat posestno in socialno močno razslojeno, saj jih je 22 plačevalo do 15 pf zemljarine, 19 do 30 pf in 7 do 85 pf. Od obratov se kot prvi pojavi grajski mlin že ob koncu 12. stoletja, leta 1523 oziroma 1525 sta bila pod trgom še dva mlina in tri stope, v bližini pa valjarna volnena blaga. V 2. polovici 16. stoletja je obratovalo v širši okolici trga, zlasti na Viču, 12 žag.

Davčni register iz leta 1638—1639 našteva 66 posestnikov, ki seveda niso vsi živeli v okviru obzidja. K 66 hišam je treba prišteti še proštijski in šentpavelski dvorec, dvorec grajskega oskrbnika in še morda kako davka prosto hišo, tako da lahko domnevamo, da je bilo v trgu okoli 70 hiš in okoli 450 prebivalcev. Dravograd je bil torej v primerjavi s sosednjimi trgi sorazmerno velik, saj so ti imeli precej manj posestnikov: Vuzenica leta 1628 30, Muta leta 1606 22, Lovrenc na Pohorju leta 1625 okoli 30 in Radlje pol stoletja pozneje leta 1696 58. Pogoj za tako velikost je trgu dajala prometna lega in obmejna deželna mitnica. Njegov most (pogosteje brod) je zaradi lege nad izlivom Meže v Dravo neposredno povezoval oba koroška bregova reke, medtem ko je most čez Mežo vodil s Koroške na Štajersko. Rečni prehod, ki je prečkal Dravo nekoliko nad trgom, je privedel cesto na jeziki pomol na sotočju obeh rek, kjer se je ta razcepila: zahodni krak je vodil v Črneče in Libeliče, vzhodni pa čez Mežo v Trbonje in Vuzenico, pa vzdolž Mislinje v Slovenj Gradec ter vzdolž Meže v Ravne in Prevalje. Voznik, ki je hotel iz štajerskih Radelj v štajerski Slovenj Gradec, je moral torej peljati skozi koroški Dravograd na dravski most ali brod, nato čez Mežo pod njenim sotočjem z Mislinjo na Štajersko in dalje ob Mislinji v Slovenj Gradec ali pa zopet čez Mislinjo na Koroško in dalje ob Meži v Ravne in Prevalje. Brod, ki je pred letom 1770 nadomestil odplavljeni most, je obratoval vse do konca prejšnjega stoletja, most, ki je nastal na novi lokaciji pod izlivom Meže

v Dravo v letih 1838—1839, pa je šele leta 1972 zamenjal sedanji betonski most.

Z zgraditvijo koroške železnice leta 1863 in nato tiste iz Velenja v Wolfsberg leta 1899 je Dravograd postal poleg cestnega tudi važno železniško križišče z velikim kolodvorom na južnem bregu reke. Ob tem pa je trg ostal ves čas tudi važno rečno пристanišče, v katerem so se splavi in do okoli leta 1865 šajke ustavljali zaradi velikih lesnih skladišč in bližine deželne meje. Ves ta promet pa ni vplival toliko na razvoj samega trškega jedra kot predvsem na razrast naselja Meže, ki se je razvilo na štajerski strani reke med kolodvorom in rečnim pristaniščem. Leta 1931 je trg štel 90 hiš in 704 prebivalce, v občini pa je živelo 1010 oseb. Po zadnji vojni se je trg spremenil v mestno naselje, ki je leta 1971 štel 2610 prebivalcev. Kraj je precej zgubil na prometni veljavi, potem ko je med zadnjo vojno prenehal rečni promet (splavarstvo) ter so leta 1964 in 1968 razdrli progo Velenje—Labot. Danes vključuje severni del mesta poleg starega trškega jedra še naselji Pod gradom in Robindvor, južni del mesta na desnem bregu pa zaselka Mežo in Brod med železniško postajo in izlivom Meže v Dravo. Blizu opuščene železniškega mostu stoji leta 1943 zgrajena in po vojni obnovljena elektrarna. Naselbinsko jedro Dravograda še danes predstavlja cestni Trg 4. julija, dejansko star tržni prostor s srednjeveško parcelno organizacijo, ki zaseda vršni del terase.

Za urbano in gradbeno zgodovino trga so zelo pomembne njegove upodobitve, zlasti tiste iz 17. in 18. stoletja. Najstarejša je J. V. Valvasorjeva v njegovi Topografiji nadvojvodine Koroške, ki je izšla v Nürnbergu leta 1688. Kaže nam pogled na trg z juga. Sledi veduta z dne 2. X. 1714 od neznanega risarsko razpoloženega šlezjskega popotnika, ki nam tudi ponuja južni pogled na trg. Isto velja za oljno sliko »Sv. Florijan gasi goreči Dravograd« iz Vidove cerkve, ki visi sedaj na pevski empori v proštijski cerkvi in je po stilu sodeč iz 3. četrtine 18. stoletja. V 19. stoletju sta uveljavila klasicizem in romantika najprej jugozahodni pogled na naselbino (Ferdinand Runk leta 1798, Rihard Püttner leta 1878), nato pa realizem jugovzhodnega (M. Travnekarjeva oljna slika iz leta 1892, narejena po razglednici). Še važnejši od vedut so za študij razvoja naselbine njeni zlasti katastrski načrti. Za Dravograd nam prvo tako karto ponuja franciscejski kataster iz okoli leta 1825.

Trg je gradbeno še močno omejen na svoje trško jedro, čigar zahodno in južno stran

obkroža obvoznica, ki se pod trgom povezuje s tisto, ki prihaja iz trga in se nadaljuje vzvodno do pristanišča z brodom. Zahodno od trga stoji proštijiški kompleks z obzidano cerkvijo, proštijo in spremnimi stavbami. Ozemlje sedanje elektrarniške naselbine je pokrivalo Špičasto polje, obronek grajskega griča kmetija Poš, vzhodno od trga se je širila Bača, še dalje proti severovzhodu je onkraj Ojstriškega potoka ležala ravnica Heide z Rubinovim dvorom, med njo in Dravo pa se je rastezal Lužak. Sam trg kaže sklenjeno pozidavo obeh tržnih podolžnic z jasnima zaključkoma na zahodni in vzhodni strani. Južno hišno vrsto prekinjajo 3 prečnice, povezane za njo z gospodarsko ulico, severno pa v zahodni polovici cerkvena parčela in pot, ki vodi na grajski grič. Za hišnimi vrstama so večinoma lesena gospodarska poslopja, dvorišča in sadni vrtovi, onkraj gospodarske ulice pa stoje 4 hiše, med njimi ena kvadratatega tlorisa.

Sledijo situacijske skice iz let 1838, 1853 in 1862, ki zadevajo ureditev prometnega režima v zvezi s postavitvama cestnega mostu in železniške postaje v neposredni bližini trga. Na vseh treh načrtih je trg prikazan precej shematično, večja pozornost pa je posvečena prometnim razmeram v njegovi okolici, zlasti v nastajajoči naselbini Meži. Seveda je medtem zrastle na širšem trškem območju že precej stavb, zlasti ob poti iz trga k brodu in rečnemu pristanišču, ob južnem nastavku mostu, kjer je nastala mitniška postaja z gostilno in velikim konjskim hlevom ter na trikotnih cestnih križiščih obakraj Meže, kjer se je pojavilo osem hiš, med njimi Missböckova delavnica.

Topografski opis:

Med obstoječimi stavbami v trgu je gotovo najpomembnejša podružna cerkev sv. Vida, zgrajena okoli leta 1170, ki se odtlej ni dosti spremenila. Sestavljajo jo širša pravokotna ladja, kvadratast vzhodni zvonik, ožji pravokoten presbiterij in ob njem stoječa pritlična zakristija. Ladja je razen venčnega zidca v celoti romanska ter ima visoko v južni steni štiri polkrožno sklenjena majhna okna, v severni pa tri in ozek portal, ki je vodil na leseno zahodno emporo, s katere so grajski prebivalci prisostvovali verskim obredom. Polkrožno sklenjen glavni portal je še originalen, kar velja zlasti za ločni del, sklesan iz peščenca. Do vrha sten ometana notranjščina dokazuje, da je ladjo pokrival raven lesen strop, ki je počival na obodnih stenah, h katerim je spadala tudi slavoločna, saj je zvonik očitno postavljen nanjo. Ob obnovi v

1. četrtini 17. stoletja so vsa romanska okna zazidali in prebili tri nova, zašiljena v južni steni. Takrat so tudi ladjo banjasto obokali ter verjetno že vstavili pevsko emporo. Po sredini prejšnjega stoletja so zašiljena okna zamenjali s polkrožno sklenjenimi ter prebili enako okno v severni in stranski portal v južni steni. Zvonik z banjasto obokano zvonico je razen vrhnje partije z renesančnimi bifornimi zvonovimi linami romanski, zato je podatek o križno-rebrasto obokani zvonici v koroški topografiji iz leta 1889 očitno zmoten. Zvonico sta verjetno že od vsega začetka osvetljevali okni, ki sta v teku stoletij spreminjali obliko, sedaj pa so ju zazidali do velikosti ostalih romanskih oken. Zvonico je na vzhodu zaključevala ožja polkupalasto obokana apsida, medtem ko je pravokoten, banjasto obokani presbiterij z oknoma v vzhodni in južni steni šele iz 1. četrtine 17. stoletja. Pritlična opečna zakristija ob njegovi severni strani je najmlajši prizidek, saj je rezultat obnove iz 3. četrtine 19. stoletja. Cerkev, ki bo odslej služila za krajevno muzejsko zbirko, je še pred par desetletji premogla baročno opravo s tremi oltarji, katerih levi je hranil že omenjeno votivno sliko sv. Florjana, ki gasi goreči Dravograd.

Proštijiška cerkev Janeza Evangelista, ki se omenja že leta 1386, je v sedanji triladijski slopasti zasnovi s precej ožjim in nižjim, ovalno zaključenim prezbiterijem dvofazna: iz okoli leta 1520, ko je bila posvečena, in iz okoli leta 1621, ko je štajerska dežela podprla njeno gradnjo. Ob tem pa hrani na jugozahodnem ladjinem ogalu še omet njene srednjeveške prednice. Vizitacija iz leta 1619 je namreč našla cerkev v zelo slabem stanju, zato so jo v naslednjih letih skoraj na novo zgradili, v sedanji obliki in velikosti, le da so ji okoli leta 1689 vstavili pod pevsko emporo Križevo kapelo, nad zakristijo pa oratorij. Cerkev hrani kvalitetno opravo, med katero so korne klopi še renesančne, ostala pa je baročna, vmes so tudi izdelki mariborskega kiparja Jožefa Strauba. Prezbitierij krasijo freske mariborskega poznoklasicističnega slikarja Jožefa Reiterja iz leta 1938. Cerkev obdaja napol porušeno taborsko pokopališko obzidje. Južno od cerkve stoji dvonadstropna proštijiška stavba z ogalnim pomolom na lesenih konzolah. Nastala je v začetku 17. stoletja. Ogled je dokazal, da je stavba enotne gradnje, s kamnitimi obodnimi in opečnimi notranjimi stenami in da je njena dvoosna južna polovica služila kot kašča. Po vojni stanovanjsko uporabljena, je bila leta 1979 neprimerno obnovljena, kar velja zlasti za okna. Zahodno od proštijiškega kompleksa

stoji stara mežnarija, ki je od leta 1821 služila kot trška šola, sedaj pa je brez funkcije. Gospodarska poslopja s sedanjim župniščem vred so iz leta 1861.

Današnje naselbinsko jedro predstavlja Trg 4. julija, ki se začinja pri sedanji pošti na vzhodnem in se konča pri nekdanji pošti na zahodnem koncu trga. Pri opisu njegovega hišnega fonda se bomo omejili le na tistih nekaj stavb, ki so pomembnejše za trško zgodovino ali njegovo gradbeno podobo. Na številki 7 stoji nekdanja okrajna sedaj občinska stavba, v kateri je od avgusta 1942 do konca vojne delovala gestapovska izpostava z zapori in mučilnico, na kar spominja vanjo vzdana spominska plošča. Na številki 22 in 24 je nekdanja gostilna Bač, ki hrani ostanke vzhodne stranice trškega obzidja. Zanimiva je nadstropnica na številki 34 s fasado iz leta 1842. To je stara strojarska hiša z zasnovo iz 17. stoletja, ki še hrani originalno streho z dvema vrstama zračnikov. Enako je zanimiva triosna nadstropnica na številki 38. Njeno grobo obrizgano fasado členijo gladki baročni pilastri, okna pa bogati poznobaročno trakovje. Relief s cesarskim grbom nad portalom govori za njeno nekdanjo uradno funkcijo. To je najbolj ohranjena baročna hiša iz 3. četrtine 18. stoletja v trgu, ki bi bila primerna za ureditev lokalne muzejske zbirke v njej. Arhitektonsko najzanimivejša je hiša na številki 52. To je vase zaključena nadstropnica z izstopajočo zahodno osjo in pomolom na jugovzhodnem vogalu. Zadnja obnova je hišo oropala vseh fasadnih vrednot, ostala je le njena stavbna masa, ki sooblikuje zahodni vstop na tržni prostor. To hišo je Adam Lindtner leta 1631 prodal šentpavelskemu samostanu, ki jo je poznorenesančno prezidal. Sedaj je v njej poleg strank adventistična cerkev.

Južna tržna stranica se začinja s hišo na številki 23, ki je nezanimiva, vendar hrani v svoji vzhodni steni ostanke trškega obzidja. Hiša na številki 27 je do zadnje obnove hranila v veži polkrožno sklenjen portal iz 2. polovice 16. stoletja, ki je s svojo starostjo datiral tudi hišo. Naslednja hiša je večje, prosto stoječe enainpolnadstropno poslopje, ki služi sedaj kot blagovnica in je temu primerno predelano. Njena parcela je včasih obsegala tudi zemljišče sosednje hiše in ves kompleks sedanjega šolskega centra. Tu je stal od 1. pol. 13. stoletja dvor, iz katerega se je v teku stoletij razvil tk. im. Spodnji grad, v katerem je bil sedež grajske uprave, sodišča in drugih uradov tudi v času državne gosposčine (1782—1823) in grofa A. Khuen-

burga (1823—1838). Od leta 1838 dalje so v njemu živeli gosposčinski lastniki D. Dumreicher (1838—1846), J. Schamberger (1846 do 1859) in E. Dickmann-Secherau (1859—1871), ki ga je prodal občini. Ta ga je do leta 1883 postopoma usposobila za šolo, ne da bi mu spreminjala poznobaročno-zgodnjeklasicistično fasado. Veliko prezidavo zunanjščine in notranjščine je dvor doživel šele leta 1967, ko so ga predelali v blagovnico.

Zanimiva je naslednja skupina hiš, ki jo sestavljajo številke 41, 43 in 45. Številka 41 je preprostega videza, vendar vsaj iz 17. stoletja. Številka 43 hrani na predelani fasadi členjen baročen portal in maltasto kartušo s skoraj uničeno fresko sv. Trojice iz začetka 18. stoletja. Številka 45 skriva za neobaročnosecesionistično fasado poznobaročno notranjščino. Hiši številka 41 in 43 sta še okoli leta 1825 sestavljali eno hišo, h kateri je v baroku spadala tudi hiša številka 45. Ves ta kompleks, ki je z vrtom segal do gospodarske ulice v ozadju, je predstavljal enotno, prvotno cerkveno, 14-osno poslopje s tremi portali v vsaki 3.5 osi in s fasadno fresko v njegovi sredini.

Enako zanimiva je hiša na številki 57. To je stara poštna postaja, katere 8-osno fasado zaključujeta dvoosna rizalita, poudarjena s segmentnimi okenskimi čeli, medtem ko imajo osrednja okna ravna profilirana čela. Leži ob nekdanjih zgornjih trških vratih nasproti hiše številka 52. Je odličen primer velike furmanske gostilne z vsemi spremnimi gospodarskimi poslopji, vidne že na Florjanovi votivni sliki iz 3. četrtine 18. stoletja.

V njeni zahodni steni so ostanki trškega obzidja, ki se na južnem koncu zalamlja proti vzhodu. To obzidno črto je na karti iz okoli leta 1825 mogoče zasledovati ob vsej južni stranici trga. Ob njej je stala kvadratasta stavba, ki ni več ohranjena, kot tudi nista več ohranjeni dve od treh prečnic, gospodarska ulica in zunanja obvoznica trga, ki je vodila k rečnemu prehodu.

Nad trgom je do leta 1838 kraljeval grad. Ta se leta 1177 omenja kot castrum, leta 1304 kot burch, leta 1313 kot haus in leta 1542 kot slos. Iz različnih poimenovanj je zaznati njegov gradbeni razvoj, ki je potekal od enostavne utrdbe do sestavljenega grajskega kompleksa. Grad je nastal pred letom 1161, ko se kraj pod njim prvič omenja v admontskem kodeksu. Leta 1304 je že stala ob gradu utrdba v obliki okroglega stolpastega propugnacula, leta 1542 pa je grad sestavljala cela vrsta poslopij. Ko je šentpavelski samostan leta 1629 zopet priposestvoval grad, so v njem

leta 1631 postavili novo Anino kapelo namesto razpadle, ki je na gradu obstajala že leta 1430. Grad je začel propadati potem, ko ga je leta 1838 zapustil njegov zadnji lastnik D. Dumreicher, in se je kmalu spremenil v razvalino. Utrdba blizu gradu je propadla že preje. Od grajskih razvalin so ohranjeni le eskarpni zidovi na južni in trinadstropna stena na zahodni strani, na katero se navezujejo ostanki obodnih zidov. Pritličje je zasuto, v nadstropjih pa so vidni nastavki obokov ter ostanki starega ometa in beleža. Na precej višjem slemenu za gradom so opazni ostanki njegovega propugnacula, okroglega stolpa, ki je ohranjen do polovice prvega nadstropja, medtem ko je notranjščina zasuta. Okoli stolpa je vidna sled obrambnega jarka. Stolpov premer je znašal okoli 9 m, debelina zidu pa okoli 3 m. Zaradi svoje lege in mogočnosti je od nekdanj buril ljudsko domišljijo, ki ga je poimenovala Rehtturn, Sodni stolp, Zaporni stolp, Mučilni stolp in podobno.

Severovzhodno od trga je na ravnici Hajde do pred nekaj leti stal gradič Hajdek ali Robinvor, ki se pojavi v zgodovini leta 1420, v ohranjeni poznogotski stavbi pa je bil iz okoli leta 1500. Ta gradič je po sporazumu iz leta 1732 med šentpavelskim opatom in njegovim lastnikom Pavlom Rubinom postal sedež manjše gosposčine z nižjim sodiščem, katerega pomirje so označili z 12 mejniki. Ker je bil gradič redke primer ohranjenega manjšega poznogotskega podeželskega dvorca, pomeni njegovo uničenje pred nekaj leti veliko izgubo za naš kulturni patrimonij.

Dravograd je bil vedno pomembno tržno in prometno središče, čeprav verjetno do 15. stoletja neobzidano. Temeljni nosilci njegove urbane sestave so bili grad nad naselbino, reka z mostom ali brodom pod njo in naselbina sama, oblikovana iz prvotno čelno in nesklenjeno, od renesanse dalje pa vzdolžno in strnjeno postavljenih hiš. Glavni pogled nanj je od nekdanj z juga od sotočja Meže z

Dravo ali pa s kolodvorskega platoja. Danes je podoba te suburbialne naselbine bistveno okrnjena, ker je grad propadel in je njegove razvaline zarastel gozd, in ker se je z novim mostom očišče gledalca toliko dvignilo, da jo ne dojemata več v njeni prvinski perspektivi. Kljub temu pa je podoba kraja in njegove okolice še vedno med najlepšimi v Podravju. Upajmo, da bo taka tudi ostala in da jo ne bodo razni nepremišljeni arhitektonski posegi pokvarili bolj kot doslej. Pri tem je treba posebno paziti na obnovo trških hiš in se slejkoprej odločiti tudi za restavracijo najpomembnejše dravogradske arhitekture, Vidove cerkve, edine ohranjene stavbne priče njegovega nastanka pred osemsto leti.

VIRI IN LITERATURA

- J. V. Valvasor: *Topographia archiducatus Carinthiae antiquae et modernae completa*. Nürnberg 1688, slika 193. — *Kunsttopographie des Herzogthums Kärnten*. Wien 1889. Unterdrauburg. — Emilijan Cevc: *Vedute slovenskih krajev iz začetka 18. stoletja*. Kronika 7/1959 p. 77—89. — Josip Mravljak: *Dravograd 1161—1261*. Zgodovinski opis. Dravograd 1932. — Josip Mravljak: *Sodna uprava v Dravogradu*. ČZN 33/1938 p. 35—43. — Josip Mravljak: *Trg Dravograd 1638*. ČZN 33/1938 p. 201—204. — Josip Mravljak: *zapuščina, fascikel Dravograd, PA Maribor*. — Ivan Gams: *Pohorsko Podravje*. Razvoj kulturne pokrajine. Ljubljana 1959. — Marijan Zadnikar: *Romanika v Sloveniji*. Ljubljana 1982 p. 340—343. — *Krajevni leksikon Slovenije IV*. Podravje in Pomurje. Ljubljana 1980 p. 19—20. — Jože Koropec: *Zemljiške gosposčine med Dravogradom in Mariborom do konca 16. stoletja*. Maribor 1972. — Ferdo Gestrin: *Prometno trgovski položaj pohorskega območja v srednjem veku*. ZČ 36/1982 p. 5—17. — Jože Curk: *Zgodovina urbanizacije v severovzhodni Sloveniji*. ČZN NV 6/1970 p. 244—284. — Jože Curk: *Slovenještajerski trgi in mesta v 19. stoletju*. ČZN NV 15/1979 p. 208—263. — Jože Curk: *Cestno omrežje na Slovenskem Štajerskem v 1. polovici 19. stoletja*. ČZN NV 14/1978 p. 238—268. Dravograd. Zbornik. Dravograd 1985.

KULTURNE POVEZAVE MED SLOVENSKIMI IN ITALIJANSKIMI DEŽELAMI DO 18. STOLETJA

FERDO GESTRIN

Neposredno sosedstvo slovenskih in italijanskih dežel, zelo živahne gospodarske povezave obeh področij, še posebej od 14. stoletja dalje, migracijski tokovi v obe smeri, študenti iz slovenskih dežel na italijanskih univerzah in še vrsta drugih zgodovinskih momentov so ustvarjali ugodne pogoje za medsebojne kulturne povezave in širjenje italijanskih kulturnih vplivov na Slovenskem. Ti vplivi so bili v vsem obravnavanem obdobju močnejši v neposrednem sosedstvu, na ozemlju bliže italijansko slovenski etnični meji, torej v Primorju, zmanjševali pa so se, čim bolj gremo v notranjost slovenskega ozemlja in proti vzhodu. Segali so na mnoga področja kulturnega življenja, a opazamo jih zlasti v sferi umetnosti (slikarstvu, kiparstvu in arhitekturi) ter glasbi in v razvoju mišljenja.

V naslednjem bom poskušal nakaziti zgolj obdobja in vsebino vplivanja italijanskega, v kulturnem pogledu mnogo bolj razvitega okolja na mišljenje v slovenskih pokrajinah.

Večji del srednjega veka se je italijanski kulturni vpliv ustavljal v Primorju, še posebej na ozemljih obalnih mest, kamor se je zlasti po nadvladi Benetk nad njimi poleg drugega usmerjal tudi močan tok beneškega oziroma furlanskega prebivalstva. Tu sta v Kopru in v Trstu obstajala tudi stara cerkvena škofijska jedra, katerih jurisdikcija je bila omenjena predvsem na mestno ozemlje in je zajela predvsem romansko prebivalstvo. Drugje na slovenskem ozemlju ni bilo večjih cerkvenih središč, saj je bilo podrejeno cerkveni oblasti s sedežem v Ogleju in Salzburgu. Šele po sredi 15. stoletja je nastala v Ljubljani prva samostojna škofija na Slovenskem (1461), ki pa je zajemala sorazmerno majhno v enklave razbito ozemlje v treh slovenskih zgodovinskih deželah.¹ Tudi samostani, ki so nastali na slovenskih tleh — a vseh je bilo v 15. stoletju okoli 40 — so bili podrejeni svojim središčem v tujini.^{1a} Koliko je bilo v teh okvirih neposrednih vplivov na kulturno življenje, še posebej na mišljenje iz Italije, je seveda težko reči; izjema so tu primorska mesta.

Kultura na večini slovenskih tleh, ki jo je tedaj posredovala in ji bila nosilka cerkev, je bila močno splošna in po jeziku latinska. Srednjeveški rokopisi (ohranilo se jih je 158), prepisovani ali nastali v naših samostanih, so bili večji del tega obdobja po vsebini in zvr-

steh podobni onim iz drugih samostanov.² Šele v 14. stoletju se njihova vsebina oži in po kvaliteti pada. Čeprav še segajo v razne smeri sholastične filozofije, so vendar začeli prevladovati rokopisi, ki so bili potrebni za vsakdanje delo v cerkvi ali med verniki. Prva važnejša zgodovinska dela so nastala šele v 15. stoletju, a napisali so jih seveda duhovniki. Od 13. stoletja dalje uveljavljajoča se viteška kultura je začela uporabljati kot pisni jezik nemščino;³ meščanstvo pa praktično v knjižnem delovanju ni prišlo do izraza. Izviren razvoj so imela, kakor že rečeno, primorska mesta tako zavoljo svojega na antiko vezanega ter iz italijanskih dežel doseljevanega prebivalstva kakor tudi zaradi svoje politične usode od 13. stoletja dalje. Veže se namreč v veliki meri na italijansko kulturno okolje.⁴ Tu so že v 14. stoletju začeli v aktih uporabljati italijanščino, ki je postala nato tudi jezik posameznih pesniških poskusov.⁵

Vse do konca 14. stoletja je bilo kulturno življenje na slovenskih tleh še anonimno; šele poslej vemo za imena umetniških osebnosti in ustvarjalcev in moremo slediti neposrednim kulturnim vplivom (npr. v umetnosti vpliv šol iz severne Italije, tako imenovani »furlanski slog«).

V kulturi in umetnostnem okusu je v slovenskih deželah v poznem srednjem veku in še globoko v 16. stoletju prevladovala gotika, vendar pa je tudi res, da je že od prve polovice 15. stoletja dalje opaziti v njih prve pojave humanističnih misli in v duhovnem življenju in uveljavljanje elementov renesančne umetnosti. V primorskih mestih oziroma v Primorju se to kaže bolj na široko in v mnogo bolj čistih italijanskih oblikah, čim bolj gremo v notranjost slovenskega ozemlja, bolj se vse to oži in se tudi znaki renesančne umetnosti kažejo pod vplivom severne, nemške renesanse.⁶

Humanistični vzgibi, odmevi in vplivi so v slovenski duhovni prostor prihajali iz več smeri. Širili so se deloma iz primorskih mest oziroma prek njih neposredno iz Italije. V primorskih mestih od Trsta do Pirana srečamo veliko število pomembnih humanistov, ki so se imeli za del italijanskega humanizma in so se prištevali ter vključevali v italijanski kulturni krog. Nekateri izmed njih so s svojimi humanističnimi idejami in pogledi neposredno vplivali na slovensko kul-

turno okolje. Mislim predvsem na Petra Bonoma in Petra Pavla Vergerija ml., škofa v Trstu in Kopru. Iz Italije so prihajale humanistične ideje neposredno tudi s študenti iz slovenskih dežel, ki so študirali na italijanskih univerzah. Že iz prve polovice 15. stoletja imamo trdne podatke o teh sholarjih na univerzi v Padovi in Bologni, kjer se je njihovo število v 16. stoletju močno povečalo in so predstavljali precejšen delež vseh študentov. Prevladovali so študenti iz zahodnih delov slovenskega ozemlja, mnogo jih je bilo iz plemiških vrst, toda tudi iz meščanskih in celo kmečkih vrst jih ni manjkalo. Z njimi je treba vsekakor v precejšnji meri povezovati širjenje humanistične misli na naših tleh.⁷

Vendar so se mogli humanistični vplivi uveljavljati tudi prek dunajske univerze, ki je v času cesarja Maksimilijana doživljala enega svojih prvih razcvetov in se je na njej zelo uveljavil humanizem.⁸ Na dunajski univerzi je od njene ustanovitve 1365 do konca 16. stoletja študiral okoli 3000 študentov iz slovenskih zgodovinskih dežel; pripadali so vsem družbenim razredom. V stoletju 1450 do 1550 je doseglo 193 študentov iz slovenskih dežel stopnjo bakalavreata in 42 stopnjo licenciata in magistra. Prenekateri izmed njih so postali profesorji in bili ponovno rektorji na dunajski univerzi. Kot privrženci humanizma so se bili za njegovo afirmacijo na univerzi, ki je res tedaj postala središče novega mišljenja v habsburških dednih deželah.⁹

Za širjenje humanizma v slovenskih deželah so dajale tedanje razmere vsaj minimalne pogoje. Gospodarski razvoj je v zadnjih desetletjih srednjega veka šel že zelo v smeri zgodnjega kapitalizma, kar je krepilo tudi družbene osnove za širjenje novega mišljenja, novih strmljenj in gibanj. V jedru slovenskih dežel sta v 15. stoletju zrasla dva pomembna fevdalna dvora, ki sta kot središči take ali drugačne moči in sredstev mogla postati bazi za kulturni razvoj, torej tudi za sprejem in uveljavitev humanističnih idej.¹⁰ S tem v zvezi verjetno ni odveč poudariti tudi sorazmerno močne kolonije italijanskih poslovnih ljudi v večjih trgovinskih središčih na Slovenskem. Le-ti so od konca 15. stoletja dalje pospešili razvoj v smeri zgodnjega kapitalizma, prinašali s seboj razvitejšo tehniko poslovanja in proizvodnje in večjo težnjo po pridobivanju (Kapitalgeist) ter so vlagali akumulirani kapital v nova podjetja. Ti doseljeni meščani italijanskega rodu so vsaj sprva v novem miljeju živeli po načinu in okusu okolja, iz katerega so

prišli, torej po italijansko.¹¹ S tem pa so odpirali line svojemu mišljenju, kulturi in umetnosti na slovenskih tleh.

Humanizem in renesančna umetnost, sad Italije, sta se začela širiti v tedaj še gotso srednjo Evropo (in slovenske dežele) prek dvorov najmočnejših fevdalnih gospodov.¹² Pri nas je eden takih dvorov zrasel s Celjani, ki so postali državni knezi in nevarni tekmeči Habsburžanom pri snovanju svoje dinastične tvorbe. Zadnji trije Celjani so imeli dovolj tesne povezave z Italijo, da so se mogli v mnogočem obnašati kakor renesančni knezi.¹³ S to domnevo v zvezi je nedvomno zanimiva vest o potovanju grofa Ulrika v Kompostelo. Ko je bil z velikim spremstvom 60 bogato upremljenih plemičev na poti v Santiago, ga je sprejel v Amusco kastiljski vladar Juan II. Kralj in kraljica sta mu prirejala ob daljšem bivanju v tem kraju velike slovesnosti ter sta Ulrika in štiri njegove spremljevalce počastila z redom ogrlice zlate ribje luske — »collar del escama« (ker Ulrik zaradi zaobljube ni sprejel drugih bogatih kraljevih daril). Iz opisa teh dogodkov moremo razbrati Ulrikovo uglašeno dvorsko vedenje in diplomatsko spretnost renesančnega aristokrata.¹⁴ Že poprej pa je aragonski kralj Alfonz V. s posebnim dokumentom, datiranim z 21. marcem 1430 in izdanim v Segarbe, odlikoval Ulrika in njegovo spremstvo (»una gran comitiva de caballeros y escude-

Pečat grofa Ulrika II. Celjskega na listini 1433 VI. 15. Krapina v Arhivu SR Slovenije (fond Pieterje). Premer 48 mm, rdeč vosek

Napis: Sigillum vlrici cilie ort(enburgi) — segovieque comitis etc (?) foRA — d? MdCC (?)

ros») z aragonskim redom »amprisiae stolae et jarrae.«^{14a} Verjetno si je dal Ulrik na tej poti (skozi Italijo) oziroma pod vplivom te poti izdelati renesančni pečat s podobo ženskega akta, ki ga je pri svojih pravnih aktih tudi uporabljal.¹⁵ Humanistično je bil verjetno navdahnjen edini izobraženi in kulturni predstavnik Celjanov Hermanov sin Herman, Ulrikov stric, poznejši freisinški in tridentinski škof, ki se je šolal v Italiji. Ko je leta 1421 umrl, so mu v Celju postavili nagrobnik, delo neznanega italijanskega mojstra.¹⁶ Na nekak odnos rodbine do humanizma kaže morda tudi nagrobni govor zadnjemu Celjanu Ulriku, ki ga je napisal humanist Johannes Rot, protonotar kralja Ladislava, in ki ima povsem humanističen značaj.¹⁷ Z izumrtjem Celjanov leta 1456 je bilo konec tudi celjskega dvora, ki bi mogel postati žarišče humanizma. Toda mesto Celje je dalo dunajskemu humanizmu in tamkajšnji univerzi nekoliko pozneje nekaj znanih imen (Briacius Preprost, Tomaž Prelokar).

Manjše in občasno središče humanizma na Slovenskem pa se je ustvarilo na dvoru ljubljanske škofije (s sedežema v Ljubljani in Gornjem gradu). Že prvi ljubljanski škof Sigismund Lamberg je bil humanistični izobraženelec. Za časa škofovanja Krištofa Ravbarja (1488—1536), ki se je rodil v Trstu, študiral v Padovi in začel neposredno opravljati škofijo 1501. leta pa se je ustvaril v škofiji pravi humanistični krog. Ravbarjev najsposobnejši sodelavec in poglavitna humanistična osebnost je bil Augustin Prygl, imenovan po rojstnem kraju Tyfernus. Tudi on se je šolal v Padovi in je bil Ravbarjev sovrstnik. Tyfernus se nam s svojim humanistično literarnim delom, z arheološko in epigrafsko dejavnostjo ter zbiranjem rimskih napisov, a tudi svojim arhitekturnim opusom (zgradil je škofijski palači v Ljubljani in Gornjem gradu) pokaže kot eden izmed najbolj profiliranih humanistov na Slovenskem v svojem času. V umetnost je vnesel renesančne tendence. Bil je prijatelj škofa Bonoma, a njegove zveze so segale do italijanskih epigrafov in do članov Pontanove akademije v Neaplju. Zavoljo Ravbarjevega humanističnega kroga in mnogostranskega erudita Prygla moremo trditi, da imamo na Slovenskem več kakor zgolj odmeve ali reflekse humanizma.¹⁸

Neki odnos do humanistične misli, ki ima širši značaj, je treba gledati v nastajanju posameznih osebnih knjižnic na Slovenskem, v katerih so bila tudi dela italijanskih humanistov. Prinašali so jih s seboj zlasti tisti, ki so študirali v Italiji. Med avtorji teh del se jav-

ljajo Petrarca, Angelo Poliziano, Lorenzo Valla, Guarino de Verona in drugi. Sploh pa je med vsemi inkunabulami na Slovenskem po tiskarski provenienci okoli polovica odpadla na Italijo.¹⁹

Humanistične vplive, čeprav ne vedno neposredno iz Italije, srečujemo tudi pri vodilnih in najpomembnejših slovenskih reformatorjih — predikantih in šolnikih; še posebej pri Primožu Trubarju, Juriju Dalmatinu, Adamu Bohoriču in Lenartu Budini. Izrazita je bila zlasti njihova skrb za kulturni dvig zaostalega slovenskega ljudstva. Trubar je leta 1565 o tem takole pisal Bohoriču: »Ne dvomimo, da dobro poznaš in ne redko obžaluješ nesrečno kulturno zaostalost naše ožje domovine; saj je prava sramota, kako se vsepovsod šopiri zaničevanje do lepih umetnosti in zanemarjanje duhovne izobrazbe. Toda ko bi le vsi, ki to bedno rovtarstvo v resnici občutijo, hoteli združiti z nami svoje želje in gorečnost, svoje misli in delo ter z nami vred napeti vse sile, da mu napravijo konec.«²⁰

Tudi pri širjenju reformacije in razvoju mišljenja slovenskih reformatorjev in njihovem delovanju moremo zaslediti vplive Italije oziroma italijanskega okolja čeprav je v glavnem ostajala katoliška. Tako so pota, po katerih so prihajale reformacijske misli v slovenske dežele, vodila tudi prek Italije. Že za leto 1523 vemo, da so prihajale v habsburške dežele iz Benetk tudi tam tiskane protestantske knjige. Z njimi je treba povezovati najstarejši odlok nadvojvode Ferdinanda proti protestantom v svojih deželah iz leta 1523, ki je vsekakor veljal tudi za slovenske dežele. V njih so se namreč prvi vzgibi reformacije pokazali že nekaj let poprej (1521). Izredno pomembna je bila vloga, ki jo je imel za začetke slovenske reformacije in za duhovno rast njenega poglavitnega predstavnika Primoža Trubarja tržaški škof Peter Bonomo, ki se je prav leta 1523 z dunajskega dvora vrnil v svoj škofijski sedež. Tu je Trubarju, svojemu učencu, in drugim duhovnikom na svojem dvoru razlagal Vergila, Parafraze Novega testamenta Erazma Rotterdamskega in pozneje tudi Calvinovo Institutio religionis christianae v italijanščini, nemščini in slovenščini. S tem je bistveno vplival na oblikovanje mišljenja Primoža Trubarja, utemeljitelja slovenskega knjižnega jezika in (protestantske) književnosti. Trubar je pozneje sam izjavljal, da se je poleg švicarskih reformatorjev inspiriral tudi pri Erazmu in da so mu pri njegovih prvih prevodih iz biblije v slovenščino pomagali prav Erazmo-

vi spisi k Novemu testamentu. Ko se je Trubar leta 1540 moral umakniti iz Ljubljane, se je zopet zatekel v Trst k Bonomu. Tu se je seznanil s tržaškim luteranom, zdravnikom in filozofom dr. Cerronijem in s pridigarjem Giuliom Terenzianom, ki ga je Bonomo, potem ko je bil dve leti v preiskavi zavoljo krivoverstva sumljive pridige v Bologni, povabil v Trst na svoj dvor. Občevanje z njimi ni ostalo brez sledov; ponovno bivanje v Trstu ga je še utrudilo v reformacijski smeri.²¹

Reformacijske ideje so vsaj deloma prinašali s seboj tudi italijanski trgovci in poslovneži, ki so se tedaj naseljevali v naših deželah. Še posebej velja ta trditev za doseglence s področja Bergama in Brescie, a tudi iz Mark, zlasti Pesara. Po preučevanju prof. Khisa so se tod pojavljali privrženci reformacije, ki pa so morali vedno znova bežati v habsburške dežele in prišli tudi na Poljsko. Morali so priti tudi v Ljubljano, kjer so okoli srede 16. stoletja brali protestantsko mašo tudi v italijanščini. Razumljivo je zavoljo tega, da je Sebastijan Krelj, za Trubarjem superintendent slovenske protestantske cerkve v Ljubljani, v svoji knjigi Otročja biblija tiskal besedilo katekizma za potrebe stanovske šole v petih jezikih, med njimi tudi v italijanščini.²² Vsekakor je dejstvo, da je iz samostana S. Ginesio v Ascoli Piceno, kamor so iz Nemčije od leta 1549 dalje prihajale protestantske knjige, zaradi suma protestantizma in preganjanja pribežal Matteo Gentile — verjetno pa tudi njegov brat Pankracij in drugi — v Ljubljano in se tako izognil ječi. V Ljubljani je živel neko dobo; po vrnitvi v Italijo je moral domovino zapustiti in je pozneje umrl v Londonu (1590).²³

Drugače je zopet vplival na slovensko reformacijsko gibanje v luteranstvo odpadli koprski škof in humanist Peter Pavel Vergerij mlajši. Trubar je po izidu svojih prvih dveh slovenskih knjig (1550) v izgnanstvu služboval kot predikant v Kemptenu ob tirolski meji in snoval nove knjige za slovensko protestantsko cerkev in svoje vernike. Tu je prišlo do zvez z Vergerijem, ki je pribežal v Nemčijo in konec leta 1553 postal svetovalec würtemberškega vojvode Krištofa, Trubarjevega podpornika. Vergerij je po eni strani vplival na Trubarja pri njegovi prevajalski oziroma knjižni dejavnosti, po drugi strani pa ga je prepričal, da je prevzel latinico namesto okorne gotice. V njej je že leta 1555 izdal Evangelij sv. Matevža in po slesoj so vse slovenske knjige tiskali v latinici.²⁴

V tem obdobju se je pod vplivom Italije deloma uveljavljala tudi renesančna umetnost in glasba; mnogo manj v notranjosti kakor v Primorju. Glede renesančne likovne umetnosti smo še vedno v dilemi, koliko se je uveljavila pod italijanskim vplivom in v italijanski obliki oziroma v kolikšni meri so prevladovali v njej severne, nemške stilne značilnosti. Malo se je namreč v notranjosti Slovenije ohranilo arhitekturnih in likovnih renesančnih umetnin, ki bi jih pripisovali neposrednim italijanskim šolam in njihovim vplivom, pač pa je več drobnih renesančnih predmetov.²⁵ O renesančni glasbi imamo nekaj več konkretnih podatkov. Po sredi 16. stoletja so se namreč stiki slovenskega zaledja z italijanskimi glasbeniki povečali, čeprav na splošno čas reformacije za to ni bil najbolj ugoden. Tako so člani trgovske in nato plemiške rodbine Khislov, katere člani niso samo trgovali, marveč tudi študirali v Italiji, prihajali v stik z italijanskimi glasbenimi ustvarjalci, kot npr. s Tržačanom Giacomom Gorzaniom (1569), pa s Claudiom Merulo (1574) in Philippom de Duc (1586), ki sta Khislov posvečala tiskane glasbene zbirke. So pa na glasbeno področje v slovenskih deželah posegali tudi italijanski skladatelji, ki so delovali na habsburških dvorih (npr. v Gradcu Raimundo Ballestra). Med muzikalijski, ki jih je v času reformacije zbral šolnik A. Bohorič, so bili tudi različni rokopisni in tiskani italijanski primeri.²⁶

Po zmagoviti protireformaciji so se začeli s krepitvijo tridentinskega rekatolizacijskega duha na Slovenskem uveljavljati v vedno večji meri nove oblike kulturnega življenja in umetnosti pod vplivi Italije, ki so višek dosegli v dobi baroka. Pod vplivom rekatolizacije je ob robu slovenskega ozemlja v Devinu nastala prva katoliška knjiga tega časa. To je Vocabulario italiano e schiavo, ki jo je napisal Alasia da Sammaripa in tiskal v Vidmu (Udine 1607). Alasia je tod nekaj časa kot redovnik servitskega reda deloval, se naučil slovenščine in za potrebe italijanskih duhovnikov napisal omenjeni slovar.²⁷ Širjenje italijanskih vplivov so pospeševale gospodarske povezave sosednjih dežel, še posebej velika vloga italijanskih trgovcev in podjetnikov v raznih vejah gospodarske dejavnosti na Slovenskem, saj so v obliki apaltov obvladovali pretežni del prehodne in mednarodne trgovine, gospodovali v delu fužinarske proizvodnje in prevladovali v gradbeništvu, sprva zlasti pri načrtovanju in gradnji utrjevalnih del in utrd, pozneje pa tudi pri cerkvenih in profanih arhitekturnih ob-

jektih, še posebej od prehoda v 18. stoletje dalje, ko v slovenskih deželah doseže baročna umetnost vrhunec v veliki meri pod vplivom italijanskih ustvarjalcev. Nič manj ni bilo pomembno za ta proces naseljevanje Italijanov v naših deželah, zlasti v posameznih mestih. V Ljubljani se npr. po matrikulah 17. stoletja omenja kar 60 in več italijanskih družin različnih družbenih slojev in poklicev. Pospesevali so ga tudi številni, v Italiji šolani domačini plemiškega, meščanskega in celo kmečkega izvora. Pomembno vlogo so pri tem imeli jezuitski kolegiji, ki so usmerjali del svojih gojencev na njim blizke včasih tudi manjše italijanske univerze (npr. Fermo).²⁸ Prilичna razširjenost znanja italijanskega jezika, zlasti v posameznih središčih in družbenih krogih je razvoj v to smer vsakakor še pospeševala. Leta 1631 je npr. ljubljanski škof Scarlicchio pisal, da izobraženi ljudje v mestu po večini govore italijansko.

Nekaj desetletij kasneje je kranjski polihistor italijanskega izvora Janez Vajkard Valvasor trdil, da znajo plemiči na Kranjskem tudi italijansko, a leta 1675 so kranjski deželni stanovni izjavljali, da se doma vsakdo izmed njih more naučiti treh jezikov, poleg nemščine in latinščine še italijanščino (a mnogi so znali tudi slovenščino).²⁹ Vse to je slovensko ozemlje odpiralo evropskemu in še posebej italijanskemu dogajanju na področju kulture. In res, čim bolj gremo h koncu 17. stoletja in dalje, bolj prodirajo k nam kulturni vplivi in umetnostni okus iz Italije.

Vodilno vlogo v kulturnem življenju na Slovenskem so v tem času imeli jezuiti.³⁰ S svojimi kar številnimi kolegiji oziroma gimnazijami in univerzo v Gradcu, s svojimi posegi v javnost in kulturno dejavnostjo so obvladovali duhovno življenje v poreformacijski dobi, čeprav pri tem vlogo drugih samostanov ne gre pozabljati. Toda že od zadnje četrtine 17. stoletja je začel rasti tudi pomen svetne inteligence, katere število je počasi naraščalo. Raslo je zanimanje za znanstveno delo in nastajala so v latinščini in nemščini pisana dela z znanstveno ambicijo iz različnih področij.³¹ Velik je bil interes za zgodovino domačih krajev, za antično dobo in njene ostanke (epigrafika), pisali so zgodovino cerkve, zbirali zgodovinsko gradivo, posegali so na medicinsko področje, arhitekturo, arheologijo in druge znanosti.

Na tej podlagi je po vzoru italijanskih akademij, zlasti rimske Academia degli Arcadi leta 1693 nastalo v Ljubljani znanstveno društvo: Academia operosorum Labacensium, ki je bilo najstarejše v avstrijskih deželah

sploh. Prva leta svojega obstoja je delovala še neopazno, leta 1701 pa je s slovesnim zborom stopila v javnost in je imela 23 članov, med njimi 12 pravnikov, 6 teologov, a brez jezuitov, in 5 zdravnikov. V času pred razpustom leta 1725 je imela 42, deloma tudi zunanjih članov. Akademija je že razvijajoče se znanstveno delo v Ljubljani dvignila na višjo raven. Močno je s svojimi člani posegla tudi na širše kulturno in umetnostno področje. Pod vplivom članov akademije in njihove zavzetosti za umetniško ustvarjanje, ki se je iz Ljubljane širilo v širše slovensko ozemlje, se je baročna umetnost, ki se je od okoli 1670 povsem uveljavila, v celoti preusmerila proti Italiji oziroma je sprejela italijanski okus. S tem je bila povezana velika ustvarjalnost italijanskih umetnikov po skoraj vsem slovenskem ozemlju. Privabljali so jih domačini naročniki umetnin na področju arhitekture, kiparstva in slikarstva. Z njo je bila povezana ustanovitev Semeniške knjižnice, prve, še danes delujoče znanstvene knjižnice v Ljubljani. Iz akademije so izšla oziroma so na njeno pobudo zaživela še druga društva: leta 1698 Collegium juridicum Labacense, 1700 Academia philharmonicorum in 1702 Academia incultorum za likovno umetnost. V znanstveno in umetniško življenje akademije so se vključevali predvsem domačini in Ljubljana je postala tedaj kar pomembno z italijanskim in srednjeevropskim okoljem povezano kulturno središče na Slovenskem.³²

V umetnosti so tedaj povsem prevladali italijanski vplivi. Italijanski umetniki, arhitekti, kiparji in tudi slikarji so ustvarili do srede 18. stoletja številne spomenike, ki jih štejemo med najpomembnejše baročne umetnine na Slovenskem. Še posebej je treba poudariti vpliv arhitektov, ki so uveljavili dve smeri italijanskih vplivov: ena se je naslonila na rimski barok (Carlo Maderno), a druga na beneško baročno arhitekturo (po vzoru npr. Santa Maria della Salute), in pa kiparjev, med njimi zlasti Francesca Robba.³³ V glasbi, ki je že zgodaj v 17. stoletju iz renesančne prehajala v zgodnje baročne sfere, so se kmalu kazali tudi žanri italijanske glasbe. Središča glasbenega življenja so postajali sedeži ljubljanske škofije v Ljubljani in Gornjem gradu in jezuitski kolegiji, še posebej v Ljubljani. Povsod tod so bile glasbene šole oziroma seminarji in povsod tod se je utrjeval italijanski vpliv; cerkev in jezuiti so mu utirali pot. Vsa glasba, ki so jo gojili, je bila v veliki meri italijanska po izvoru in okusu. Ko je bila na prehodu v 18. stoletje itali-

janska baročna umetnost na naših tleh na vrhuncu, se je z njo uveljavil tudi italijanski stil glasbe, ki je nato cvetel še v prvo polovico 19. stoletja.³⁴ Že leta 1660 je bila v Ljubljani prva italijanska operna predstava, ki so se pomnožile od začetka naslednjega stoletja dalje, ko postanejo gostovanja opernih družin sezonska.³⁵

Manjši je bil italijanski vpliv na knjižnem področju, kar je razumljivo, ker te dejavnosti ni bilo veliko, zlasti pa ne v slovenščini. Vendar pa naletimo nanj v delu Janeza Svetokriškega, *Sacrum promptuarium I—V*, 1691 do 1707. V tem delu, ki zajema blizu 2300 pridig, napisanih v baročnem slogu, se je avtor vsebinsko naslonil na primere italijanskega pridigarja Paola Segnerija.³⁶

Dobo baroka moremo upravičeno označiti za čas, v katerem je italijanski kulturni vpliv v slovenskih deželah dosegel vrhunec in ko so italijanski kulturni oziroma umetnostni ustvarjalci v največjem številu delovali na slovenskih tleh.

Kulturne povezave med slovenskimi in italijanskimi deželami so bile v obravnavanem obdobju dovolj žive in italijanski vplivi na kulturno življenje na Slovenskem kar pomembni.

OPOMBE

1. J. Gruden, *Cerkvene razmere med Slovenci v XV. stoletju in ustanovitev ljubljanske škofije*, Ljubljana 1908, str. 1 sl.; J. Turk, *O početkih ljubljanske škofije*, ČZN 32 (1937), str. 75 sl. — 1a. Redovništvo na Slovenskem. Benediktinci, kartuzijani, cisterijani, Ljubljana 1984. — 2. M. Kos — F. Stele, *Srednjeveški rokopisi v Sloveniji*, Ljubljana 1931. — 3. J. Stanonik, *Ostanki srednjeveškega nemškega slovstva na Kranjskem*, Disertacija, Ljubljana 1957. — 4. B. Grafenauer, *Zgodovina slovenskega naroda II*, Ljubljana 1965, str. 325 sl. — 5. Prim. B. Grafenauer, o. c., str. 332 sl.; M. Skubic, *La parlata veneta di Pirano tra italiano, friulano e sloveno*, XIV Congresso internazionale di linguistica e filologia romana, Napoli 1974, Atti 2, Napoli 1976, str. 469 sl.; isti, *Una pagina della parlata veneta a Pirano*, *Italica Belgradensia* 1 (1975), str. 235 sl. — 6. B. Grafenauer, o. c., str. 338 sl.; F. Stele, *Slikarstvo v Sloveniji od 12. do 16. stoletja*, Ljubljana 1969,² str. 119 sl.; E. Cevc, *Srednjeveška plastika na Slovenskem*, Ljubljana 1963, str. 307 sl.; isti, *Poznogotska plastika na Slovenskem*, Ljubljana 1970. — 7. Prim. B. Ziliotto, *La cultura letteraria di Trieste e dell' Istria, Parte prima. Dall' antichità all'umanesimo*, Trieste 1913; isti, *Giovanni Battista Goineo, medico ed umanista piranese*, *Annunzio del Ginnasio Comunale Superiore, Trieste* 1910, str. 3 sl.; K. Gantar, *Andreas Divus iz Kopra — prevajalec Homerja*, ZČ 24 (1970), str. 273 sl. — 8. J. Ach-

bach, *Geschichte der Wiener Universität I—III*, Wien 1865 do 1888. — 9. A. Ožinger, *Slovenski študenti na dunajski univerzi v poznem srednjem veku 1365—1518*, *Kronika* 23 (1975), str. 149 sl.; J. Janžekovič, *Slovenski študenti na dunajski univerzi v 16. stoletju*, *Kronika* 25 (1977), str. 167 sl.; P. Simoniti, *Humanizem na Slovenskem in slovenski humanisti do srede 16. stoletja*, Ljubljana 1979. — 10. P. Simoniti, o. c., str. 135 sl., 147 sl., 199 sl.; isti, *Der Humanist Bernhard Perger und seine »Gramatica nova«*, *Živa antika*, 25 (1975), str. 210 sl.; isti, *Humanist Luka iz Dobropolj (Agathopedius, Gutenfelder)*, *Živa antika* 22 (1972) str. 203 sl.; isti *Humanist Pavel Oberstein in njegova De Maximiliani laudibus epistola 1513*, *Živa antika* 28 (1978), str. 207 sl.; A. Sodnik — Zupanc, *Filozof Matija Hvale*, *Izbrani filozofski spisi*, Ljubljana 1975, str. 242 sl. — 11. F. Gestrin, *Italijani v slovenskih deželah od 13. do 17. stoletja*, ZČ 35 (1981), str. 227 sl. — 12. Prim. A. Sottili, *L'università italiana e la diffusione dell'umanesimo nei paesi tedeschi*, *Humanistica Lovaniensia* 20 (1971), str. 5 sl. — 13. F. Baš, *Celjski grofi in njihova doba*, *Celjski zbornik*, 1951, str. 7 sl.; V. Habjan, *Knežja prestolnica Celje sredi XV. stoletja*, *Kronika* 15 (1967), str. 92 sl.; J. Orožen, *Zgodovina Celja in okolice, I. Od začetkov do leta 1848*, Celje 1971, str. 136—287; N. Klaić, *Zadnji knezi Celjski v deželah svete krone*, Celje 1982, str. 25 sl. — 14. C. Russell, *Cronicas de los reyes de Castilla III*, tom 2, Madrid 1973, str. 482. Podatek mi je dal na razpolago prof. dr. Ignacij Voje, za kar se mu lepo zahvaljujem. — 14a. Po V. De Parga, *Las pelegrinaciones a Santiago*, str. 91 in Haebler, *Das Wallfahrtsbuch*, str. 43. Tudi za ta podatek sem dolžan zahvalo prof. dr. Ignaciju Vojetu. — 15. AS, fond Pleterje, listina 1433 jun. 15, izdana v Krapini. Podatek in fotografijo pečata mi je dal na razpolago prof. Božo Otorepec, za kar se mu lepo zahvaljujem. — 16. P. Simoniti, *Humanizem na Slovenskem o. c.*, str. 21 sl. — 17. Prav tam, str. 15 sl. — 18. Prav tam, str. 59 sl. — 19. J. Glonar, *Iz stare stiške knjižnice*, GMS 18 (1937), str. 110 sl.; P. Simoniti, *Med knjigami iz stare gornjegrajske knjižnice*, *Zbornik Narodne in univerzitetne knjižnice* 1 (1974), str. 17 sl.; isti, *Opera scriptorum Latinorum Sloveniae usque ad annum 1848 typis edita. Bibliographie fundamenta*, Zagreb-Ljubljana 1972 (*Iugoslaviae scriptores latini recentioris aetatis II*); isti, *Humanizem na Slovenskem o. c.*; isti, *Še nekaj inkunabul v slovenskih knjižnicah*, *Zbornik Narodne in univerzitetne knjižnice* 1, Ljubljana 1974, str. 55 sl.; A. Gspan — J. Badalić, *Inkunabule v Sloveniji*, Ljubljana (SAZU) 1957. — 20. »Humanissime vir. Non dubitamus te perspicere ac non semel deplorare tristem hanc harum regionum Patriae nostrae calamitatem ac barbariem: utpote, in quibus bonarum artium humaniorumque studiorum contemptus et neglectio passim iam turpiter dominatur. Sed utinam omnes, quotquot istam barbaricam calamitatem vere sentiunt, etiam suas preces, studium, consilium et operas ad eam profligandam nobiscum intenderent coniunge-

rentque.« Po M. Rupel, Novo Trubarjevo pismo, Slavistična revija 4 (1951), str. 112. Prim. Š. Barbarič, Stik Primoža Trubarja z mislijo Erazma Rotterdamskega, Zbornik za slavistiko, (Novi Sad) 3 (1972), str. 87 sl.; isti, Ideje humanizma v delih slovenskih protestantov, Slavistična revija 24 (1976), str. 409 sl. — 21. A. Kos, Družbeni nazor slovenskih protestantov, Slavistična revija 1 (1948), str. 59 sl., 157 sl.; M. Rupel, Primož Trubar. Življenje in delo, Ljubljana 1962, str. 67 sl. — 22. A. Svetina, Protestantizem v Ljubljani, Drugi Trubarjev zbornik, Ljubljana 1952, str. 161 sl.; M. Rupel, Primož Trubar, o. c., str. 195 sl.; prim. F. Gestrin, Italijani v slovenskih deželah o. c., str. 238. — 23. G. Fabiani, Ascoli nel Cinquecento I—II, Ascoli Piceno 1957/59, I, str. 168 sl. in 179. — 24. M. Rupel, Primož Trubar, o. c., str. 83 sl. — 25. Prim. F. Stele, Slikarstvo v Sloveniji o. c.; E. Cevc, Poznogotska plastika o. c.; Isti, Kiparstvo na Slovenskem med gotiko in barokom, Ljubljana 1981; N. Šumi, Arhitektura XVI. stoletja na Slovenskem, Ljubljana 1966.; F. Gestrin, Italijani v slovenskih deželah o. c., str. 236 sl. — 26. Prim., D. Cvetko, Zgodovina glasbene umetnosti na Slovenskem I, Ljubljana 1958; A. Rijavec, Glasbeno delo na Slovenskem v obdobju protestantizma, Ljubljana 1967; J. Höfler, O nekaterih slovenskih skladateljih 16. stoletja, Kronika 23 (1975), str. 87 sl.; J. Sivec, Stilna orientacija glasbe protestantizma na Slovenskem, Muzikološki zbornik 19

(1983), str. 17 sl. — 27. Zgodovina slovenskega slovstva I, o. c., str. 272. — 28. Prim. F. Gestrin, Italijani o. c., str. 238 sl.; isti, Študentje iz jugoslovanskih dežel na univerzi v Fermo (1629 do 1774), Zbornik za historiju školstva i prosvjete 2 (1965), str. 83 sl.; F. Weigle, Deutsche Studenten in Fermo (1593—1774), Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken 38 (1958), str. 243 sl. — 29. F. Gestrin, Italijani o. c., str. 240; B. Reisp, Kranjski polihistor Janez Vajkard Valvasor, Ljubljana 1983, str. 15 sl. — 30. A. Koblar, Iz letopisov ljubljanskih jezuitov, Izobraževalna knjižnica 3, Kranj 1915, str. 27 sl.; F. Dolinar, Das Jesuitenkolleg in Laibach und die Residenz Pleterje 1597—1704, Ljubljana 1976. — 31. Prim. B. Reisp, Valvasor o. c., str. 27 sl.; P. Simoniti, Opera scriptorum latinorum Sloveniae o. c. — 32. Prim. Zgodovina slovenskega slovstva I o. c., str. 298 sl. — 33. Prim. N. Šumi, Ljubljanska baročna arhitektura, Ljubljana 1961; isti, Arhitektura XVII. stoletja na Slovenskem, Ljubljana 1969; S. Vrišer, Baročno kiparstvo v osrednji Sloveniji, Ljubljana 1976; isti, Baročno kiparstvo na Primorskem, Ljubljana 1983. — 34. Prim. D. Cvetko, o. c.; J. Höfler, Glasbena umetnost pozne renesanse in baroka na Slovenskem, Ljubljana 1978. — 35. Prim. S. Škerlj, Italijansko gledališče v Ljubljani v preteklih stoletjih, Ljubljana 1973, str. 54 sl. — 36. Zgodovina slovenskega slovstva I, o. c., str. 286 sl.

GOSPODARSKE IN SOCIALNE RAZMERE NA IMENJU GOLNIK (GALLENFELS) SREDI 18. STOLETJA

DUŠAN KOS — MARIJA PERKO

Ozemlje med Savo in Kokro, kjer je v 16. stoletju nastalo gospostvo Križe (Kreutz) kot predhodnik imenja Golnik (Gallenfels), so naselili Slovenci že v najstarejši in starejši dobi. Na to opozarjajo tako poljska razdelitev, poreklo imen krajev kot tudi ostanki koseščine na vsem področju levega brega Save še v 15. stoletju. Starejša kolonizacija (do 13. stoletja) je zajela večino vasi na omenjenem prostoru, z izjemo Malega Nakla, Srednje vasi, Zaloga, Novak, Gozda in Nove vasi pri Preddvoru, ki so nastale med 13. in 15. stoletjem.

Fevdalna doba je prinesla v ta prostor nekatere novosti. Za 11., 12. in 13. stoletje je značilno večje število ministerialov in vitezov, naseljenih na Kranjski ravnini.¹ Ti so bili v oporo takratnim močnim Andeškim gospodom, ki so imeli to področje kot krajiš-

niški fevd. Andeški so obvladovali svojo posest tod vse do leta 1228, ko je umrl Henrik IV. Andechs.² Sredi 13. stoletja se pojavi na Gorenjskem izrazita dvojnost fevdalnih zemljiških gospostev. Ozemlje na desnem bregu Save je bilo že v 11. stoletju razdeljeno med dve cerkveni gospostvi: loško in blejsko. Na levem bregu pa je prevladovala številnejša razdrobljena posest, predvsem na področju Kranjske ravnine. Do konca srednjega veka je skoraj vsa razdrobljena posest manjših vitezov in ministerialov prešla v roke večjih posvetnih in cerkvenih gospodov. Omenimo le posamezna gospostva in urade samostanov v Velesovem in Vetrinju, celjsko gospostvo Smlednik in del gospostva Novi grad ter do leta 1418 ortenburška nato pa do leta 1456 celjska urada Naklo in Primskovo. Po propadu Celjanov leta 1456 se je ta posest zdru-

žila z deželnoknežjim kriškim uradom (bivši fevd deželnih grofov). To posest je cesar Friderik III. dajal v zakup po posameznih uradih. Ni pa izginila drobna, večinoma raztresena posest, ki se je v naslednjih stoletjih pojavljala vse pogosteje. Tako je bilo tudi v novem veku »ozemlje na levi strani Save glede na posestno stanje temeljito različno od tistega na drugi strani Save, ki je spadalo v sklop v veliki meri strnjenege loškega gospostva«. ³ Večje razlike med obema tipoma so se kazale še sredi 18. stoletja v obliki različnih podložniških obveznosti in socialnih razmerah.

Sredi 18. stoletja je imelo v okolici Kranja posest okoli 30 različnih zemljiških gospodov po številnih med seboj raztresenih vaseh. Le redke vasi so v celoti spadale pod enega zemljiškega gospoda (npr. Preddvor, Nova vas, Srednja Bela, Potoče itd.). ⁴ Med številnimi manjšimi gospostvi je najkasneje do srede 16. stoletja nastalo tudi gospostvo Križe. Prvič se omenja leta 1566, ko je lastnik Jurij Kreutzer izgubil zastavljeni kriški urad. ⁵ Omenja ga tudi Valvasor, ki domneva, da se je grad (in posestvo) preimenovalo v Gallenfels ali Golnik potem, ko ga je prevzela družina Gallenfels. ⁶

Utemeljitelj plemiške družine Gallenfels je bil Janez Jakob pl. Gallenfels, ki je umrl leta 1668. Za njim je prevzel posest do leta 1692 Janez Andrej, nato pa Janez Danijel do leta 1726, ⁷ ki je bil vsaj med leti 1696 in 1699 tudi zakupnik gospostva Bled, ⁸ od leta 1721 pa lastnik imenja Podvin. ⁹ Janez Danijel je pred letom 1726 pridobil še imenje Zagorice. ¹⁰ Do konca 18. stoletja so si kot lastniki imenj Golnik in Podvin sledili še: Andrej Evzebij do leta 1748, Agnes Rebeka (skrbnica svojih otrok), ¹¹ Ignacij od 1748 do 1776 (polovica imenja Golnik in celo imenje Podvin), od 1776 do 1798 pa le Golnik v celoti. ¹²

Gospodarske in posestne razmere na imenju do srede 18. stoletja niso znane, ker za dobo do izdelave terezijanskega katastra ¹³ ne obstaja niti en urbar. Prvič lahko ugotavljamo stanje na imenju šele za čas med leti 1749 in 1756. Pri tem nam poleg katastra služijo v oporo popisi prebivalstva po župnijah iz leta 1754, ¹⁴ kjer je imenje imelo podložnike. Popisi pa se delno ne ujemajo s popisom v Bekantniss Tabellen ali pa so podatki nepopolni, o čemer bo beseda tekla kasneje.

Sredi 18. stoletja je bila sedež imenja graščina na Golniku z bližnjo pristavo (Mayerhof). Po rektificiranem obrazcu A je bilo leta 1750 v sklopu dominikalne zemlje 22 njiv,

11 travnikov, pašniki, gozdovi, trije mlini, žaga in pet ribnikov.

Dominikalna posest je bila enaka trem ali štirim povprečnim celim hubam, in je obsegala okoli 8% vse obdelane in neobdelane zemlje, ki je pripadala imenju. Dominikalne njive so bile sodeč po ledinskih imenih raztresene po bližnji in daljni okolici gradu in pristave. Naj jih naštejemo nekaj: pod gradom, nad metnikom, za vidmom, pod Kovorjem, pod mlinom, v Brezju, na hribu, za bukovjem itd. Raztresenost obdelovalne zemlje si lahko razlagamo s težnjami imenja po čim večji razširitvi dominikalne zemlje. Zato je imenje izkoristilo vsako priložnost za njeno razširitev. Velikost njiv je bila izražena v mernih rži, ki so bili potrebni za posevek vsake njive. Za najmanjšo njivo je bila napoved 1/2 mernika rži, za največjo pa 5 1/2 mernika. Povprečno je znašala napoved 2,37 mernika ali 66 litrov rži. Napoved velikosti, dominikalne obdelovalne zemlje, ki jo je navedlo imenje v RDA, se je bistveno ločila od stanja, ki ga je našla komisija pri pregledu celotnega imenja. Napoved za vse njive je znašala 36 3/4 mernika rži, komisija pa je ocenila obseg dominikalne obdelovalne površine na 46 3/4 mernika rži.

Nasploh moramo imeti pri rektifikaciji pred očmi težnje zemljiških gospodov in individualnih proizvajalcev, da se njihova posest oceni kot čim bolj skromna in slabo donosna. Zato so kljub popravku napovedi še vedno nerealne.

Na dominikalnih njivah je bilo leta 1752 posejanih 18 mernikov pšenice, 6 mernikov mešanega žita, 1/2 mernika prosa, 5 mernikov ječmena, 22 mernikov ajde, 6 mernikov ovsa, 3 merniki lanu in 1/4 mernika detelje. ¹⁵ Pri tem naj bi bil napovedan donos od enega posejanega mernika pšenice in žita 3 1/2 mernika, ječmena 3, ovsa 4, ajde 2, prosa 20 in lanu 2 mernika. Od 1/16 mernika posejane detelje pa je donos znašal 5 centov sena. ¹⁶ Količniki so podobni tistim, ki jih je izračunal Blaznik na podlagi jožefinskega katastra za Spodnje Bitnje ¹⁷ ter precej večji kot tisti, do katerih je prišel pri preračunavanju donosnosti v terezijanskem katastru (2—3). ¹⁸ Denarna vrednost za mernik pšenice je znašala 51 krc., za žito 34 krc., za proso 30 krc., za ječmen 24 krc., za ajdo 20 krc. in za oves 14 krc. . . Funt detelje je veljal 5 krc. Reluirana vrednost vsega pridelka na dominikalni obdelovalni zemlji je tako znašala 92 gld. in 43 krc. . .

O načinu obdelave kataster molči. Gotovo je temeljil na kolobarjenju s prahe, vendar pa so si imenje in kmetije prizadevali za opustitev prahe, saj so na neobdelanem zemljišču že sejali deteljo in lan. V obravnavanem obdobju je potekal tudi obrat ekstenzivne pašne živinoreje k hlevski. Na pristavi je bilo leta 1752 12 krav, 9 eno-, dve- in tri-letnih teličkov en vol, 6 prašičev in 4 vprežni konji.¹⁹ Za preskrbovanje živine je imelo imenje 11 travnikov, od katerih je po cenitvi komisije dobilo letno 300 centov sena. Ti travniki so bili raztreseni po okolici, delno v nižinskem, delno pa v višje ležečem področju, na kar opozarjajo ledinska imena: kokra, metnik, loka, velika senožet.

Zavoljo boljšega načina živinoreje in težnje po večanju dohodkov, se je imenje odpovedalo pravicam do uporabe nekaterih dominikalnih pašnikov ter jih šest prepustilo v izkoriščanje kmetom, enega z imenom Golniška gora pa prepustilo za odškodnino 14 gld. 7 krc. zakupnikom.²⁰ Kljub temu je imenje pošiljalo živino na pašo na gmajnske pašnike. Ti so bili na splošno v zelo slabem stanju. Imenje se je pritoževalo, da je zaradi maloštevilnih in slabih skupnih pašnikov vzreja živine slaba. Od ene glave rogate živine ni moglo dobiti več kot 3 krc. za uporabo za tistih šest pašnikov, ki so bili v obliki servitutov prepuščeni podložnikom.²¹ V neposredni bližini graščine je imelo imenje 1,10 ha gozda,²² od koder so letno pridobili 50 centov lesa izključno za kurjavo, 20 centov pa za ogrevanje. Z ogradami so namreč zaščitili obdelane površine pred divjadjo. Nadaljnjih 2250 centov lesa za gradnjo, kurjavo in ogrevanje je imenje dobilo še iz vojvodinskega gozda (Uden boršt) in iz drugih gozdov, kjer je imelo imenje pravico do lesa za gradnjo itd.²³

Imenje ni izkoriščalo mlinov v lastni režiji. Od dveh mlinov na Krničici in Kokri ni prejelo nobenih dohodkov. Le od mlina z žago, ki je ležal pod raspom in ga je imel v zakupu Jurij Ferlec, je prejelo letno 15 gld.

V bližini graščine je ležalo pet manjših ribnikov. Imenje je uživalo le enega, ki se je imenoval »kuhinjski«, dva sta bila opuščena, dva pa sta bila dana v najem za letno zakupnino 13 1/2 gld.²⁴ Leta 1755 se je Agnes Rebeka v. Gallenfels pritožila zaradi dela komisije ter ji oporekala setvene tabele, razširjenost žitaric na imenju in donosnost ter zahtevala popravek velikosti rente od mlina na 12 gld., povsem prediva pa na 4 krc. Pripominjala je še, da nima nobenih koristi

od ribnikov, ter naj komisija to upošteva.²⁵ Ta pritožba se ni upoštevala in napovedi so ostale nespremenjene.

Leta 1754 so v graščini na Golniku živeli poleg sedmih članov družine Gallenfels in duhovnika še štirje posli; na pristavi pa je bilo osem poslov. Le-ti so poleg hrane in obleke dobivali še plačilo v denarju: pisar 60 gld., oskrbnik pristave 30 gld., veliki hlapec 15 gld., hišni sluga 20 gld., hlapec na pristavi 15 gld., grajski vratar 10 gld., kočijaž 10 gld., svinjski hlapec 10 gld. in živinski hlapec 15 gld. Skupaj je imenje izdalo za plačilo poslov 185 gld. Poleg poslov je imenje plačevalo še mežnarju v Križah en mernik pšenice, župniku v Križah pet mernikov pšenice, pet sirov in 2 1/2 centa sena. Mežnarju v Seničnem pa pet mernikov ajde ter komendi nemškega viteškega reda v Ljubljani kot imetniku bivše deželno-glavarske posesti letno pet piščancev kot »vogtey«.

Precejšen delež pri dohodku imenja je imela desetina. Pri tej je v obrazcu D iz leta 1749 ločena desetina v živinskem prirastku in desetina od snopov žita. Obe vrsti desetine je prejelo imenje od 17 1/2 hube v Seničnem, Golniku, Ješencah in Novakah, ki pa je bila reluirana v denar po 1 1/2 gld. od hube. Skupaj je znesla 26 gld. in 15 krc. Poleg tega je imenje dobilo še 14 1/2 piščancev v vrednosti po 3 krc. in 21 3/4 čehulje (6,09 kg) prediva. Večina teh hub je pripadala imenju Golnik. Razen desetine od svoje posesti sta pripadali imenju še dve tretjini desetine, reluirane v denar še od ene hube v Hrašah (1 1/2 gld.), 20 gld. je dobilo imenje na Trsteniku, 14 1/2 gld. na Vetrnem in 30 gld. v Tenetišah in na Letencah. Desetino od prirastka in od snopov je dajalo 15 hub v Žejah, Šivilah in Podreči skupaj 90 gld. in v Beli 60 gld. Tod je imenje dobilo še 13 piščancev v vrednosti po 7 krc. in 36,4 kg prediva.

Poseben vir dohodka je bila mrtvaščina (sterbrecht). Prvotno napoved 40 gld. in in 16 krc. na leto je rektifikacijska komisija popravila na 54 gld., 13 krc. in 2 pf.

V desetih letih je imenje prejelo 30 gld. kot odkupnino za izstop iz podložnosti ob zapustitvi kmetije (abkaufgeld), 15 gld. za pisarniške takse in 60 gld. za primščino ob pridobitvi pravice do uživanja kmetije (lavdemij).²⁶

Razbitost posesti imenja se najbolj opazi pri rustikalnih napovedih posesti.²⁷ Leta 1749 jo je sestavljalo 34 celih, 13 polovičnih, ena četrtska huba in 29 kajž v 19 vaseh. V skupnem seštevku 77 domačij je bilo 62,34 %

kmetij, 37,66 % pa je bilo kajž. Kar 44,16 % vseh domačij je bilo kmetij v velikosti cele hube. Stanje je odsev manjše deljivosti kmetij na tem območju zaradi slabših možnosti produkcije in teženj imenja, ki ni podpiralo razkroja hubne posesti. Drobljenje hub je opazno le v vaseh starejše kolonizacije do 13. stoletja (Senično, Veterno, Golnik in Strahinj). Hube starejše kolonizacije so se nasplošno lažje delile kot mlajše, zaradi boljše kvalitete zemlje, ki je v skladu z razvitejšo obdelovalno tehniko omogočala večje možnosti za zadovoljevanje potreb družine. Bolj izrazit je na imenju pojav kajžarstva, ki se v Bekantnuss Tabellen označuje z izrazom Untersassen. Vsak lastnik ima v posesti kajžo (Kaüsel), vendar pa so znotraj tega socialnega razreda razlike, ki temeljijo na obsegu posesti in dajatvenih obveznostih. Medtem ko ponekod pomeni izraz kajžar le lastnika hiše ali bajte brez zemlje (npr. Matija Arktel v Seničnem), imajo nekateri poleg vrta in njive tudi gozd (npr. Martin Ušlakar na Golniku). Nekateri kajžarji so s kultiviranjem gmajn prišli do manjšega kosa obdelovalne zemlje. Nekaj kajžarjev je bilo ob delitvah deležno sorazmernega dela gozda.

J. Žontar meni, da je do razlikovanja med obema oblikama prišlo ob rektifikaciji leta 1754, zaradi določanja stopnje obdavčitve. Kajže z zemljo naj bi obravnavali kot tretjinske hube, tiste brez pa kot bajte.²⁸ Vendar pa za imenje Golnik te ugotovitve ne veljajo. V rektificiranem registru vseh podložnikov imenja iz leta 1757²⁹ je razvidno, da so pojmi kajže z zemljo in kajže brez nje pri obdavčitvi pomešani med seboj.

V Seničnem je imel kajžar Anton Jazbec hišo z vrtom, obravnavan pa je bil kot lastnik 1/3 hube (2 gld. kontribucije). Enako posest je imel Marko Ahačič, ki je bil na splošno neprimerno manj obremenjen (10 krc. in 3 pf. kontribucije). Podoben primer je bil v Veternem, kjer je kajžar Luka Zaplotnik imel le hišo, obdavčen pa je bil kot lastnik 1/3 hube (2 gld. kontribucije). Nasprotno je obdavčitev Gašperja Šarfa kljub imetju hiše in vrta dosegala le 16 krc. kontribucije. Pri tem nismo upoštevali drugih dajatev, o katerih bomo spregovorili kasneje. Na podlagi teh in podobnih primerov ugotavljamo, da je bilo razlikovanje kajžarjev na imenju povsem individualno in neodvisno od velikosti imetja. Razlikovanje v obdavčitvi kajžarjev je morda slonelo na podlagi starosti in različnega nastanka kajž; kultivirani zemlji ali na krčevinah.

Pretežni del kajžarjev se je ukvarjal z delom na kmetijah, redki obrtniki med njimi so zadovoljevali le najosnovnejše potrebe po neagrarnih storitvah. Pri navedbah poklica v Bekantnuss Tabellen so se kajžarji označevali z dninarji ali hlapci, z izjemo po enega tkalca, krošnarja in zidarja v Seničnem, kovača v Bistrici, krojača v Zalogu, tesarja v Srednji vasi in zidarja v Naklem.

Splošno sliko prebivalstva na imenju nam dajejo popisi, sestavljeni leta 1754.³⁰ Iz tabele prebivalstva je razvidna izrazito agrarna struktura prebivalstva. Popis je zajel le graščino s pristavo in 58 od skupno 77 hiš, ki so pripadale imenju ter 395 prebivalcev vključno s sedmimi člani družine Gallenfels in duhovnikom Matijo Kunsterlom.

Daleč nad ostalimi kategorijami prevladujejo kmetje z 61,8 %, sledijo kajžarji z 19,5 %, posli z 9,1 %, gostači z 7,3 % in ostali, ki jih je 2,3 %. V zadnjo kategorijo sodijo omenjeni stanovalci in berač s pristave. Pod »nelokalizirano« razumemo prebivalstvo, ki je bilo zajeto v popisu, vendar pa po osebnih imenih in krajih ni identično z onimi v Bekantnuss Tabellen in obeh urbarialnih registrih leta 1755 in 1757. Primerjava prebivalstva po stanovski strukturi s stanjem na širšem kranjskem območju opozarja na večje razlike.³¹ Opazne so v skoraj 19 % večjem odstotku kmetov na imenju na račun manjšega odstotka kajžarjev (za 6 %), gostačev (za 10 %), poslov (za 2 %) in ostalih (za 1 %). Razmerje med kategorijami na Kranjski ravnini je bilo odvisno od večje ali manjše oddaljenosti od Kranja, kot centra neagrarne proizvodnje. Razmerje kajžarjev in kmetov v našem primeru ni bilo odvisno od važne cestne povezave Kranjske s Koroško preko Ljubelja in doline Kokre. Kajžarstvo na imenju namreč ni bilo odsev ukvarjanja z neagrarnimi panogami. Edini sposobni ukvarjanja s tovarništvom so bili kmetje, ki so si s tem popravljali slab dohodek od poljedelstva.^{31a}

Po izračunih znaša količnik povprečnega števila oseb na hišo 6,7. Ob upoštevanju takega zasilnega količnika za preostalih 19 nepopisanih hiš bi bilo skupno število prebivalcev na imenju okoli 522, od tega 514 podložnikov. Količnik 6,7 je precej manjši od tistega, ki ga je izračunal Blaznik za loško gospostvo (7,64).³² Razlika je posledica manjših potreb po delovni sili ter s tem manjšega števila otrok in poslov na družino. Loško gospostvo pa je ležalo na hribovitejšem in manj obljudenem svetu, kjer je ob velikih samotnih kmetijah prišla bolj do izraza šte-

vilčnost družin. Nižjo nataliteto je povzročala tudi skromna deljivost kmetij in kot posledica tega manjša možnost po osnovanju lastnih družin, kar je pogojevalo rast prebivalstva.³³ Nekoliko se je prebivalstvo povečalo s kajžarstvom. Povprečna kajžarska družina je štela okoli 4,55 članov. Nič izjemnega niso med kajžarji družine s 6 ali celo 8 člani. Kmečke družine so nekoliko večje. Povprečna družina brez poslov in gostačev je štela 6,1 člana. Z upoštevanjem poslov znaša količnik kmečke družine 7. Največ gostaških družin je štelo okoli 3 do 4 člane. Velikost kmečkih gospodinjstev je zelo variirala: od 4 do 12 oseb, v povprečju pa je skupaj z gostači in posli obsegalo 7,72 oseb. Oglejmo si še jedrno družino, »ki nam bo pomenila le skupnost enega ali obeh staršev in pri njih živečih lastnih otrok«.³⁴ Pri tem moramo upoštevati, da so družine v širše vzeto sestavljali še stari starši in sorodniki — od tod tudi količnik 5,52 člana na povprečno družino na imenju ne glede na socialne kategorije. Majhno število v družini rojenih otrok nas ne sme zavesti, saj pri tem niso upoštevani otroci, ki niso živeli v domačih družinah. Količnik 2,8 pa je še vedno večji od tistega, ki ga je izračunal M. Štuhec za Kranj (1,71).³⁵ Razlika je posledica specifične neagrarne funkcije mestnega gospodinjstva in manjših potreb po fizični sili v procesu produkcije.

Prisotnost sorodnikov v gospodinjstvih je pogost pojav. V družini so ostajali neporočeni bratje in sestre, tete in strici, ženini starši itd. Prihajalo je do odhoda otrok k sorodnikom, da bi se priučili kmečkih del ne samo doma, ampak tudi pri tujih ljudeh. Na drugi strani pa so ti sorodniki zamenjevali posle pri proizvodnji kmečkega gospodinjstva. Starost mlajših, v popisih navedenih kot sestrične in bratranci, ne presega 20 do 25 let. Največ jih je od doma v starosti od 10 do 14 let. V starejših letih pa se deloma začno vračati domov. M. Štuhec ugotavlja, da so bile razlike v notranjih odnosih v družini med temi in domačimi otroci verjetno manjše, kot si danes mislimo.³⁶ Večje razlike so bile v primerjavi s posli, kljub temu, da so oboji opravljali enako delo. Medtem ko so se prvi označevali po sorodstvu, so se posli po svoji ekonomski funkciji (npr. hlapec, dekla, pastir, pestunja, itd.). Prav to pa je po drugi strani uvrščalo posle v širšo družino ali gospodinjstvo, kar izpričuje izpuščanje primkov v popisih. Posle so zaposlovali večinoma kmetje. Le v enem primeru je imel kajžar v Seničnem 13-letnega hlapca. Številčnost in spol poslov sta bila odvisna od starosti in

števila moških in žensk v družinah ter od velikosti kmetije. Tam, kjer so bili poleg staršev v družini le sinovi, je skoraj vedno bila tudi dekla (npr. na kmetiji Martina Ušlarkarja na Golniku) in obratno. Več poslov je bilo v družinah z majhnimi otroki (npr. v družini Jožefa Ribnikarja v Seničnem), manj pa tam, kjer so poleg otrok in staršev živeli še stari starši in drugi sorodniki ali celo gostači.

Starostna struktura ter število poslov in mlajših sorodnikov (mišljeni so tete, strici, svaki in svakinje, bratranci in sestrične, itd.) po gospodinjstvih je razvidna v pripadajoči tabeli.

Največ moških poslov je starih od 25 do 34 let in od 10 do 18 let, ženskih pa od 15 do 19 let (dekle in služkinje). Posli med 5. in 10. letom starosti so redki. »Glavni pomen poslov v otroški dobi verjetno ni bil v njihovem delu, temveč v zagotovitvi delovne sile za čas, ko bodo odrasli«³⁷ in odsev večjega števila otrok tam, kjer jih niso mogli preživljati doma. Tu mislimo predvsem na kajžarske in gostaške družine.

Na večje težave naletimo, kadar hočemo razmejiti gospodinjstva, kjer živijo tudi gostači. Večinoma nimajo lastnih družin, kar pa ni pravilno. Gostači so bili pomožna delovna sila na kmetijah — torej podobno kot pri poslih odloča o pripadnosti k družini in gospodinjstvu njihova funkcija. Pojmi so zelo nejasni v gostaških družinah s tremi ali več člani. Teh je bilo leta 1754 sedem. Večina otrok je živela na domu. Največja fluktuacija se pri dečkih pojavi med 10. in 14. letom (posli itd.), pri dekletih pa od 15. do 19. ter od 20. do 24. leta. V tej starosti se je poročala večina žensk ter zapuščala dom. Poročenih žensk, ki bi bile stare manj kot 17 let, ne zasledimo. Moški so se poročali še starejši — nič nenavadnega ni starost komaj poročenega zakonca 30 in več let.

Pri preučevanju starosti celih družin ugotavljamo večjo starost kmečkih in manjšo pri kajžarskih in gostaških družinah, kar je odsev majhnih možnosti preživljanja jedrne družine, kaj šele sorodnikov in starih staršev.

Sredi 18. stoletja so vsi lastniki na imenju uživali kmetije in kajže po zakupnem pravu (miethweiss),³⁸ vendar pa je bila dednost že praktično uveljavljena povsod in je dosmrtni užitek veljal le teoretično. Velikost kmetij je variirala ne le med vasm, ampak tudi v okviru ene vasi. Število njiv na kmetiji, ki je veljala za celo hubo, se je gibalo od 4 v Sebenjah, Srednji vasi in Gradišču, do 12 na Golniku. Največ podložnikov s celo hubo pa

je hasnovalo od 7 do 9 njiv. Število je bilo odvisno od velikosti njiv, kvalitete zemlje in oblike terena. Kmetije mlajše kolonizacije so imele več njiv, ki so bile manjše z manj kvalitetno zemljo (Zalog, Srednja vas, Laze). Ledinska imena njiv pričajo o razgibani konfiguraciji obdelovalnih površin. Njive v višjih legah se označujejo: v gorici, na hribu, nad vasjo, v zgornjem brdu, na plazju, v bregu, itd. Tiste, ki ležijo ob vodah, se imenujejo: pri vodi, v suhem potoku, za mlinom, na grabnu, na logu, itd. Za nekaj let opuščene njive najdemo pod imeni ledine, medtem ko se na novo izkrčene imenujejo novine ali laze. Velikost in oblika njiv se včasih kaže z imeni dolga njiva, kratka njiva, srednja njiva. Nekaterne njive so nastale na bivših pašnikih. Te se pojavljajo z imeni senožet.

Iz zgoraj napisanega je razvidna velika razkosanost obdelovalnih površin, ki je večinoma posledica starejše poselitve in razdelitve polj na grude. Vsak posestnik je imel spočetka svojo zemljo razkosano po grudah na različno kvalitetni zemlji. Razkosanost se je stopnjevala ob delitvah kmetij, ker je vsakemu delu pripadel sorazmeren kos zemljišča na vseh prvotnih grudah ali delcih (npr. polovični hubi Tomaža Pogačarja in Pavla Perka v Zalogu). Vsaki kmetiji sta pripadala še zelenjavni vrt in sadovnjak, ki sta ležala v neposredni bližini hiš.

Nekateri kajzarji so s krčenjem pridobili še njivo, na kar opozarjajo imena: na novini, senožeti, košence (kultiviran travnik). Večina je imela poleg hiše zgolj sadovnjak ali zelnik. Nekaj kajzarjev pa je bilo, kot smo omenili, povsem brez zemlje.³⁹

Prevladujoča kultura je bila ajda. Leta 1752 so jo na rustikalnem delu imenja posejali 198 1/2 mernikov. S sejanjem ajde, ki se je uveljavila kot strniščni posevek, se je začel spreminjati sistem triletnega kolobarjenja. Zaradi kratke vegetacijske dobe je dobro uspevala v višje ležečih predelih. V različnih oblikah so jo uporabljali za hrano, kot kruh ali kašo. V istem letu je bilo posejano 138 1/2 mernikov pšenice, ki je bila poleg ajde najbolj razširjena kultura. Sledilo je mešano žito s 100 1/2 merniki, oves s 89, ječmen s 57, lan z 39 3/4, fižol z 20 1/2, proso s 16 in detelja z 2 1/2 mernika.⁴⁰

Po izračunih so kmetje na imenju v enem letu pridelali 448,2 mernikov pšenice, 314 žita, 400 prosa, 219,3 ječmena, 686,8 ajde, 405,5 ovsa 225,4 lanu, 62,7 mernikov fižola in 200 centov detelje. Kljub popravkom so bile napovedi prav tako kot na dominikalni posesti še vedno pod realnimi.⁴¹

Kmetje so morali od 8 mernikov prosa izločiti za seme 1 mernik, od 1 mernika lanu 1/2 mernika, od 2 mernikov fižola 1 mernik in od 2 mernikov detelje 1/16 mernika.

Denarne vrednosti pridelka so bile identične tistim, ki smo jih navedli pri dominikalnih napovedih.

Velikost vseh njiv, ki so pripadale eni kmetiji, lahko približno izračunamo s preračunavanjem količnikov donosnosti in setvenimi napovedmi. Pri tem upoštevamo, da je na tem območju treba posejati 10 mernikov zrnja na en hektar. Z upoštevanjem približno 1/3 vseh njiv, ki so bile v prahi ali posejane z deteljo in lanom, dobimo naslednje rezultate. V vaseh kasnejše kolonizacije od 13. do 15. stoletja naj bi vse njive ene kmetije v velikosti ene hube merile od 3 do 3,8 hektarov (Zalog, Srednja vas, Laze). Enaka velikost je veljala tudi v vaseh Vaterno in Letence. Od 2 do 2,9 hektara njiv so imele kmetije v Seničnem, na Golniku, Strahinju, Dupljah, Naklem, Gradišču in Žejah.

J. Žontar je za čas okoli leta 1830 izračunal velikost kmetij.⁴² Kmetija v velikosti cele hube (njive, vrtovi, travniki, gozd, ...) naj bi v Zalogu in Srednji vasi merila od 7,5 do 10,3 ha, v Naklem od 9,1 do 13,8 ha, v Letencah od 10,3 do 13,8 ha in v Hrašah od 11,5 do 18,4 ha. Upoštevati moramo, da so bile sredi 18. stoletja kmetije nekoliko manjše, ker se gmajne in gozdovi še niso v večji meri razdelili na individualne lastnike. Tako bi naši izračuni bili z veliko rezervo upravičeni.

Pomemben del vsake kmetije so bili travniki. Število teh se je gibalo od 2 do 5 na celo hubo. Največ obratov je imelo 2 do 3 travnike. Na njih so pridelali do 28 centov sena. Dominikalni travniki so bili bistveno večji od rustikalnih in, sodeč po imenih, ločeni od njih. V Bekantnuss Tabellen se je seno označevalo kot kisko ali sladko ter otava tam, kjer se je kosilo dvakrat letno. Razlike v kvaliteti so najbolj opazne v denarni reluciji sena, pri čemer je 2 1/2 centa kvalitetnega sena, otave ali detelje veljalo 51 krc., enaka količina kislega sena pa 34 krc.⁴³

Travniki, ki so ležali v višjih legah, se označujejo kot senožet, laze, plaz, gorica, v brdu, v rebrih. Na teh se je kosilo le enkrat letno. Tisti, ki so ležali ob vodah, se imenujejo lokovce, zavoke, mlaka, suhi potok, na otočku. Seno, ki so ga tukaj kosili, je bilo kisko. Travniki, ki so ležali na opuščeni njivah in tiste njive, ki so bile za nekaj let v prahi, se označujejo kot ledine.

Ena in ista imena travnikov v okviru vasi pričajo, da so bili za travnike odrejeni do-

ločeni deli zemljišča za celotno vas. To je posledica starejšega in slabšega načina obdelovanja, kjer se je moral posameznik podrežati celi soseski in so bili vsi travniki v enem kosu. Sodeč po imenih, so se podobno kot njive ob delitvah kmetij delili sorazmerno tudi travniki (npr. polovici Pavla Perka in Tomaža Pogačarja v Zalogu sta si identični). Z izjemo dveh kajzarjev, ki sta imela košček travnika, so bili ostali brez njih.

Po rektifikacijskih predpisih so računali, da kmet za vola potrebuje čez zimo 6 voz sena, za kravo 3 in za jalovo živino 2 voza. (po 4 cente).⁴⁴ Leta 1752 je bilo na rustikalnem delu imenja 56 krav, 26 bikov, 66 teličkov, 22 volov, 36 prašičev in 25 konj. Vsi kajzarji na imenju so bili brez živine. Kmetje so imeli povprečno 1 do 2 krave, 1 do 3 teličke, 1 vola, 1 do 2 prašiča, 1 konja, ponekod pa tudi bika, le 2 kmeta sta imela po 6 oziroma 8 ovac. Medtem ko so redili krave in teličke na vseh kmetijah, pa so konje nadomeščali voli in obratno. Število glav živine je občutno premajhno. Pri tem moramo upoštevati, da so bili v popis zajeti le vprežni konji.

Zaradi majhnih gruntarskih deležev na gmajnskih pašnikih je bila delovna živina pretežni del leta v hlevih. Podložniki niso imeli lastnih pašnikov, temveč je imela vsaka soseska svojo gmajno, kjer so poleti pasli živino. Pašne servitutne pravice »ius pascendi« smo omenili že pri opisu dominikalnega dela imenja. Kajzarji so bili odrinjeni od uporabe srenjske zemlje. Soseska v Seničnem je pasla »na zgornji in spodnji gmajni«. Vasi Veterno je pripadala gmajna »pod Kriško goro«, Golničani so pasli »za krajem«, vaščani Ješeno »pod goro«, Založani »v starem doru«, Srednja vas je imela v lasti gmajno »za senožetjo«, Letence »v marastigah« in z dovoljenjem še v Uden borštu. Vaščani Žej, Bistrice in Dupelj so pasli »v dobravi«, Nakečani z dovoljenjem v Uden borštu. Laze in Kovor v »hujšencah«, Novake in Gradišče v Uden borštu, razen od sv. Mihaela do sv. Martina. Hraše so imele gmajno »v veliki gmajni«, Ribnica »pod goro« in Sebenje »v deleh«. Iz imen gmajn je razvidna lega in starost gmajn. Večinoma so ležale v nižinah (Uden boršt), nekaj pa jih je bilo v hribovitšem svetu (za senožetjo, pod Kriško goro). Mlajšega izvora je bila gmajna »dobrava«, starejšega pa zaloška gmajna »v starem doru«.⁴⁵

V nasprotju z dvojnostjo v pašnih pravicah so bili gozdovi izkoriščani večinoma v obliki servitutov. Vse kmetje so imeli pra-

vico od dveh do treh, včasih tudi več delov gozda, ki so merili do 56 arov. Povprečno je vsaka kmetija imela pravico od okoli 15 do 20 arov gozda. Tod so lahko pridobivali le les za kurjavo in ograjevanje, medtem ko so morali gradbeni les kupovati v graščinskih gozdovih, auersperškem Uden borštu in drugod.⁴⁶ Iz dominikalnih gozdov pa so podložniki z dovoljenjem gospoda lahko odnesli le suhljad (Hand Holz). Gmajnski gozdovi so bili maloštevilni in slabi (npr. »v lesu« — Zalog in Srednja vas).⁴⁷ Za uporabo gozdnih servitutov so kmetje morali dati njihovemu lastniku posebno letno pristojbino (Vorstrecht, Forstrechtgebühr), ki pa ni bila enotna. Vsi so plačevali v denarju od 51 krc. v Gradišču do 23 gld. 30 krc. v Seničnem. Od skupno 29 kajzarjev sta dva plačevala za servitut po 2 gld. in 2 gld. in 20 krc., štirje pa so imeli brezplačne pravice v gmajni. Poleg tega pa je 14 kmetov dajalo še dajatve v naturi: 10 jajc ali 3 krc., po 12 krc., 10 jajc in 1 kokoš za celo hubo. Razlike so posledica različnega nastanka služnostnih pravic (nekateri gmajne ali graščinski gozdovi so bili spremenjeni v servitute) ter velikosti in kvalitete (ki je bila zelo nizka) posameznih deležev.

Ugodne razmere v gozdnih pravicah, ki naj bi bile po Bekantnuss Tabellen, je imenje želelo spremeniti v svojo korist. Tako je rektifikacijska komisija ob izdelavi setvenih in gozdnih individualnih napovedi leta 1752 naletela na bistveno drugačno stanje. Po njenem mnenju so imeli pravice do gozdnih servitutov le podložniki v Seničnem, kjer so letno lahko skupno pridobili 27 voz lesa za ogrevanje in 69 za kurjavo, v Veternem je razmerje 12:36, na Golndiku 13:32, na Ješencah 7:34, v Zalogu 2:8, Srednji vasi 16:52, Latencah 3:8, Žejah in Bistrici ter Sebenjah pa 2:6. V ostalih sedmih vaseh naj bi bili podložniki glede lesa odvisni le od gmajnskih gozdov.⁴⁸ Seveda pa se podložniki teh vasi niso dali motiti in so še naprej sekali tam, kjer so po lastnih trditvah imeli pravico do servitutov. Povprečno so kmetje iz služnostnih gozdov izsekali letno po 10,5 voz lesa za kurjavo in 3,2 voza lesa za ogrevanje.

Podložniške obveznosti so se delile v tri osnovne skupine: deželni davki, denarne in blagovne dajatve zemljiškemu gospodu, in obveznosti do cerkve. V Bekantnuss Tabellen se vse denarne dajatve označujejo s skupnim izrazom davek (steuer). Natančneje je ta obveznost razčlenjena šele v obeh urbarialnih popisih iz let 1755 in 1757, ki se skoraj povsem ujemata med seboj. Bistvena

razlika je le v tem, da so leta 1757 združili v eno rubriko činž in pisarniške takse, v drugo davek, hubni denar in novo naklado, v tretjo pa robotnino namesto tovarne tlake, tlake pri mlačvi in predenja lanu. S činžem so ponekod združili tudi različne pristojbine in posebne urbarialne dajatve.

Največjo obremenitev so predstavljale obveznosti do dežele.

Kontribucija je bila v tem času že ustaljena. Od cele hube je znašala 6 gld., kajžarji so plačevali od 24 krc. (Veterno) do 2 gld. (v večini primerov). Prav tako sta bila ustaljena *hubni denar* in *nova naklada*, prvi po 1 gld. za celo hubo, kajžarji ga v večini primerov niso dajali, sicer pa se je pri njih gibal od 10 do 20 krc. (Strahinj in Zalog). Nova naklada je veljala celo hubo 45 krc., kajžarji je v glavnem niso bili dolžni plačevati, le redki so jo dajali do višine 15 krc. (Zalog in Senično). Povsem individualno porazdeljen je bil *davek*, ki se je gibal med 1 gld. 8 krc. in 3 pf. (Novake) in 6 gld. (Kovor) za celo hubo in od 10 krc. (Senično) do 40 krc. 2 pf. (Letence) za kajžarje. Nekateri kajžarji v Seničnem, Veternem, Srednji vasi, Naklem in Dupljah davka niso plačevali.

Činž so plačevali vsi podložniki. Višina je nihala med 40 krc. (Novake) in 8 gld. 6 krc. (Duplje) za celo hubo. Kajžarji so plačevali od 2 krc. 2 pf. do 2 gld. (Naklo). Nekateri kmetje so plačevali še po 2 pf. za *pisarniške takse*. Pri tistih podložnikih, kjer je bila vsota vseh naštetih dajatev majhna, se je pojavila še posebna urbarialna obremenitev. Gibala se je od 30 krc. do 3 gld. 16 krc. S to obveznostjo si je imenje zviševalo rento od manjših gospodarskih obratov, saj se pojavlja skoraj izključno le pri kajžah ali polovičnih kmetijah. Dajatve od zakupa posamičnih neodvisnih njiv ali vrtov so spadale v rubriko *različne pristojbine*. Ta, sicer redka dajatev v zvezi z menjavo lastnika na kmetiji, se je gibala od 6 krc. do 7 gld. 13 krc. in 2 pf. Služnostne dajatve za pašnike in travnike smo obravnavali že zgoraj.

Največji pritisk na podložnike v zvezi z večanjem rente so predstavljale tlaške obveznosti. *Dnevno tlako* je bilo dolžno opravljati 17 kmetij (35 %) v velikosti 13 3/4 hube. Ti so morali biti na razpolago 362 dni v letu za celo hubo, sicer pa sorazmerno na velikost kmetije. Imenje jih je plačevalo s kosom kruha, 2 mernikoma žita in ajde na teden od sv. Jurija (23. april) do sv. Mihaela (29. sep-

tember) in po 1 1/2 mernika žita in ajde na teden od sv. Mihaela do sv. Jurija, kadar so opravljali tlako na dominikalni zemlji. Vendar je bilo to zgolj teoretično in odvisno od potreb imenja. Pri razporeditvi dnevne tlake so se kmetje menjavali vsako leto tako, da je vsak kmet prišel na vrsto enkrat na tri leta. Ostali kmetje in kajžarji, ki niso opravljali dnevne tlake, so bili dolžni opravljati ročno tlako: 12 dni za celo hubo, kajžarji pa od 3 do 7 dni. Kajžarji brez zemlje so bili te obveznosti oproščeni. Poleg tega so morali zadnji opravljati še posebno tlako (extra ordine Robath) za popravila gradu, kajžarji pa so morali služiti kot sli. *Robotnine* so bili oproščeni tisti kmetje, ki so opravljali dnevno tlako in kajžarji, vsi ostali pa so morali plačevati od 4 gld. 34 krc. (v Ribnici) do 9 gld. 34 krc. (večina) namesto tovarne tlake in mlačve žita. Posebno obliko tlake je predstavljalo *predenje lanu*. Po podatkih v Bekantnuss Tabellen in registru iz leta 1755 so bili dolžni presti po 12 funtov prediva le tisti kmetje s celo hubo, ki so že sicer opravljali dnevno tlako. Ostali kmetje so namesto tega dajali po 30 krc. Podložniki so predli lan, ki ga je imenje prejelo za urbarialio od podložnikov, oziroma ga je imenje pridelalo na lastni zemlji. Gojenje lanu je imelo velik pomen na obravnavanem območju, česar se je zavedal baron Ignac Gallenfels, ki je leta 1767 ustanovil na svojem imenju enoletno tkalsko šolo. Iz registra leta 1757 je razvidno, da je bila dolžnost predenja lanu že povsem reluirana v enotno denarno dajatev po 30 krc. za celo hubo.

Pravdno žito je oddajalo le 11 kmetov (23 %). Obseg je bil relativno nizek in v vsoti vseh obveznosti ni predstavljal bistvene obremenitve. Največ so oddajali do 9 mernikov ovsa, po 4 1/2 mernika pšenice in mešanega žita ter do 1/2 mernika prosa in ajde. Tako velike kot male pravde niso dajali podložniki, ki so opravljali dnevno tlako in predli lan ter kajžarji. Na eni strani imamo precejšnjo tlačno in manjšo blagovno obveznost, na drugi pa je slika ravno obratna. Mala pravda je bila enotna: po 6 piščancev, 25 jajc, 1 kos skute in 30 čehulj prediva za celo hubo in sorazmerno manj za manjše kmetije.

Razlike v obremenitvi kmetij in kajž v okviru istega gospodstva ali celo vasi so bile splet več neodvisnih dejavnikov: starosti in velikosti obratov, različnega izvora delov imenja, kvalitete zemlje in različnega služnostnega razmerja podložnikov do zemljiškega gospoda.

Leta 1755 je imenje v celoti prejelo za urbarialio:

činž	105 gld.	45 krc.	1 pf.
pisarniška taksa	2 gld.	25 krc.	2 pf.
posebna urbarialna obremenitev	38 gld.	43 krc.	3 pf.
različne pristojbine	220 gld.	14 krc.	—
robotnina	4 gld.	40 krc.	—
predenje lanu	11 gld.	10 krc.	—
	382 gld.	58 krc.	2 pf.

pšenica	34 1/2 mernikov
mešano žito	29 3/4 mernikov
oves	90 mernikov
proso in ajda	2 1/4 mernikov
	156 1/2 mernikov

mala pravda

piščanci	133 kom.
jajca	561 kom.
skuta	22 kom.
predivo	643 čehulj
ročna tlaka	340 dni
predenje lanu	162 funtov

Nekaterih desetinskih obveznosti smo se dotaknili pri pregledu dohodkov imenja. *Desetina* od svojih podložnikov je le deloma pripadala imenju samemu. Največja razdrobljenost je vladala pri desetini od snopov žita. Kar 21 obveznikov (39,6 %) iz Seničnega, Ješenc, Golnika in Rabnice jo je dajalo imenju 2/3 in župniku v Kranj 1/3. Ta je sam užival žito od 4 kmetov (7,5 %) iz Dupelj, Žej in Hraš, imenje pa od šestih (11,3 %) podložnikov iz Veternega, Novak in Gradišča. Župnik v Naklem je bil upravičen do desetine 16 podložnikov (30,2 %) v Zalogu, Srednji vasi, Strahinju in Bistrici. Po dva kmeta (3,8 %) iz Laz in Letenc sta dajala snope žita gospodstvu Tržič oziroma Juriju Tomanu v Radovljico, po en (1,9 %) iz Kovorja in Sebenj pa Antonu Grošlju ter Jakobu in Miklavžu Fosu.

Bolj enotna je bila oddaja desetine v živalskem prirastku. Imenju Golnik je dajalo »jugend zehend« kar 43 (81,1 %) obveznikov. Poleg tega so bili dolžni še do drugih dajatev, večinoma svojemu imenju, ki so zajemale od 3/4 do 1 1/2 mernika lanu in eno kokoš ali 3 krc. za celo hubo in sorazmerno pri manjših obratih. Od skupno 29 kajžarjev jih je le 5 dajalo desetino.

Desetinski gospodje, vključno z baroni v. Gallenfels, so le v najbližjih vaseh pobirali pravo desetino od pridelka. V oddaljenejših krajih pa je bila pretežno reluirana ali vsaj pavšalirana, ker je bilo pobiranje desetine zvezano s stroški, zlasti odkar je kranjski desetinski red iz leta 1721 določal, da mora desetinski gospod pobirati žito v snopih z njiv

v 24 urah. Zato sta bili kmetom navedeni možnosti, le v korist zgoraj, zlasti ker jim je gospod moral priznati povprečen donos in ustrezen popust.⁴⁹ Po drugi strani pa je ob reluciji z zmanjševanjem vrednosti denarja padala tudi njegova realna kupna moč. Pri oddaljenejših vaseh so desetinski gospodje dopuščali relucijo za celotno desetino od 2 gld. 25 krc. (Srednja vas) do 7 gld. (Strahinj). Te možnosti ni bilo tam, kjer je bila koncentrirana rustikalna posest (Senično-Golnik, Ješence). Omenjeni obrazec D pa opozarja na izključno relucijo v desetinskih obveznostih. Te napovedi pa niso odsev dejanskega stanja, marveč le načina lažjega izračuna celotnega dohodka imenja. Razlike v desetini med posamezniki izvirajo iz gospodarske moči obrata in zahtev desetinskih gospodov — odmera je bila povsem individualna.

Obveznosti do cerkve so poravnali z *biro*. Poleg kmetov je imelo to dolžnost še 14 kajžarjev (48,3 %). Bira je pripadala župniku matične župnije ter cerkovnikom bližnjih cerkva. Kajžarji so bili dolžni opraviti pri župniku po en dan ročne tlake. Podložniki z enako velikimi kmetijami so v okviru ene vasi dajali približno enake dajatve. Večinoma so župniku dajali po en mernik pšenice, kos sira in kokoš, nekateri pa še nekaj ajde, lanu, sena in do 14 krc. v denarju. Poleg tega so morali skrbeti za najbližje cerkve, katerim so plačevali večinoma v denarju do 1 gld. 42 krc. (Senično). Cerkovnikom teh cerkva so šle dajatve v naravi: pšenica, oves, ajda, predivo, sir, kruh, klobase in ponekod nekaj krajcarjev.

Natančen vpogled v gospodarske in socialne razmere nam bo dala analiza individualnega gospodarskega obrata kmetije v velikosti cele hube in njegov gospodarski račun — razmerje donosa kmetije stroškov produkcije in urbarialnih obveznosti ter prehranjevalno odvisnost od lastne produkcije. Poblize si bomo ogledali povprečno kmetijo Jerneja Šveglja iz Srednje vasi v luči napovedi v Bekantnuss Tabellen in rektificiranega (dokončnega) urbarialnega registra iz leta 1757.

V sklopu kmetije je bilo skupno 3,7 ha njiv, od tega obdelanih 2,5 ha. Pridelek je znašal 86 mernikov žita in 12 mernikov lanu. Desetina v snopih je bila približno 8,6 mernikov (10 %) od bruto donosa ali 13,7 % neto donosa. Za seme je šlo 23 mernikov. Od 54,4 mernikov neto donosa se je odštelo za urbarialio 17 mernikov (27,1 %) in za biro 2,5 mernika (4 %). Vse dajatvene obveznosti v

žitu so torej znašale 44,8 % čistega donosa. Od bruto donosa je ostalo 40,6 % žita. Ostanek 34,9 mernikov (972 litrov) je ostal osmim članom družine. Na osebo je prišlo 121,5 litrov, kar je enako 1080 kalorij na dan na osebo. Vrednost bruto donosa žita je znašala 38 gld., vrednost tistih 34,9 mernikov, ki so ostali družini pa 15 gld. in 25 krc. Vrednost 3,5 mernikov pridelanega fižola je bila 2 gld. 23 krc. in 2 pf. Od 60 funtov lanu je šlo za seme 30 funtov (50 %), za urbarialio 15 (20 % ali 1 gld. in 15 krc.), desetino in biro pa 2,5 funta (4,2 % ali 12 krc. 2 pf.). Ostalo jim je 12,5 funtov v vrednosti 1 gld. 2 krc. in 2 pf. V služnostnih gozdovih je letno izsekal 20 voz lesa za kurjavo in 7 za ograjevanje. Ta pravica ga je stala 3 gld. Na treh travnikih je Jernej Švegelj nakosil 5 1/4 voz sena v vrednosti 4 gld. 27 krc. in 3 pf., kar pa gotovo ni zadostovalo za živino: 2 kravi, 3 telički, 1 vol, 2 prašiča in 1 konj. Čez zimo je za hranjenje živali potreboval še 35 voz sena⁵⁰ v vrednosti 29 gld. in 45 krc. Od dveh krav je dobil letno 2 tisoč litrov mleka. Z odbitkom po 200 litrov za vsakega od treh teličkov, ga je ostalo 1400 litrov. Urbarialia za sir in skuto je znašala okoli 70 litrov. Na osebo je prišlo na leto 166 litrov ali 273 kalorij. Za delo na kmetiji je potrošnja ene osebe 3 tisoč kalorij na dan.⁵¹ Žitarice in mleko so predstavljali 1353 kalorij ali 45 % vse prehrane. Ostalo prehrano je sestavljala zelenjava, meso, jajca in sadje.

Poleg naštetega je šlo za urbarialio še 6 piščancev, 25 jajc ter 1 gld. 40 krc. za činž, 5 gld. 20 krc. za davek, 6 gld. za kontribucijo, 45 krc. za novo naklado, hubni denar je znašal 1 gld. Tovorna tlaka je znašala 9 gld. 34 krc., 30 krc. pa je dajal namesto predenja lanu. Poleg tega je bil dolžan opravljati še 12 dni ročne tlake. Vsota vseh dohodkov in izdatkov reluiranih v denar izkazuje občuten deficit 39 gld. 26 krc. predvsem na račun sumljivega pomanjkanja sena. Kolikor tega izdatka ne bi upoštevali, bi bil račun približno izravnán. Dohodek si je kmetija lahko popravljala le s tovarništvom ter z drugimi drobnimi deli. Vidimo, da so največje breme, tako kot drugod, predstavljali robotnina, ročna tlaka in dajatve deželi. Razmeroma majhen delež predstavljajo naturalne dajatve zemljiškemu gospodu, precej večje pa so dajatve v denarju. Dokaj velik del dajatev je šel na račun desetine in bire, ki je bila zelo raznolična (žito, 4 hlebci kruha, 2 kosa sira, lan in 22 krc. 2 pf.)

Splošen gospodarski položaj podložnikov imenja izkazuje izrazito podobnost z razme-

rami na sosednjih imenjih in gospodstvih (Turn pod Novim gradom, Preddvor, Brdo, Velesovo itd.); na ena strani do kraja napet lok v denarnih in tlaških obremenitvah ter sorazmerno majhno in konstantno pravdo urbarialio na drugi. Glavni vir zviševanja fevdalne rente je bila robotnina za kar tri vrste tlake. Sorazmerno velika dominikalna posest je pogojevala tudi močno tlaško obveznost, kjer v tem času še ni sledu o možni reluciji. V celoti so bili podložniki tako na imenju Golnik kot drugod v nekoliko slabšem položaju kot večina tistih na desnem bregu Save, ki so sodili v okvir loških deželskosodnih meja.⁵²

OPOMBE

Seznam okrajšav:

- AS : Arhiv SR Slovenije v Ljubljani.
- BT : Bekantnuss Tabellen, Ober Krain N° 243 v AS.
- KALj : Kapiteljski arhiv v Ljubljani.
- RDA : Rektificirani dominikalni akti, Ober Krain N° 243 v AS.
- DP : Družinski poglavarji.

Seznam uporabljenih mer in uteži:

- lokalni mernik = 27,84 l
- funt = 0,56 kg
- čehulja (Zechling) = 0,28 kg
- cent = 100 funtov = 56 kg
- voz (Feuder) = večinoma po 2 1/2 centa.

1. M. Kos, Starejša naselitev na Kranjski ravnini, 900 let Kranja — Spominski zbornik, Kranj 1960, str. 51—73. — 2. B. Grafenauer, Zgodovina slovenskega naroda II, Ljubljana 1965, str. 352—356. — 3. P. Blaznik, Obveznosti podložnikov do zemljiških gospodstev v območju Kranja, 900 let Kranja — Spominski zbornik, Kranj 1960, str. 84. — 4. J. Zontar, Razvoj uprave in sodstva na območju Kranja od srede 18. do srede 19. stoletja, 900 let Kranja — Spominski zbornik, Kranj 1960, str. 201. — 5. M. Zontar, Gradovi na območju Kranja, Kranjski zbornik 1970, Kranj 1970, str. 193. — 6. J. W. Valvasor, Die Ehre des Herzogtums Krain, XI, str. 166. — 7. M. Smole, Graščine na nekdanjem Kranjskem, Ljubljana 1982, str. 155. — 8. AS, fond Deželni stanovi za Kranjsko, fasc. 312/ str. 1077 in 1133, 312 a/ str. 153, 312 c/ str. 918. — 9. M. Smole, o. c., str. 368. 10. Ibidem, str. 552. — 11. RDA, št. 10. — 12. M. Smole, o. c., str. 610. — 13. RDA in BT. — 14. KALj, fasc. 117/11 — Križe, fasc. 119/1 — Smartin, fasc. 119/8 — Naklo in fasc. 127/3 — Preddvor. — 15. RDA, št. 5. — 16. Ibidem, št. 4. — 17. P. Blaznik, Jožefinski kataster v luči jožefinske davčne občine Sp. Bitenj, Loški razgledi 21/ 1974, str. 55—56. — 18. P. Blaznik, Škofja Loka in loško gospodstvo, Škofja Loka 1973, str. 266. — 19. RDA, št. 5. —

20. Ibidem, št. 1. — 21. glej op. št. 19. — 22. glej op. št. 20. — 23. glej op. št. 19. — 24. RDA, št. 2. — 25. Ibidem, št. 10. — 26. Ibidem, št. 3. — 27. BT, obrazec E. — 28. J. Žontar, Kranj in njegova širša okolica v prvi polovici 19. stoletja. Prispevki h gospodarski in družbeni zgodovini, Kranjski zbornik 1970, str. 300. — 29. RDA, št. 7. — 30. glej op. št. 14. — 31. V. Valenčič, Prebivalstvo na območju Kranja, Kranj. 900 let Kranja. Spominski zbornik, Kranj 1960, str. 314. — 31a. V. Valenčič, Tovorništvo na Kranjskem, Zgodovinski časopis 35/1981, str. 258, 275. — 32. P. Blaznik, Škofja Loka, str. 428. — 33. Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, I. del, Ljubljana 1970, str. 93. — 34. M. Štuhec, O družini v Kranju sredi 18. stoletja, Zgodovinski časopis 37/ 1983, str. 291. —

35. Ibidem, str. 291. — 36. Ibidem, str. 293. — 37. V. Valenčič, Starostna in družbena struktura prebivalstva v predjožefinski ljubljanski škofiji po štetju leta 1754, Zgodovinski časopis 17/1963, str. 152—153. — 38. glej op. št. 29. — 39. BT, obrazec E. — 40. Ibidem, priloga k obrazcu E. — 41. Ibidem, obrazec G. — 42. J. Žontar, Kranj in njegova širša okolica, str. 311—312. — 43. BT, št. 5. — 44. M. Britovšek, Razkroj agrarne fevdalne strukture na Kranjskem, Ljubljana 1964, str. 129. — 45. glej op. št. 40. — 46. glej op. št. 27. — 47. glej op. št. 43. — 48. glej op. št. 40. — 49. P. Blaznik, Škofja Loka, str. 299 do 301. — 50. prim. M. Britovšek, str. 129. — 51. Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, I. del, str. 626. — 52. P. Blaznik, Škofja Loka, str. 292—303.

TABELE

Imenje Golnik Prebivalstvo leta 1754	Kmetje		Kajzarji		Gostači		Posli	Ostali		Skupaj prebi- valcev
	DP	DP	DP	DP	DP	DP				
Senično	61	10	16	4			4			81
Veterno	20	3	5	1	4	1	2			31
Ješence										
Golnik	6	1	6	1	2		1			15
Zalog	20	4	3	1	3	1				26
Srednja vas	21	3	6	1						27
Letence	14	2	9	2	3	1	1			27
Laze										
Strahinj	22	4	5	1			4			31
Kovor										
Duplje	6	1								6
Bistrica			12	2						12
Žeje	3	1			6	1	2			5
Naklo	14	2	11	3	5	1	1			32
Sebenje	6	1			2	1				11
Ribnica	8	1					2			12
Novake										
Gradišče	7	1					1			8
Hraše	5	1					1			6
Nelokalizirano	31	5	4	1	4	1	4			43
Graščina										
Golnik							4	8	1	12
Pristava							9	1		10
Skupaj	244	40	77	17	29	7	36	9	1	395

Zapuščanje doma na imenju Golnik leta 1754	MOŠKI			ŽENSKESKE			Skupaj
	Živijo na domu	Ne živijo na domu	Skupaj	Živijo na domu	Ne živijo na domu	Skupaj	
Od 1—4 let	18		18	26		26	44
Od 5—9 let	28	2	30	17	3	20	50
Od 10—14 let	16	10	26	19	6	25	51
Od 15—19 let	12	4	16	21	14	35	51
Od 20—24 let	14		14	5	11	16	30
Skupaj	88	16	104	88	34	122	226
V %	38,9	7,1	46	38,9	15,1	54	100

Starostna struktura leta 1754	Moški	%	Ženske	%	Skupaj
Od 1—14 let	74	38,5	71	35	145
Od 15—19 let	16	8,4	35	17,2	51
Od 20—39 let	50	26	61	30	111
Od 40—49 let	28	14,6	20	10	48
Nad 50 let	24	12,5	16	7,8	40
Skupaj	192	100	203	100	395

Starostna struktura poslov in daljnih sorodnikov v gospodinjstvih	Posli			Sorodniki		
	Moški	Ženske	Skupaj	Moški	Ženske	Skupaj
5—9 let	1	1	2	1	2	3
10—14 let	3	1	4	6	4	10
15—19 let	3	8	11	1		1
20—24 let		3	3			
25—29 let	3	2	5			
30—34 let	6	1	7	1	1	2
35—39 let						
40—44 let		1	1	2		2
45—49 let						
50 let in več	2	1	3		3	3
Skupaj	18	18	36	11	10	21

Imenje Golnik Agrarna struktura	Hubna posest			»Untersassen«	
	1	1/2	1/4	skupaj kmetij	kajže
Senično	10	2		12	6
Veterno	2	2		4	2
Ješence	2			2	
Golnik	1	1	1	3	4
Zalog		4		4	3
Srednja vas	3			3	1
Letence	2			2	2
Laze		2		2	
Strahinj	2	2		4	1
Kovor	1			1	
Duplje	3			3	2
Bistrica					4
Žeje	1			1	
Naklo	2			2	4
Sebenje	1			1	
Ribnica	1			1	
Novake	1			1	
Gradišče	1			1	
Hraše	1			1	
Skupaj	34	13	1	48	29
V % po domaćijah	44,16	16,88	1,30	62,34	37,66

TEREZIJANSKI TRST

Primer habsburškega uradniškega urbanizma 18. stoletja

DAMIJAN PRELOVSEK

Pravilni ulični raster terezijanskega Trsta, ki ga Veliki kanal deli na skoraj simetrični polovici, še danes zbuja občudovanje urbanistov. Zato ni čudno, če se zgodovinarji vedno spet ustavljajo ob vprašanju, po čigavem načrtu naj bi ga sezidali.¹ Raziskovanja doslej niso navrgla imena nobenega pomembnega arhitekta ali inženirja tistega časa, pa tudi iskanje sorodnosti z italijanskimi in nekaterimi zahodnoevropskimi mesti niso pojasnila nastanka modernega Trsta. Vloga inženirja Bonoma, ki je nekdanj veljal za avtorja Terezijanskega predmestja,² se je v zadnjem času nekoliko zmanjšala, ker postaja očitno, da so neke smernice za pozidavo obstajale že za vlade Karla VI.,³ po drugi

strani pa poznamo vrsto bolj ali manj odločilnih urbanističnih posegov raznih vojaških inženirjev.

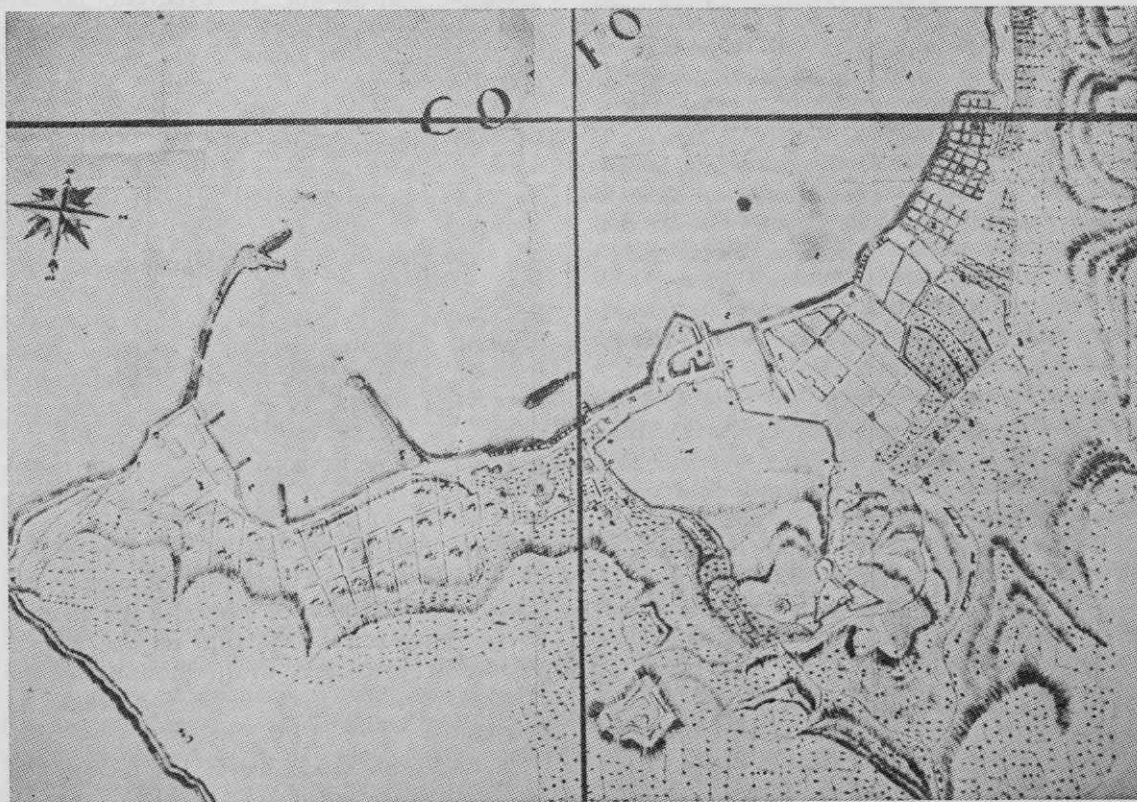
Nastanek in razvoj baročnega Trsta sta neoljivo povezana z rojevanjem habsburškega absolutizma in odsevata vse sončne in senčne plati tega zgodovinskega dogajanja, ki je v 18. stoletju pretresalo monarhijo dvoglavega orla. Dunajski dvor se je rad navduševal ob vzorih iz zahodne Evrope, a je redko premožgel sredstva za izpeljavo večjih arhitektonskih zamisli. Cesarski Schönbrunn je zato kljub velikim ambicijam postal le razmeroma skromna apoteoza vladarskega prestola. Naselja, ki sta jih na novo pozidala Karel VI. in njegova hči Marija Terezija, z

izjemo Trsta in Temišvara, niso bila posebno ugledna. Navadno so nastajala na osvobojenih ozemljih in so rabila obrambi državnih meja pred širjenjem islama, kar velja za Slavonijo, Bačko in Banat,⁴ ali pa je šlo za manjše delavske kolonije tipa Nadelburg pri Dunajskem Novem mestu.

Z baročnim Trstom je zato mogoče primerjati le sočasno gradnjo novega Temišvara (1736—1754)⁵ na razvalinah po Turkih uničenega mesta, manj pa prihaja v poštev iskanje vzporednic z večidel že jožefinskim Terezinom (Theresienstadt) na severnem Češkem. Obe naselji, tako Trst kot Temišvar, sta nastali na nedotaknjeni zemlji z velikimi upi dunajskega dvora. Medtem ko je obmorski Trst dobil kratkotrajno živečo Orientalno družbo, je trgovino v oddaljenem Temišvaru vodila bolj urejena Temišvarska kompanija. Enakomerna ulična mreža z redkimi pravokotnimi trga kot tudi vodni kanali za plovbo in izsuševanje zamočvirjene zemlje sta v obeh mestih plod postopnega urejanja in neskončnih zasedanj raznih napol vojaških gradbenih komisij, v katerih so celo pogosto sedeli isti inženirji. Čeprav je Trst v začetku morda nekoliko zaostajal za novim središčem Banata, ga je pozneje močno pre-

hitel, ker je življenjsko moč črpal iz pomorske trgovine, katere pravega pomena so se na začetku 18. stoletja zavedali le redki merkantilisti.

Podobno kot vse drugo v Avstriji tudi novi Trst ni nastajal na posebno pozornost zbujač način. Zamisel se je rodila na Dunaju, način izpeljave so predlagali lokalni uradniki, ki so bolje poznali dejanske razmere, uresničeno stanje pa je nasledek dopisovanja med Dunajem, Ljubljano, Gorico in Trstom. Ohranjena korespondenca je silno prozaična in se vrti le okoli varčevanja z državnim denarjem. Vse to dokazuje, da nekega nadrobnejšega načrta za pozidavo terezijanskega Trsta nikoli ni bilo, vsaj ne v takšni obliki, ki bi že v začetku v celoti določil mestno podobo. Ne samo geometri in inženirji, ampak predvsem neštete uredbe so počasi zarisale podobo nove naselbine na zasutih solinah. Mesto je raslo sicer brez posebnih likovnih ambicij, a vendarle po določenem sistemu že od prvega dne. Čisto izjemno in v nasprotju z današnjimi urbanističnimi predstavami je, da je način sprotnega reševanja vprašanj omogočil nastanek izredno enotnega mestnega organizma. Če se še domala vsi evropski urbanisti 18. sto-

Del načrta Trsta iz leta 1749 (po Le carte dell' Impero)

letja do neke mere zgledovali pri idealnih rešitvah renesančnih predhodnikov, pa sta uniformiranost in ortogonalnost baročnega Trsta bolj nasledek k redu stremeče miselnosti habsburškega uradništva. Tudi priseljenci, ki jih je iz vseh vetrov prignala želja po hitrem zaslužku, so mestu vtisnili viden pečat. Postavljali so si velike, vendar skromno okrašene hiše, za skupne naloge pa niso kazali posebne volje. Lahko bi rekli, da je Trst dolgoval poznejšo blaginjo predvsem pravilni oceni okoliščin pri izbiri za glavno avstrijsko pristanišče, kakor tudi izurjenim inženirjem, ki sta jim bila v krvi skrb za red in enotnost gradnje.

Izgradnja ni potekala gladko že od začetka. Šele, ko so se po smrti Karla VI. nekoliko uredile tudi zunanje politične razmere, je bilo zamisel mogoče izpeljati v celoti. Prava zgodovina modernega Trsta se ne začne neposredno z letnico 1719, ko je cesar razglasil razmeroma nepomembno mesto na severu Jadrana za svobodno pristanišče, temveč kakih deset let pozneje, ko so se izjalovili upi, da bi privilegirana Orientalna družba za državo opravila pričakovano trgovsko poslanstvo. Za tekmovanje z drugimi pomorskimi velesilami je primanjkovalo vsega: od razvite obrti, dobrih zvez z zaledjem, sposobnih trgovcev pa do prave organizacije dela.⁶ Na Dunaju so zato začeli razmišljati, da bi v Trst načrtnje privabljali tuje trgovce in obrtnike, od katerih bi imela državna blagajna neprimerno večjo korist. Prvi korak v tej smeri je bil storjen v letih 1730—1731 z nakupom delno opuščenih solin⁷ na severnem koncu srednjeveškega mesta, kjer je imela ladjedelnicu tudi Orientalna družba. To ozemlje je cesar izvzel iz mestne jurisdikcije in ga podredil komorni upravi, leta 1736 pa mu je pridružil še posest samostana Santi Martiri,⁸ na kateri je pozneje zrasel jožefinski Trst.

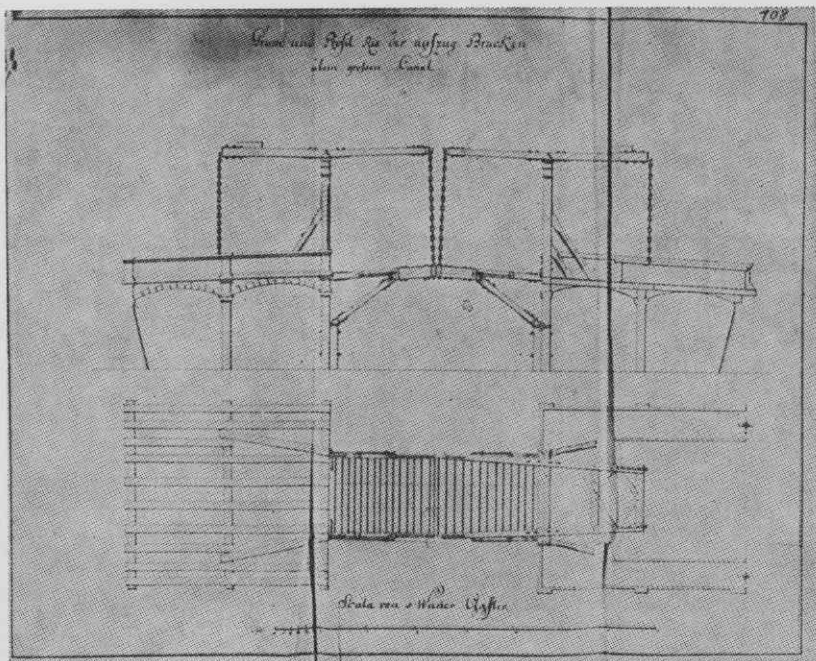
Ker se je zaradi zastajajoče vode iz solin širil smrad, hkrati pa so bližnji hudourniki ob nalivih povzročali škodo, z načrtno pravo stavbnih zemljišč za prihodnje naseljence ni bilo mogoče dolgo odlašati. Šlo je za izrazito inženirsko nalogo, ki je zaradi jasnovidnosti tedanjega uradnika trgovske intendance v Trstu, Franca Henrika Rakovca von Raigersfelda ((1697—1760)⁹ dobila veliko večje razsežnosti.

Rakovec je bil prepričan merkantilist in je zato z nejevoljo opazoval, kako Avstrija slabo izkorišča svoje morje. Iz rojstne Kranjske ga je želja po znanju gnala na univerze na Dunaju, v Gradcu in Louvainu. Po neuspelem

poskusu, da bi v Ljubljani ustanovil veliko suknarno, je odšel na Reko in se nato povezal še z Orientalno družbo. Ko je leta 1723 pod cesarsko zastavo plul na Portugalsko raziskovat možnosti trgovske izmenjave, o prihodnosti Trsta še ni imel pravih predstav. Tedaj je zapisal: »Trst je le pomorska izpostava, mesto za razpošiljanje blaga, ki terja faktorje, ker v njem ni ne prometa ne blaga, nasprotno pa bi moral biti pravi trgovski urad v Ljubljani, od koder bi ponujali in naročali robo.«¹⁰ Prepričan je bil, da bo trgovina v Avstriji zacvetela šele, ko bodo pravi ljudje sedeli v Smirni, Messini in v Ljubljani. V začetku tridesetih let se je Rakovec preselil iz Ljubljane v Trst, kjer je prevzel službo cesarskega in deželnoknežjega komisarja pri preiskovalnem mitniškem in tarifnem uradu. Zelo zavzeto je spremljal rojstvo trgovske naselbine na solinah.¹¹ Odločilno vlogo je pripisoval doslednemu spoštovanju olajšav, ki jih je ob razglasitvi za svobodno pristanišče obljubil že cesar, s katerimi naj bi privabili tuje koloniste. Poleg cenenega zemljišča je videl prihodnost novega Trsta predvsem v davčnih ugodnostih, spregledu nekaterih zločinov, storjenih zunaj meja monarhije, doslednem spoštovanju izvzetja izpod mestne jurisdikcije in podobno.

Kljub nenehnemu Rakovčevemu opozarjanju na večjo hitrost pri delu, je zasipavanje solin počasi napredovalo. Aprila 1732 izdani poziv novim naseljencem¹² je naletel na slab odmev, saj je bilo zamočvirjeno, burji izpostavljeno zemljišče s plitvo, večjim ladjam nedostopno obalo kaj malo vabljivo. Rakovec je poskrbel tudi za prvi načrt prihodnjega terezijanskega Trsta. Vse, ki so bili večji risanja, je spodbujal, da naj prispevajo predloge za ureditev nove naselbine. Po skromnem odzivu na natečaj so zmago prisodili bivšemu admiralu cesarske flote, Angležu baronu Deichmannu (Deighman).¹³ Njegovega načrta, ki je uzakonil način pozidave — čeprav verjetno le za okoliš današnje borze — ne poznamo. Cesar ga je potrdil že do spomladi 1732¹⁴ na veliko Rakovčevo obžalovanje, saj se mu je zdelo, da bi ob večji udeležbi in daljšem natečajnem roku dobil veliko več koristnih predlogov. Še posebno pa je Rakovca motila draga zamisel novega pomola in si je zato na vse kriplje prizadeval prepričati svoje predpostavljene o nujnosti ustrežnejše izgradnje tržaškega pristanišča.¹⁵

Za nadaljnjo usodo mesta je bil odločilen tudi komisijski ogled solin pod Rakovčevim vodstvom 22. aprila 1732,¹⁶ ki naj bi določil

J. C. Gerhard: načrt dviznega mostu čez Veliki kanal, 1755 (ASTs)

smernice za njihovo zasipavanje. Prisotni so menili, da naj kljub odobrenemu načrtu vrsta solin ob morju do nadaljnjega ostane nezasuta, ker neprestano menjavanje vode v njih ne kviri zraka. Pravega krivca smradu so videli v potoku za arzenalom, v katerega so se stekale mestne odplake. Iz istega vzroka so se zavzeli tudi za ohranitev obstoječih kanalov med solinami. Ti niso povzročali nobene škode, bi pa tudi v primeru, če bi ne gradili pristanišča, naseljencem olajšali dovoz blaga. Ker so se vsem zdelo dobro razporejeni in mestoma celo dovolj globoki, so predlagali le njihovo poglobitev in očiščenje. Po mnenju komisije bi zemljo za zasutje solin najlažje dobili z nakupom vinogradov pri vratih Riborgo, kjer je bilo židovsko pokopališče in so stale mestne vislice. Tako bi hkrati prišli do kamenja za zidavo in primerne prostora za novo carinarnico ter skladišča. Kazalo je, da bo izpeljavo načrta zavrila Orientalna družba, ki je zase terjala veliko novo načrtovanega zemljišča,¹⁷ a se je z njenim razpustom ovira sama rešila.

Že mesec dni pozneje je Rakovec za nekoliko nižjo vsoto od predlagane sam poskusil za gradnjo hiše odkupiti vinograde pod trdnjanskim hribom.¹⁸ Pridobljeno zemljo je bil pripravljen brezplačno odstopiti za zasipavanje solin, če bi mu ostalo kamenje za zidavo. Na svoje stroške je obljubil postaviti tudi skladišča, brez katerih ni videl pravih pogojev za razvoj trgovske naselbine. Očitno si je od tega obetal tolikšne koristi, da je name-

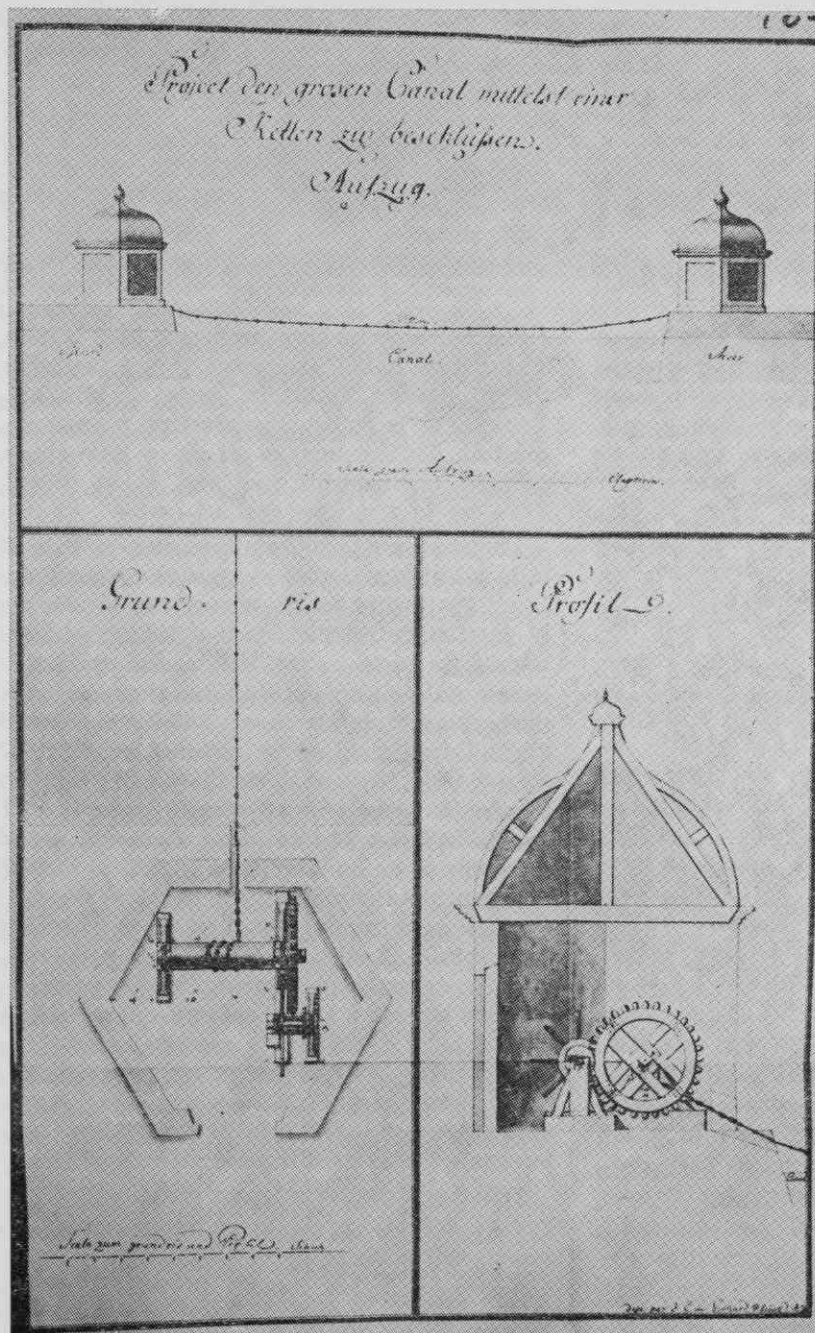
raval z ureditvijo trga pred hišo in z javnim vodnjakom nekaj prispevati tudi k lepšemu videzu novega Trsta. Iz vsega ni bilo nič. Zapletlo se je bodisi pri oprostitvi plačevanja mestnih davščin in taks ali pa so Rakovčevo namero onemogočili meščani, ki so hoteli prav čez to zemljišče speljati cesto.

Urejanje novega Trsta se tako začelja s čisto tehničnimi vprašanji priprave stavbnih zemljišč. Napori so bili usmerjeni v načrtna in brez nepotrebnih izgub potekajoča dela, odprta pa so še naprej ostala vsa vprašanja lociranja pristanišča, ladjedelnice, carinarnice, skladišč, trgov in cest. Dvor je določil grofa Cozolja, ki se je razumel na zemljermerstvo, da je ob zasipavanju skrbel tudi za sprotno izravnavanje nivojskih nepravilnosti zemljišča.¹⁹ Ker je bilo jasno, da novih naseljenecv še ne bo tako hitro v Trst, so namevali pridobljena zemljišča začasno zasaditi z olivami, murvami ali drugimi koristnimi rastlinami.²⁰ Velike skale, na katere so nalleteli v odkupljenih vinogradih, in vdirajoča voda sta hitro sušila državni denar.²¹ Plačilni urad v Ljubljani je zato že konec leta 1732 predlagal odkup posesti samostana Santi Martiri na južnem delu mesta, kjer bi odpadla zidava na pilotih in bi z nasutjem obale ceneje lahko uredili pristanišče.²²

Triletno prizadevanje za ustanovitev trgovske kolonije v Trstu ni rodilo posebnih sadov, saj je do tedaj na delno zasutih solinah stalo le nekaj lesenih trgovskih barak. Tudi poseben patent o naseljevanju, izdan

že 3. julija 1734, prihodnjim naseljencem ni prinesel vabljenosti. Rakovec je trdil, da bi ga morali dopolniti še z novimi svobosčinami, podobno kot delajo v Prusiji, kjer so priseljenim obrtnikom in manufakturstom obljubili ugodnosti v denarju in v gradbenem materialu.²³ Čeprav je na Dunaju ob prazni državni blagajni, ki so jo močno zdelovali neprestani vojaški izdatki, in ob prvih resnejših težavah nekoliko splahnelo začetno navdušenje za razvoj pomorske tr-

govine čez Trst, Rakovec kljub temu ni odnehal. V njem je ves čas teleta misel, da naj bi se pri zidavi kolonije zgledovali pri nizozemskih pristaniščih.²⁴ Po tem, kako si je zamišljal podobo celotne naselbine, lahko sklepamo, da je želel posnemati predvsem Amsterdam, ki je v 17. stoletju z uresničenjem tako imenovanega »Načrta treh kanalov« doživel nesluten urbanistični razvoj.²⁵ Izhodišča tega načrta je bilo tolikanj lažje posneti, ker so se med mestoma ponujale nekatere skupne zna-

J. C. Gerhard: načrt naprave za zapiranje Velikega kanala, 1756 (ASTs)

Načrt Trsta iz konca petdesetih let 18. stol. z načrtovanim arsenalom ob Velikem kanalu (Archivio di Stato, Benetke)

čilnosti. Tako Amsterdam kot novi Trst so pobudili širši trgovski interesi, mesti sta zrasli na morju iztrgani površini, kjer je bila nujna zidava na pilotih in podobno.

V začetku leta 1736 je Rakovec zadolžil komornega stavbnega mojstra Giovanija Fusconija, ki je bil do tedaj zaposlen predvsem z zidavo skladišč v lazaretu, da mu je po njegovi zamisli narisal del mesta ob sedanji borzi.²⁶ Podobno kot baron Deichmann je tudi Rakovec posvetil veliko pozornost pristanišču, le da je namesto dragega pomola predlagal 11 metrov širok kanal,²⁷ ob katerem je razpredel ortogonalno ulično mrežo z redko posejanimi hišami in vrtovi. Trdil je, da je tako »v splošno korist in v dobro trgovine po vzoru nekaterih holandskih mest mogoče koristno razdeliti in skoraj za polovico povečati prostor na nekdanjih solinah«.²⁸ Ta danes, žal, izgubljeni načrt Trsta je vseboval veliko interesantnih misli in predlogov, katerih veljavo je potrdil poznejši čas. Solin je Rakovec nameraval zasuti le toliko, da bi odpravil smrad. Pilote naj bi začeli zabi- jati še pred dokončnim zasipanjem in podobno. Posebno skrb je namenil aleji ob nekdanjem manjšem kanalu, ki naj bi ladje varovala pred burjo. Zaradi poznejšega poglob-

ljanja bi morala biti drevesa umaknjena za eno klaftro od bregov kanala in zavarovana z zidom. Osem klafter široka aleja bi v nadaljevanju rabila za trg, za podaljšanje kanala, lahko pa bi jo tudi pozidali. Rakovčeva misel o drevoredih v terezijanskem Trstu je očitno obveljala, saj so pozneje zasadili drevje tudi ob Velikem kanalu, ob vsej obali in celo v franciscejskem predmestju. Enako koristni so bili Rakovčevi predlogi glede postopnosti gradnje trgovske kolonije in njene finančne plati.²⁹ Vztrajno se je zavzemal za uvedbo v drugih pristaniščih običajne pristojbine za sidranje (ancoraggio), poleg tega pa si je prizadeval prepričati dunajski dvor za ustanovitev posebnega letnega sklada in najetje posojil. Ni nasprotoval postavljanju zasilnih lesenih barak na solinah, ker je bil prepričan, da jih bodo pozneje naseljenci sami začeli zamenjevati z zidanimi stavbami, kot bodo tudi sami poskrbeli za poglobitev kanala. Še preden je prišel odgovor z Dunaja, je dal Rakovec načrt javno razobesiti in na svoje stroške nasaditi štiri vrste lip v upanju, da mu jih jeseni ne bo treba presajati. Poleg tega je pisal še trgovski nadintendanci v Gorico, da naj doseže odstranitev vislic, ki

jih je med tem vojaštvo postavilo na zasutem delu solin.³⁰

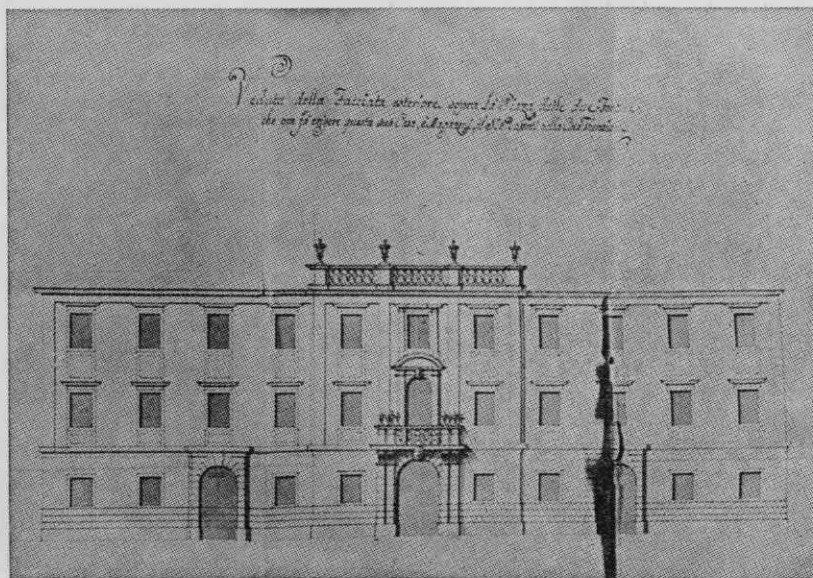
Načrt je cesar potrdil v pismu 6. junija 1736 in predlagal, naj njegovo izvajanje zapajo Rakovcu ali komu drugemu, hkrati pa je še enkrat poudaril svoboščine kolonistov.³¹ S to odločbo je bila ustanovljena poznejša terezijanska naselbina, ki kljub temu še dolgo ni mogla prav zaživeti. Nekatera finančna vprašanja so bila rešena le načelno in ni čudno, če se je zataknilo že pri odmeri davka prvima naseljencema, tovarnarju nogavic in gostilničarju, ki sta oba privandrala z Nemškega.³²

Rakovec je še vsa trideseta leta bedel nad naseljevanjem nekdanjih solin in se je večkrat pritoževal nad neučinkovitostjo in togostjo državne uprave.³³ Resnici na ljubo velja dodati, da so bile marsičesa krive tudi napetosti med meščani in kolonisti. Tisti, ki so prihajali od vseh vetrov z edino željo obogateti in so uživali večje pravice, povrh vsega pa so bili oproščeni še plačevanja nekaterih mestnih dajatev, so pri starem prebivalstvu razumljivo zbuvali hkrati prezir in zavist. Nova naselbina je bila dolgo tudi brez cerkva, šol in drugih javnih prostorov, ki bi zblížali prišleke. Prednost pred veri, kulturi in izobrazbi namenjenimi stavbami so imele izrazito praktične izpostave državne oblasti. Vendar se uradništvo v prvem trenutku še ni zavedlo urbane vloge nove kolonije in je vse take ustanove lociralo v središče starega Trsta. Prvo cesarsko opozorilo, da naj v novem naselju ne razprodajo vse zemlje, ker je treba misliti tudi na mitnico, datira šele v poletje 1736.³⁴

Precej časa ni bilo čisto jasno, katera naselbina ima več upanja za prihodnost, terezijanski Trst ali poznejši jožefinski del mesta, katerega večji del so imeli benediktinski menihi. Rakovec si je najprej želel postaviti hišo ob kanalu, pozneje pa se je odločil za vilo na posesti Bel Poggio nad samostanom Santi Martiri na drugem koncu mesta. Tudi za ta del Trsta mu je Fusconi leta 1735 naredil načrt.³⁵ Rakovec je bil namreč prepričan, da ima njegova lega nekaj prednosti in bo na tem koncu lažje morju iztrgati stavbna zemljišča in urediti novo пристanišče. Cesar je na Rakovčevo prigovarjanje benedektinsko posest v resnici kupil. Tako se je rešil nenehne bolj ali manj prikrite sovražnosti menihov, ki so bili podrejeni beneškemu samostanu San Giorgio Maggiore, po drugi strani pa je s prisilnim odkupom lahko poceni odpravil tudi samega Rakovca, kateremu je nato podaril zemljo na račun več let zaostale plače in drugih dolgov.³⁶ Rakovčeva preselitev v Ljubljano je povzročila, da iz vse zamisli ni bilo nič.

Leta 1750 je posest Santi Martiri dunajski dvor spet poceni kupil nazaj z namenom, da jo razdeli novim naseljencem.³⁷ Do gradnje jožefinskega predmestja je kljub številnim poskusom od srede stoletja naprej prišlo šele v osemdesetih letih, ko je na zasutih solinah začelo zmanjkovati prostih stavbišč.

Ob smrti Karla VI. je bil položaj nove kolonije komaj zadovoljiv, saj so bile pozidane šele prve vrste hiš na trgu pred današnjo borzo. Cesarica Marija Terezija se zaradi zapletenega političnega stanja v monarhiji dolgo ni mogla prav vmešati v tržaške raz-

G. Fusconi: fasada Rossettijeve hiše, 1764 (ASTs)

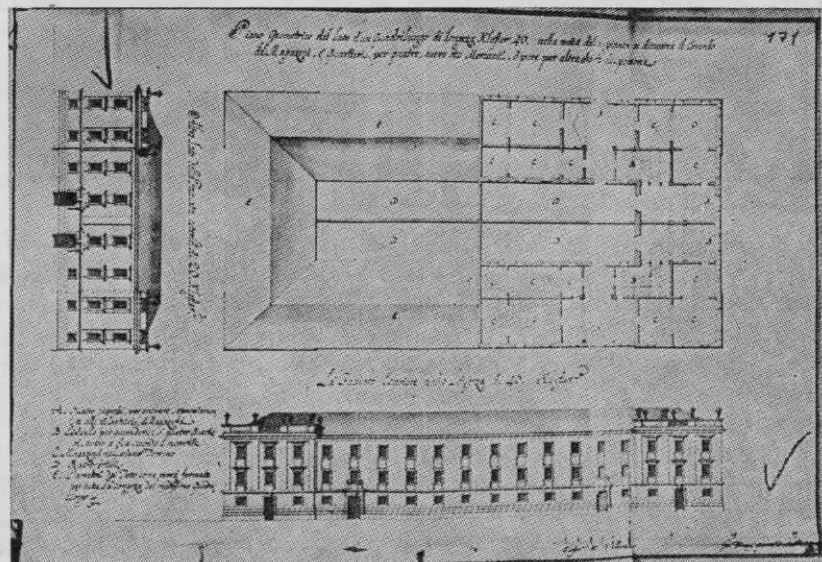
mere. Šele konec novembra 1749 je izdala obsežno uredbo o trgovini v avstrijskih obmorskih mestih, katere pomembna novost je bila združitev na solinah zraslega naselja s Trstom.³⁸ Od začetka petdesetih let naprej je terezijanski Trst hitro napredoval, njegovo rast proti severu pa so omejevali zlasti hudournik Ključ s pritoki in neurejeni kanali v solinah. Zato ni čudno, če je cesarica že s to uredbo generalu de Bohnu in domačemu inženirskemu poročniku Francu Saveriju Bonomu razen skrbi za izgradnjo pristanišča in obrambnih naprav, zaupala tudi vodstvo pri zasipavanju solin in z njim povezano reševanje izsuševanja, kanalizacije in napeljevanje pitne vode. Z drugimi besedami, oba vojaka je postavila za načrtovalca nove naselbine. Sprotna vprašanja v zvezi z gradnjami ali oddajanjem stavbnih zemljišč je od leta 1754 reševala posebna, trgovski intendenci za avstrijsko Primorje podrejena gradbena komisija,³⁹ ki ji je predsedoval poznejši prvi tržaški guverner, grof Karl von Zinzendorf. Poleg Bonoma so bili njeni člani gradbeni inšpektor stotnik von Conti, tajnik Gebler, zemljemerec Johann Tobias Brünn, z Dunaja pa so poslali na pomoč še topniškega nadporočnika in spretnega inženirja J. C. Gerharda. Sejam komisije sta lahko prisostvovala tudi tržaška stavbna mojstra Carlo Dini in Rodolfo Deretti.

Bonomo se je v terezijanskem Trstu najprej lotil urejanja solidnega plovnega kanala (današnji Canal Grande)⁴⁰ ki je bil skoraj še enkrat širši od kanala izgrajenega v Rakovčevem času. Pogodbo za njegovo poglobitev je sklenil poleti 1754 z Benečanom Matteom

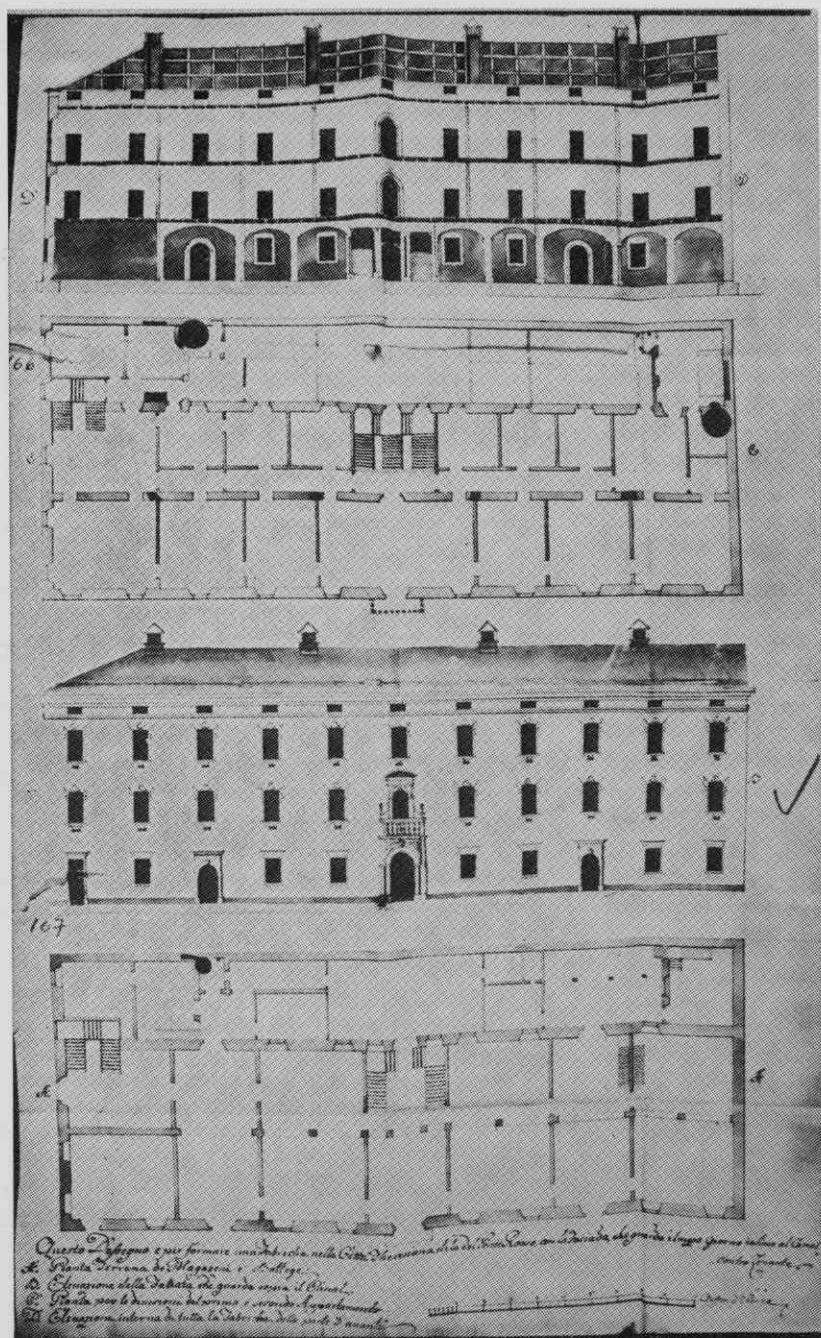
Pironom.⁴¹ Istočasno je začel regulirati tudi hudournike, ki so tekli čez nekdanje soline. Po Gerhardovem predlogu so jih speljali v Ključ, katerega strugo so prestavili na rob solin.⁴² Z ureditvijo Velikega kanala, ukrojitvijo hudournikov in prekritjem jarka ob mestnem obzidju so se močno povečale zazi-dalne površine v Trstu. Da bi naseljence privabili še na drugi breg kanala, so v drugi polovici petdesetih let po zamisli Gerharda ali njegovega vojaškega kolega Jeana Baptista Brequina postavili dvizni most, ki so ga kmalu nato zamenjali z bolj znanim rdeče pobarvanim mostom.⁴³ Še naprej pa je ostalo odprto vprašanje lokacije novega tržaškega arzenala in ladjedelnice, za katero se dolgo niso mogli zediniti, kakor dokazuje vrsta različnih predlogov iz druge polovice stoletja.

Z vlado Marije Terezije se je v Trstu začel nov čas. Dunajskemu dvoru se je posrečilo utrditi značilen inertni uradniški sistem, kakršen je prej ali slej prevladal na vseh področjih političnega in gospodarskega življenja v nekdanji monarhiji. V jedru sicer ni šlo za radikalne novosti, marveč za izpopolnitev obstoječega načina poslovanja z novimi predpisi in institucijami. Delež posameznika se je vedno bolj izgubljal v državnih interesih, medtem ko so zapleteni postopki usklajevanja med različnimi uradi hromili izvirno misel. Počasi se je spreminjal tudi pogled na umetnost. Pojem lepega je v arhitekturi začel dobivati prizvok urejenega, praktičnega in gospodarnega. Izdelava načrtov za novo tržaško naselbino je postajala vedno bolj skupinsko delo.

Terezijanski Trst kljub temu ni dobil razvojnega načrta, ki bi obveljal za daljši čas. V

G. Fusconi: načrt stavbe za štiri ali osem trgovcev, 1764 (ASTs)

A. Boni: načrt hiše V. Margaritija, 1764 (ASTs)

virih omenjeni de Bohnov Glavni gradbeni načrt Trsta iz začetka petdesetih let,⁴⁴ so morali kmalu opustiti v najbolj pomembnem delu izgradnje pristanišča. Izkazalo se je namreč, da bi neprimerno morsko dno zelo podražilo zidavo pomola. Gospodarneje se je zdelo povečati enega od obstoječih kanalov ali pa celo izkopati novo pristanišče.⁴⁵ Vsi nadaljnji naporji so bili naravnani v to smer in prakse sprotnega reševanja urbanističnih se v jedru ne razločujejo od uveljavljene

problemov. Omejene finančne možnosti so že vnaprej onemogočile vsako drznejšo zamisel, med katere gotovo sodi tudi Struppijev načrt iz leta 1769, ki je med velikim kanalom in izlivom reguliranega hudournika predvidel še tretji, veliko širši kanal.⁴⁶ Ostalo je pri dveh kanalih in nadaljevanju ortogonalne ulične mreže. Na skrajnem severnem robu naselja so v sedemdesetih in osemdesetih letih postavili vse, kar je v mesto že dolgo potrebovalo in o čemer je gradbena komisija

razpravljala domala vsako leto: ladjedelnico, novo carinarnico, arzenal, javno kopaljšče, klavnico in bolnišnico.⁴⁷ Zadnji dve stavbi sta stali že na drugi strani hudournika, kjer je v 19. stoletju začelo rasti novo predmestje. Tudi tloris celotnega Trsta, ki ga je gradbena komisija po Gerhardovem priporočilu poleti 1756 zaupala njegovemu svaku Karlu Wilhelmu von Heldu,⁴⁸ je bil — če je bil sploh urešen — verjetno le eden od posnetkov najnovejšega stanja in ne kak za prihodnost obvezujoč urbanistični dokument. Tak in podobni, čeprav delni načrti mesta niso redki, ker jih je intendantca prilagala k pogostim poročilom kot dokaz opravljenega in predvidenega dela.

V arhitektonskem pogledu je Bohnov načrt uzakonil enotnost in enakomernost pozidave.⁴⁹ Oblikovna vprašanja zidave hiš so bila aktualna od začetka petdesetih let naprej, ko so se ob nekdanjem mestnem obzidju odprla nova stavbišča. Prvim trgovcem je Bonomo dovolil, da so si postavili pritlične stavbe, vendar je gradbena komisija zaradi velikega interesa priseljencev za ta prostor že leta 1754 predlagala strožji režim. Določila je gradbeno črto, višino hiš in enotno obliko fasad.⁵⁰ Stališče je utemeljevala s tem, da mora biti po najvišjem suverenu imenovano novo mesto primer dobre arhitekture, katere lepota naj prevzame vsakega tujca že ob vstopu v Trst. Temu primerno se je komisija ravnala tudi pri oddajanju drugih stavbišč v terezijanskem predmestju. Prostor so dobili le priseljenci, ki so se obvezali, da si bodo v razmeroma zelo kratkem roku devetih mesecev postavili dovolj ugledno stavbo.⁵¹ Pri tem ni šlo za neko predpisano arhitektonsko enotnost fasad, saj so načrte hiš risali vsi tržaški stavbni mojstri, temveč za načrtno zamenjavo lesenih z zidanimi višjimi in večjimi stavbami. Načelo simetrije je igralo veliko vlogo v lepotnih predstavah avstrijskega uradništva.⁵² Tako sta na primer trgovca Rocci in Belletti morala obljubiti, da si bosta ob obali postavila v roku dveh let zidano stanovanjsko hišo po predpisani simetriji,⁵³ če nista hotela tvegati izgube zemljišča. Podobno je inž. Gerhard leta 1756 za zapiranje Velikega kanala s pomočjo verige, ob njegovem ustju na željo intendantce projektiral simetrično dve enaki stavbi.⁵⁴ Opozorilo, da naj bodo nove hiše navzven kolikor mogoče prilagajene videzu že sezidanih, je bilo očitno sestavni del vseh naselitvenih dovoljenj na področju novega terezijanskega naselja.

Čeprav v gradbenem pogledu za Trst niso veljali kakšni posebni predpisi, ki bi se v jedru

razločevali od po vsej monarhiji veljavnih norm,⁵⁵ nosi tržaška arhitektura 18. stoletja značilen pečat. Ta je odsev ekonomske in socialne strukture prebivalstva, ki je praviloma izhajalo iz nižjih družbenih plasti in ni čutilo posebne želje po bogatejši obdelavi fasad, prostornejših stopniščih in podobnem. Uveljavilo je čisto praktičen tip stavb s skladišči ali delavnicami v pritličju ter dovozom na dvorišče, medtem ko se je zadovoljilo z razmeroma skromno oblikovanimi stanovanjskimi prostori v nadstropjih.⁵⁶ Novi Trst je navzven zabil tudi narodnostne razločke med priseljenci. V izjemnem položaju so bili le Židje, katerih svoboda je oblast omejevala vse do jožefinskih reform. Pri oddajanju zemljišč je gradbena komisija vedno počakala, da se je javil kdo drug in je le v skrajnem primeru Židom prepustila uglednejše prostore ob nekdanjem mestnem obzidju.⁵⁷ Da stavbišča na zasutih solinah v očeň prišlekov sprva niso veljala za enakovredna, kaže zadeva ureditve geta, za katerega je leta 1755 dal pobudo neki Caleman Levi.⁵⁸ Inženir Gerhard je tedaj predlagal, naj se Židje naselijo na drugi strani manjšega kanala, kjer je že grška kolonija. Določil jim je 1600 kvadratnih klafter zemlje s pripombo, da se morajo natančno držati gradbene črte, v obzidju pa mora biti troje simetrično postavljenih vhodov.

Nekateri ohranjeni načrti, ki jih je sredi 18. stoletja komisija prejela v odobritev, so okorno narisani in oblikovno slabotni, kar kaže, da domači stavbarji niso bili kos velikemu konjunktornemu valu. Novi Trst je bil do skrajnosti prozaično mesto brez posluha za umetnost in brez lastne fantazije. Ikonografsko ni nikjer mogoče zaslediti za barok značilnih povelečevanj in primerjanja stavbnih lastnikov z junaki antičnega sveta. Če lahko verjamemo ugotovitvam Marka Pozzetta, imajo celo glave v temenih portalov terezijanskega Trsta čisto praktičen značaj, saj nosijo očitne portretne črte hišnih gospodarjev.⁵⁹ Tudi oba vodnjaka v novi mestni naselbini na koncu manjšega kanala in ob mostu čez Veliki kanal, delo Lombarda Mazzolenija,⁶⁰ sta v primerjavi s sočasno Robbovo umetnino pred ljubljanskim magistratom razmeroma skromni kiparski deli. Zdi se, da kiparski in slikarski poklic v 18. stoletju v Trstu nista kdo ve kako cvetela.

Večji pravokotni prostor na južnem bregu Velikega kanala je bil sprva namenjen novi katoliški cerkvi. Podoba javnega trga je dobil šele v šestdesetih letih. Prostor na zahodni strani je komisija podelila iz Genove prise-

Pevker delo Tergesta.

Baralli sc.

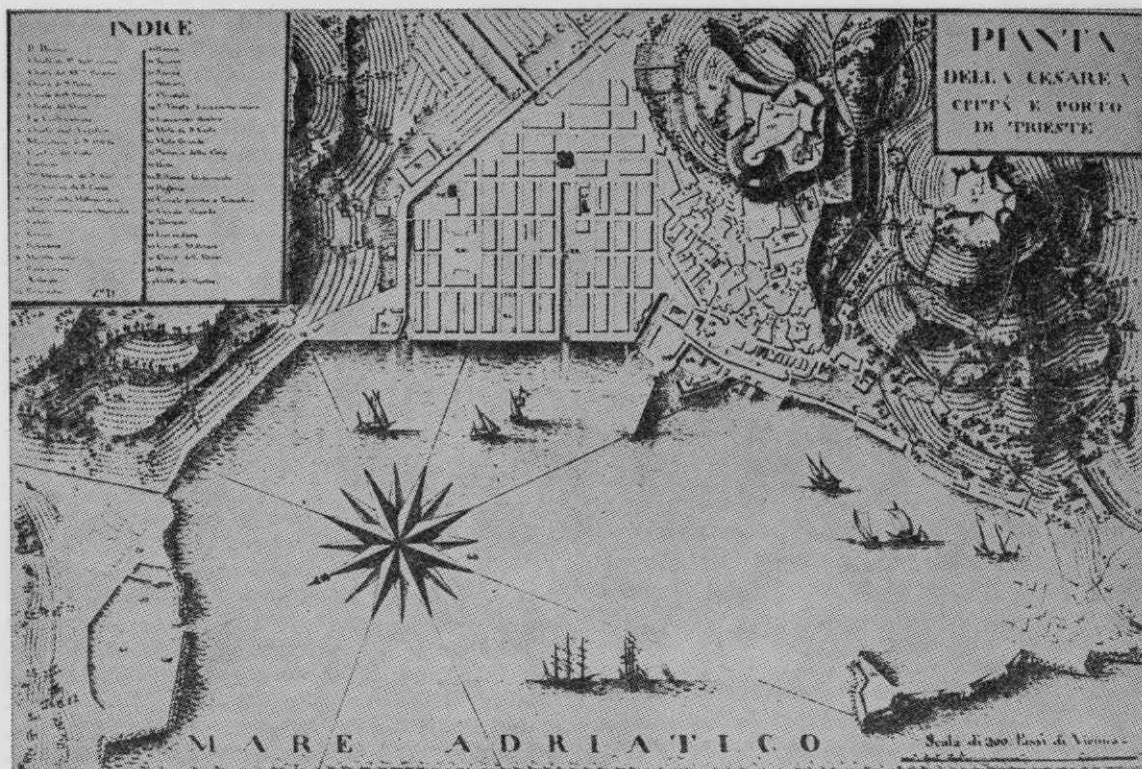
Grof Karl von Zinzendorf, prvi predsednik gradbene komisije in od leta 1776 prvi guverner Trsta (bakrorez Pevker-Baralli)

ljenemu trgovcu Antoniju Rossettiju s pogojem, da njegova hiša ne sme zaostajati za nasproti stoječo Staurachijevo stavbo.⁶¹ Čeprav omenjeni vodnjak, ki so ga postavili predvsem za oskrbo v kanalu privezanih ladij, nikoli ni dobil simetrično zamišljenega para, se je prostora oprijelo ime Trg dveh vodnjakov (Piazza delle due Fontane, sedaj Piazza del Ponte rosso).

Posebno poglavje so cerkve v terezijanskem naselju. Medtem ko so si Grki in Srbi skupaj postavili pravoslavno svetišče ob Velikem kanalu že kmalu po letu 1751, za zidavo katoliške cerkve ni bilo prave vneme, čeprav nekaj manjših kapel na nekdanjih solinah že dolgo ni več zadostovalo za bogoslužje naraščajočega prebivalstva. Na Dunaju so vztrajno poudarjali, da država ne bo krila vseh stroškov zidave. Poleti 1767 so se vendarle zedinili, da bodo postavili cerkev sv. Antona na najbolj uglednem razpoložljivem mestu na koncu Velikega kanala, in sicer v njegovi osi.⁶² Tržaški škof je v to privolil

še, ko so mu obljubili, da bodo prostor med grško in prihodnjo rimskokatoliško cerkvi pozidali s hišami in da bodo v novi cerkvi postavili oltarje vsem svetnikom iz podrtih kapel na solinah.⁶³ Posebno poučno je vprašanje izbire arhitekta. Kaže namreč, da Trst kljub vsemu ni ravnodušno sprejemal umetnostnih pobud s severa. Gradbena komisija je prve načrte naročila pri ljubljanskem stavbnem mojstru Lovrencu Pragerju, ki je bil kot študent dunajske likovne akademije predstavnik avstrijskega baroka. Na pri- tožbo Antonove bratovščine je komisija obljubila, da bo iz Italije priskrbela dvoje načrtov.⁶⁴ Nazadnje so cerkev sezidali po nekoliko na Dunaju popravljeni zamisli Tržačana Vida Kosmača (Cosmaz) v obliki osmerokotnika z dolgim prezbiterijem.⁶⁵

Trst je imel veliko srečo, ker so z Dunaja delegirali sposobne ljudi. Ne samo vodje intendance, kot so bili Škot Nicolaus Hamilton,⁶⁶ Jochan Carl Lichnovsky ali Heinrich von Auersperg, ampak tudi nekateri poznejši guvernerji so opravili veliko delo. Ob njih so se izkazali še nekateri uradniki gradbene komisije. Tako poleg nadporočnika Gerharda, katerega delež je bil odločilen pri širjenju mesta čez Veliki kanal in pri urejanju pristanišča, Brequina in pozneje še inženirja Antona Humpla, zasluži pozornost predvsem Giovanni Fusconi (umrl 1772). Že kot mlad stavbni mojster se je priselil iz furlanskega Vidma in je prevzel skrb za komorne gradnje. Med vsemi stavbeniki v mestu je imel največ izrazito arhitekturnega znanja. Po Gerhardovi smrti in ob pogostih odsotnostih arhitekta Maksimilijana Fremauta je v začetku šestdesetih let nekaj časa načeloval komisiji.⁶⁷ Tedaj so v Trstu pri javnih delih v večjem številu začeli uporabljati vojne ujetnike iz Ogleja. Fusconi je naredil načrt za njihovo nastanitev v skladišču poleg Trga dveh vodnjakov,⁶⁸ za katerega je projektiral tudi že omenjeno Rossettijevo hišo.⁶⁹ Zapisniki sej gradbene komisije kažejo, da so se pri parcelaciji terezijanskega Trsta držali nekdanje velikosti posamičnih solin, ki so jih spremenjali v gradbene otoke.⁷⁰ Ti so bili dolgi okoli 76 in široki 38 metrov. Komisija jih je delila glede na število interesentov in njihovo premožnost po določenem matematičnem razmerju na različno velike stavbne parcele. Fusconi je za enega od otokov narisal vzorčni predlog, kako bi ga lahko razdelili štirim ali osmim trgovcem.⁷¹ Njegov načrt je mogoče označiti za poskus tipizacije, ki se je v prihodnjem stoletju močno razmahnila pri javnih gradnjah v Avstriji. Zelo verjetno je bil Fusconi tudi avtor fasade prvotne pravo-

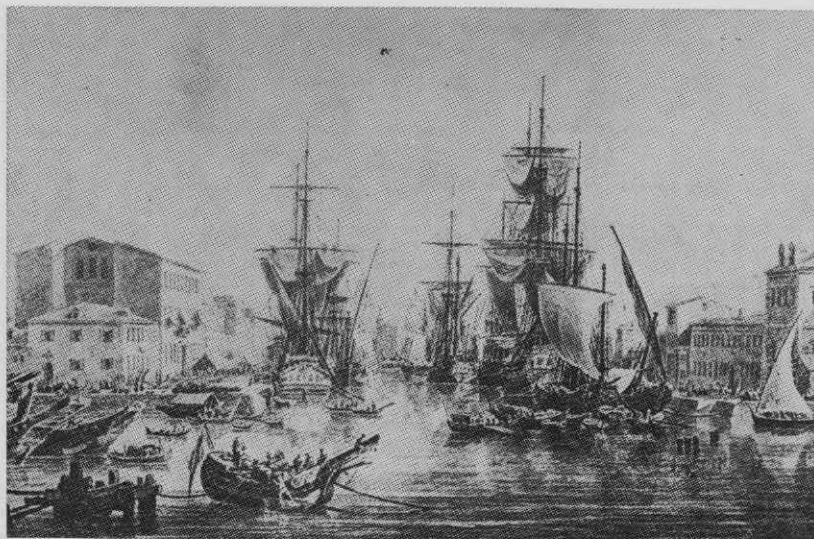
Načrt Trsta iz leta 1785 (po Le carte dell' Impero)

slavne cerkve sv. Spiridiona.⁷² Njena zunanjsčina je kljub pozneje dozidanima zvonikoma spominjala na arhitektovo cerkev sv. Petra v Ljubljani. Po vseh naštetih delih lahko Fusconiju priznamo vlogo vodilnega tržaškega baročnega ustvarjalca.

Po smrti generala de Bohna je o tržaškem urbanizmu odločal vojaški arhitekt Maksimilijan Fremaut.⁷³ Podobno kot de Bohn, inženir Gerhard in poznejši uslužbenec dvornega gradbenega urada, Jean Baptiste Brequin de Demenge, je tudi sam prišel iz habsburške Nizozemske. Prisotnost štirih pomembnih inženirjev iz iste dežele kaže, da so na Dunaju, ne glede na Rakovčev ideal holandskih mest, za urejanje nove naselbine izbirali strokovnjake, ki so že imeli izkušnje z gradnjami na morju iztrgani zemlji.⁷⁴ Leta 1770 je po umrljem Fremautu nasledil službo vrhovnega gradbenega inšpektorja stotnik inž. Vincenc Struppi.⁷⁵ V njegovem času je z zasutjem zadnjih solin ob obali in njihovo pozidavo terezijanski Trst dobil končni obseg.

Še bolj pisan je bil sestav izvajalcev. Želja po zaslužku je v Trst pripeljala najbolj različne stavbne podjetnike, ki so se skupaj z domačini potegovali za razpisana zemeljska in zidarska dela. Pogosto niso imeli ne prave predstave o prevzetih nalogah, ne nujnega

znanja. Večina tistih, ki so se udingali pri zasipavanju solin, tlakovanju mesta, regulaciji hudournikov in pri dobavi gradbenega materiala je bolj sodila med organizatorje skupin domače delovne sile kot pa med stavbne mojstre v pravem pomenu besede. Tudi njihove usode so bile kaj različne. Matteo Pirona⁷⁶ je na primer pobegnil iz Benetk. S seboj je pripeljal dvajset delavcev, še sto pa jih je nameraval nanovačiti po Furlaniji. Osem let po začetku poglobljanja Velikega kanala je komaj štiridesetleten žalostno končal v ječi. Pri izrazito strokovnih delih si je zato intendantca morala pomagati z mojstri od drugod. Vodovod so tako napeljevali izurjeni rudarski inženirji iz Idrije.⁷⁷ Pri gradnji pristanišča se je izkazal iz Livorna priseljeni gradbeni mojster Carlo Dini.⁷⁸ Pravih Tržačanov je bilo med stavbeniki malo, saj so že pred velikim gradbenim valom pomembnejša dela v mestu navadno prevzemali drugo- ali tretjerazredni beneški zidarji. Med redke izjeme je sodil domačin Paolo Zulliani (okoli 1698—1765), katerega nadarjenost kaže v najboljši luči zunanjsčina župnijske cerkve v Gradiški,⁷⁹ medtem ko se doma pri gradnji nove naselbine umetnostno ni mogel posebno uveljaviti. Osebjem gradbene komisije, ki je bilo v neposrednem stiku z izva-

L. F. Cassas: Pogled na Veliki kanal, 1782 (po Rad JAZU, knjiga 379)

jalci, je obvezno moralo obvladati vse tri jezike, nemščino, italijanščino in slovenščino.⁸⁰

Devetnajsto stoletje je podedovalo dobro delujoče Terezijansko predmestje. S povišanjem in z zgostitvijo stavbnega fonda je bila zaključena zadnja tretja preobrazba baročne naselbine, ki je še danes vitalen del mesta Trsta.

OPOMBE

1. Članek je bil napisan že pred izidom zgodovini mesta Trsta, posvečene knjige Eria Godolia (Trieste, Laterza—Bari 1984). Zaradi pritegnitve doslej neupoštevanih virov, oziroma drugačne interpretacije znanih podatkov, ohranja svojo aktualnost in iz drugega zornega kota dopolnjuje temeljno Godolijevo delo. — Cf. kataloga razstave Maria Teresa, Trieste e il porto, Trieste 1980, p. 58 in *Le carte dell' Impero. La cartografia tra amministrazione e tecnica: Trieste nel Settecento*, Trieste 1982, p. 15. — 2. M. Walcher: *L'architettura a Trieste dalla fine del settecento agli inizi del novecento*, Udine 1967, p. 6. — L. Tull Zucca: *Architettura neoclasica a Trieste*, Trieste 1974, p. 17. — 3. G. Bucco, *Nuovi studi sui borghi storici di Trieste* v L. Semerani — G. T. Semerani — L. Tramontin: *Piano particolareggiato della zona A l. Centro storico di Trieste*, Trieste 1977, p. 7. — 4. Cf. katalog razstave Maria Theresia und ihre Zeit, Wien 1980, p. 523. — A. Horvat, *Barok u kontinentalnoj Hrvatskoj* v A. Horvat — R. Matejčić — K. Prijatelj: *Barok u Hrvatskoj*, Zagreb 1982, p. 126—133. — 5. Cf. katalog Madžarski posvečene razstave, ki so jo organizirali leta 1980 v Halbtturnu na Gradiščanskem v okviru proslav obletnice vladanja cesarice Marije Terezije. — 6. J. Šorn, *Trst in njegovo neposredno zaledje v prvih treh desetletjih XVIII. stoletja*, Kronika, VII, 1959, pp.

154—156. — 7. Archivio di Stato, Trst, Intendenza commerciale per il Litorale in Trieste (odslej ASTs, Int. comm.), fasc. 183 in 184, fol. 10 — U. Cova, *Le vicende istituzionali v Maria Teresa, Trieste e il porto...*, p. 44. — 8. (P. Kandler): *Emporio e portofranco di Trieste. Puntata estratta dalla Raccolta Conti delle Leggi speciali per Trieste, Trieste 1864*, pp. 140—141. — 9. SBL, s. v. — J. Šorn, *Merkantilist Franc Rakovec-Raigersfeld*, Kronika, III, 1955, pp. 81 do 87. — id., *Trst in njegovo neposredno zaledje...*, p. 159—160. — 10. AS, Gr. A. I, fasc. 159, fol. 368, pismo P. F. Österreicherju iz Lisbone 26. X. 1723. — 11. Malo pred smrtjo je zapisal v dnevnik, da je leta 1732 sam zasnoval terezijanski Trst (ibid., fasc. 199, fol. 207, 19. X. 1758). — 12. ibid., fasc. 160, fol. 1455. — 13. ibid., fasc. 159, fol. 974 ff., Rakovčovo pismo grofu Lierwaldu na Dunaj 19. V. 1732. — 14. ASTs, Int. comm., fasc. 184, fol. 31 — 15. Cf op. 13. — 16. ASTs, Int. comm., fasc. 184, fol. 25 ff. — 17. ibid. — 18. Cf. op. 13. — 19. ASTs, Int. comm., fasc. 184, fol. 46. — 20. ibid., fol. 30 in 41. — 21. ibid., fol. 35—36. — 22. ibid., fol. 30. — 23. AS, Gr. A. I, fasc. 160, fol. 1456. — 24. ibid., fol. 1603, pismo komerčni nadintendanci v Gorico 4. IV. 1736. — 25. L. Munford: *The City in the History*, Pelican Book, 1961, pp. 500—505. — 26. AS., Gr. A. I, fasc. 160, fol. 1599, pismo grofu Lierwaldu na Dunaj 20. II. 1736. — 27. Ko so uredili Veliki kanal, se je kanala oprijelo ime Canal piccolo. Zasuli so ga ob zidavi borze. — 28. Cf. op. 24. — 29. AS, Gr. A. I, fasc. 160, fol. 1557 ff., pismo trgovski nadintendanci v Gorico 7. XII. 1735 in fol. 1616, pismo grofu Lierwaldu na Dunaj 13. IV. 1736. — 30. Cf. op. 24, fol. 1606. — 31. *Emporio...*, pp. 140—141. — 32. AS, Gr. A. I, fasc. 160, fol. 1633. — 33. Aprila 1736 je Rakovec pisal baronu Widmannu na Dunaj, da bi bilo mogoče veliko narediti iz Trsta kot trgovskega mesta, če bi cesar zanj pokazal večji interes. Če se razmere ne bodo obrnile na bolje, bi želel premestitev na Dunaj. (AS, Gr. A. I, fasc. 160, fol. 1616). — 34. ASTs, Int. comm., fasc. 184, fol. 55. —

35. AS, Gr. A. I, fasc. 160, fol. 1438 in 1449 ff. — 36. Cesar je bil Rakovcu dolžan 12.000 fl (ibid., fol. 1656). Posest S. Martiri je kupil leta 1736. — 37. AS, Gr. A. I, fasc. 165, fol. 629, 703, 742, 827—833, 879, fasc. 166, fol. 44 ff. — Emporio..., p. 166. — 38. Emporio..., pp. 159—177. — 39. ASTs, Int. comm., fasc. 10, fol. 2 ff. — 40. ibid., fol. 23' — 41. ibid., fasc. 12, fol. 10 ff. — Archivio Diplomatico di Trieste, Trst, 16 A 3/I (pogodba s Pironom 22. VI. 1754). — 42. ASTs, Int. comm., fasc. 12, fol. 58. — 43. Maria Teresa, Trieste e il porto..., p. 62, šte. 112 in 120. Ker se je stari most začel podirati, so novega, tokrat vrtljivega, postavili že leta 1767 po načrtu M. Fremauta (ASTs, Int. comm., fasc. 29, fol. 32 ff.). Zaradi daleč vidne rdeče barve se je mostu oprijelo ime Rdeči ali slovensko Rusi most. — 44. ASTs, Int. comm., fasc. 12, fol. 20. Kdaj je načrt nastal ni mogoče zanesljivo ugotoviti, vsekakor pa je bil izgubljen že leta 1764 (ibid., fasc. 26, fol. 224 ff.). — 45. ASTs, Int. comm., fasc. 12, fol. 20. — 46. Le carte dell' Impero..., pp. 17, 58. — 47. Maria Teresa, Trieste e il porto..., passim. — 48. ASTs, Int. comm., fasc. 17, fol. 119. — 49. ibid., fasc. 26, fol. 119. — 50. ibid., fasc. 11, fol. 31. — 51. ibid., fol. 20'. — 52. G. Bucco, Nuovi studi sui borghi storici di Trieste..., pp. 13—14. — 53. ASTs, Int. comm., fasc. 19, fol. 156. — 54. ibid., fasc. 17, fol. 110, 167. — 55. Cf. G. Bucco, I regolamenti edilizi di Trieste v L. Semerani — G. T. Semerani — L. Tramontin: Piano particolareggiato della zona A1..., p. 43 ff. — 56. O tipologiji stavb terezijanskega Trsta cf. R. Costa: Tipologie e caratteri costruttivi e stilistici degli edifici dei borghi settecenteschi di Trieste, izdal Inštitut za arhitekturo in urbanizem pri Tržaški univerzi leta 1968 in poglavje L. Tramontina, Note a margine del rilevamento degli edifici della zona A1 v publikaciji, omenjeni v 3. opombi. — 57. ASTs, Int. comm., fasc. 13, fol. 37. — 58. ibid., fol. 17 ff., 29 ff., 31 ff. — 59. M. Pozzetto, Chi ha »fatto« Trieste?, La Bora, IV, 1980, št. 5, p. 25. — 60. G. Agapito: Città e porto franco di Trieste (ponatis zvezkov iz let 1823, 1826, 1830), Trieste 1972, pp. 27, 28. — 61. ASTs, Int. comm., fasc. 26, fol. 224 ff. — 62. ibid., fasc. 185, fol. 1. — 63. ibid. — 64. ibid. — 65. Maria Teresa, Trieste e il porto..., pp. 65—66. Kosmačevemu načrtu so na Dunaju zamerili predvsem visoko in okorno fasado, ki po njihovem mnenju ni ustrezala modernemu tlorisu cerkve. (ASTs, Int. comm., fasc. 185, fol. 21). — 66. K. Baker: Nicolò Hamilton 1715—1769, Atti dei Civici musei di storia ed arte di Trieste, zvezek 4, Trieste 1982. — 67. Cf. ASTs, Int. comm., fasc. 26—29. — 68. Hofkammerarchiv, Dunaj, zbirka načrtov, Rb 305. Tamaro je načrt napačno datiral v leto 1792 (Cf. M. Walcher: L' architettura a Trieste dalla fine del settecento agli inizi del novecento..., p. 8, op. 6). — 69. M. Walcher: L' architettura..., p. 8, il. 4 — Maria Teresa, Trieste e il porto..., p. 63. V literaturi Fusconiju pripisan načrt hiše trgovca Margaritija je v resnici delo stavbnega mojstra Angela Bonija, kar je razvidno iz izvoda, ki ga hrani Arhiv dvorne komore na Dunaju (zbirka načrtov, Rb 302). — 70. G. Bucco: Nuovi studi sui borghi..., p. 10. — 71. Cf. op. 69. — 72. Cerkev sta v letih 1751—1755 zidala brata Bon (Boni). Cf. M. Bianco Fiorin, Il patrimonio artistico v M. Pozzetto — O. Katsiardi — A. G. Papaioannou — T. Eleftheriou — M. Bianco Fiorin: Il Nuovo giorno. La comunità greco-orientale di Trieste. Storia e patrimonio artistico-culturale, Udine 1982, p. 79, op. 1. — 73. ASTs, Int. comm., fasc. 26, fol. 119. — 74. Tako je na primer inž. Gerhard po holandskem vzoru projektiral dvizni most čez Veliki kanal (ASTs, Int. comm., fasc. 14, fol. 106), pri gašenju požarov v terezijanskem mestu pa so uporabljali velike holandske vodne brizgalne (ibid., fasc. 17, fol. 31 ff.). — 75. ASTs, Int. comm., fasc. 30, passim — 76. ibid. fasc. 12, fol. 10 — K. Baker: Nicolò Hamilton..., p. 34 — Župnijski arhiv sv. Justa, Trst, mrliška knjiga, III, 30. I. 1762. — 77. ASTs, Int. comm., fasc. 15, fol. 11. — 78. ibid., fasc. 12, fol. 20 ff. — 79. L. Alberton — V. Tomadin: Il duomo di Gradisca, Udine 1980, p. 29. — 80. ASTs, Int. comm., fasc. 26, fol. 207.

SLOVENSKE VOJNE RAZGLEDNICE V PRVI SVETOVNI VOJNI

JANEZ J. SVAJNCER

Naslednje vrstice so zasnovane kot dopolnilo v Naših razgledih objavljenega članka »Vsak »šus« en Rus, vsak »štos« en Francoz«¹ pa tudi kot odmev na izziv ob majčkenem spodrsjlaju, do katerega je prišlo v omenjenem besedilu. S tem ne gre za očitek, saj je bilo pisanje o knjigi avstrijskih in nemških propagandnih razglednic v prvi svetovni voj-

ni (v članku je to posebej poudarjeno), namenjeno tudi kot spodbuda za pot do temeljite podobe slovenskih vojnih razglednic v prvi svetovni vojni. Drobcena napaka ne bi bila vredna posebne omembe, če ne bi prinašala s seboj morebitnega sklepanja o takšnem ali drugačnem odnosu Slovencev do prve svetovne vone. Ni namreč res, da so se

prve slovenske vojne razglednice pojavile šele po začetku vojne z Italijo. Ta časovna ločnica bi lahko pomenila, da je šele novo in nam bližje bojišče s strahom za našo zemljo spremenilo slovenski odnos do vojne v tolikšni meri, da smo ubrali avstrijsko-nemško pot izdajanja vojnih propagandnih razglednic. Tovrstnega sklepa zanimivi članek, ki je povod za to pisanje, seveda ne ponuja neposredno, kdorkoli pa si bo skušal s časovno opredelitvijo začetka tiskanja slovenskih vojnih razglednic pomagati pri izoblikovanju podobe o našem odnosu do prve svetovne vojne, ne bo mogel razmišljati drugače.

Tudi slovenske (pa tuje) razglednice v prvi svetovni vojni in enako deklaracijske ter vse druge je treba postaviti v okvir celote svoje dobe. Razglednice so bile ena izmed značilnosti časov ob prelomu stoletja in zlasti let do prve svetovne vojne. Del podobe o razglednicah v svojem času nam je dal Narodni muzej na razstavi Secesija na Slovenskem. Razumljivo, da je bilo v okviru celote razstavljenih samo nekaj razglednic (kot smo na razstavi Naše stare značke razstavili samo nekaj slovenskih vojnih razglednic ob znakih slovenskih polkov v prvi svetovni vojni) in nekaj posebno lepih starih albumov za razglednice. Zbiranje razglednic je bilo v meščanskih krogih in pri imenitnejših družinah na vasi zelo pogosta oblika kratkočasia. Pravila vedenja so terjala pošiljanje razglednic s potovanj, z obiskov raznih prireditelj, tudi ob godovih in rojstnih dneh, ob božiču, novem letu, veliki noči in drugih priložnostih. Zato je bilo na razglednicah vse: mesta, trgi, vasi, gostilne, imenitne hiše pa rožice, parkeljni, božički, zaljubljeni pari, lepotic, pornografija tistih dni, velikonočni zajčki, novoletni pujski, narodna gesla, proslave, in imenitneži, dobrotniki, skratka vse, kar je želel izdajatelj z razglednico povedati, ali tisto, kar je menil, da bo privabilo kupca. Ta nekoliko poenostavljena razlaga je v bistvu tudi temeljna razdelitev razglednic, čeprav je meja pogosto zelo zabrisana ali je sploh ni. Po eni strani ima razglednica propagandno sporočilo (vabi v določen kraj ali samo v gostilno, katere gostilničar je dal natisniti svoje razglednice, navdušuje za dinastijo, državo, narod, junaka, tudi vojno, smeši kasarniško življenje in tako dalje), po drugi strani pa so bile razglednice zelo preprosta in poceni oblika zbiranja denarja. Zasluzek je vabil založnika k natisu kar se da mikavnih božičnih, velikonočnih, godovnih in podobnih razglednic. Enako je bilo z narodnoprerednimi razglednicami. Tudi slovensko politično gibanje (liberalno bolj kot

klerikalno) je skušalo polniti svoje blagajne s prodajo razglednic, enako organizirano delavstvo. Pomembnejše dogodke je spremljalo celo več različnih razglednic in bi bilo v popolnem nasprotju s časom, če bi ostalo brez razglednic tako vsevznemirjajoče dogajanje, kot je bila svetovna vojna.

Ob neki priložnosti je bilo mogoče slišati, da so bili naši kraji do leta 1918 pod avstro-ogrsko okupacijo. Glede na to, da smo se Slovenci oktobra in novembra 1918 osvobodili, bi bilo mogoče tudi takšno sklepanje, vendar bi bilo povsem nezgodovinsko. Živeli smo sicer v veliki skupni mnogonarodni državi, ki so jo pretresala nacionalna in socialna razhajanja, toda živeli v urejeni državi s parlamentarnim življenjem na deželni in državni ravni, s svobodo strankarskega, verskega in nacionalnega opredeljevanja (pri tem se ne spuščam v obravnavo resničnosti teh svoboščin). Ni se mogoče izogniti vtisu, da smo Slovenci zaradi okvirov kasnejše druge države iz korita preteklosti z umazanijo izlili tudi vse drugo. Od Dunaja so naši dedje terjali samoodločbo narodov in vse v zvezi s tem, isti ljudje pa so s pozdravnimi

Simon Gregorčič: Pri zibelki.

Vihar sovražen svet pretresa,
Razgania srca divji boji!
Nad zibko jasna su nebena,
V nedolžnem srci je pokoj.

Saj, ko porastat, dete zala,
Družaje hode mnogokal!
Da bi le vedao ml ostalo
Nedolžno, čisto kakor zival.

Maksim Gaspari: Pri zibelki

brzojavkami v Beograd pozdravili 6. januar 1929, tako pozdravili prepoved naših slovenskih strank, naše zastave in še marsičesa, od začetka nove države kar ponujali na račun nove »otadžbine« slovenski jezik, ves čas vedeli, da Slovence davčni vijak pesti veliko bolj kot neke druge dele države, krediti in razne koncesije pa so šle spet večinoma mimo nas. Še več, slovenski politični voditelj je bil kot notranji minister trdo orodje najgršega »jedinstva« v sistemu, ki je narodno in razredno tlačil tudi Slovence. K vsemu temu je svoje prispevala tudi nova Avstrija, ki je, čeprav republika, na Koroškem nadaljevala z raznarodovanjem in tako »skrbela«, da ne bi postala morebitni svetilnik želja za Slovence v Kraljevini SHS in potem Jugoslaviji.

Ob celoviti podobi časov pred prvo svetovno vojno in med njo na Slovenskem ni zato nič nenavadnega dejstvo, da so prve slovenske vojne razglednice izšle veliko pred začetkom vojne z Italijo. Ali bi jih morali danes zaradi tega zamolčati? Čas vendarle prinaša marsikaj, kar bi bilo mogoče še včeraj del nečesa drugega, recimo aktualne politike. Nehote se v razmišljanje prikrade majhna ilustracija. V monografiji o Hinku Smrekarju ni bilo leta 1957 nobene njegove vojne razglednice iz prve svetovne vojne. Samo dvajset let kasneje imajo leta 1977 vojne razglednice primeren prostor ob vsem drugem v knjigi² o Maksimu Gaspariju. Ali pa bi se mogoče morali sprijazniti s tem, da so slovenske vojne razglednice iz časov vojne z Italijo po maju 1915 tudi kot del podobe naše preteklosti in v likovnem smislu primernejše kot prve tri skupine razglednic iz časov vojskovanja samo s Srbi, Rusi, Črnogorci, Belgijci, Francozi? Dejanski začetek slovenskih vojnih razglednic v prvi svetovni vojni namreč predstavlja natis prve skupine razglednic Vojska v podobah. Šestnajst različnih razglednic je izšlo prve dni novembra 1914. Natisnila jih je Katoliška tiskarna v Ljubljani, naročila je sprejemala uprava Bogoljuba. Ilustrirani glasnik je zapisal, da gre za »krasne slike na finem papirju, predstavljajoče prizore, ki so v najtesnejši zvezi s sedanjo groze polno vojsko, in vendar tako ljube, domače, da se bodo na mah prikupile vsakomur. Sodeč po tej prvi skupini, smemo od naslednjih izdaj pričakovati še mnogo lepega, ker se bo založništvo vsestransko potrudilo, da bodo imeli pospeševalci dobrodelne svrhe tudi lepo nagrado za svojo požrtvovalnost«. Seznam razglednic prve skupine Vojska v podobah (kasneje so bile poimenovane kot Voska v slikah) nam pove,

da so bili na slikah naslednji prizori: Marija na bojnem polju, Marija je mimo šla, sv. Peter sprejema padle v nebo, molitev pred vaško kapelico, slovo od doma, slovo od družine, mož piše ženi, rešilna postaja Rdečega križa, slovenska dekleta v službi Rdečega križa, ranjenci pri zabavi, krvavi poraz Srbov na Romanji planini, boj za ruski prapor, težki oblegovalni topovi, težki oblegovalni topovi pri delu, ujeti ruski ogleduh, iz bojev ob reki Visli. Druga skupina razglednic Vojska v slikah je bila natisnjena prve dni decembra 1914. Vseh je bilo 15, na vseh božični in novoletni motivi, razen na eni (Smrekarjevi) z geslom »Hrast se omaje in hrib, zvestoba Slovencev ne gane«. Skoraj vsaka ima prigodne božične verze. Tretja skupina razglednic je izšla prve dni marca 1915. Na sličicah so bili velikonočni prizori, ki jih je Gaspari zasnoval v popolnem nasprotju z običajnimi velikonočnimi razglednicami. Na sličicah so bili ponujani tudi vojni prizori. Prvo in drugo skupino razglednic je založil klerikalni mesečnik Bogoljub, ki ga je v Ljubljani izdajala Katoliška bukvarna, založništvo in razprodajo tretje in naslednjih skupin razglednic Vojska v slikah pa je leta 1915 prevzela uprava Ilustriranega glasnika.

Večina razglednic je izšla v letih 1915 in 1916, vendar zadnja letnica ne pomeni konca izdajanja tovrstnih sličic. Dokumentirano je, da je skupina razglednic Vojska v slikah izšla celo prve dni marca 1918. Obsegala je šest motivov, pri katerih je bilo posebej poudarjeno, da so bili svojčas prepovedani, in sedem povsem novih sličic. Med prej prepovedanimi je izšla barvna slika vojaškega pogreba z našo narodno »Oj ta vojaški boben«. Zadnja izmed razglednic v tej skupini in najverjetneje zadnja izmed vseh razglednic Vojska v slikah je nosila številko 137. Razglednice prve (november 1914), druge (december 1914), tretje (marec 1915), četrte (julij 1915) in pete skupine (avgust 1915) so bile še neštevilčene, vseh je bilo približno 70, razglednice šeste (november 1915) in naslednjih skupin pa so imele zadaj zaporedno številko. Skoraj gotovo so bile svojevrstno nadaljevanje razglednic Vojska v slikah leta 1918 deklaracijske razglednice Majniške deklaracije. Tudi deklaracijske razglednice so bile namreč zadaj oštevilčene in visoke številke govore o tem, da gre za nadaljevanje zaporedja števil predhodnih vojnih razglednic.

Med slovenske vojne razglednice v prvi svetovni vojni pa ne moremo šteti samo teh iz omenjenih skupin Vojska v slikah. Posebno tematsko celoto predstavljajo razglednice, ki so krožile v veliko manjšem številu, težje

Maksim Gaspari: Eno mašo bom plačala

opredeljivo je tudi vprašanje založništva. Šlo je za povsem preproste črno-bele razglednice, na katerih je fotografija padlega vojaka in datum smrti. Te razglednice so bile svojevrstna smrtna naznanila, vendar so znane tudi take, ki imajo poštni žig celo iz obdobja stare Jugoslavije.

Ne bi bilo prav prezreti tudi vojnih razglednic, ki jih je založil Rdeči križ. Znana je lepa barvna razglednica, na kateri je zadaj natisnjeno, da jo je leta 1914 založilo deželno in gospejno društvo Rdečega križa za Kranjsko. Na razglednici je upodobljena mati v gorenjski narodni noši, ob njej kleče pred znamenjem ob poti otroci, v ozadju je vaška domačija in dodano besedilo: »Božji sin, usmili se nas, s križa se snemi pa nas objemi,, bodi nam oče ta hudi čas!« Avtor slike je bil Peter Žmitek.

Peter Žmitek je leta 1914 za Rdeči križ naslikal še eno razglednico, ki je manj slovenska, vsaj številne črno-žolte zastave na njej govore o tem. Na barvni sličici so vojaki, ki odhajajo na bojišče, v ospredju daje sestra rdečega križa šopek rož poslavljajočemu se poročniku. Le-ta ima na ovratnih navivkih barve kranjskega 17. pehotnega polka. Spodaj piše: »Stoj trdno v boju kakor hrast, z orožjem si zadobi čast, obnesi se kot korenjak, no prid nazaj časten vojščak«.

V Ljubljani je bilo leta 1914 ali v začetku 1915 natisnjenih verjetno več razglednic v podporo družinam vpoklicanih vojakov — kot je natisnjeno na neki ohranjeni. Poštni žig je iz februarja 1915, razglednico je natisnila tiskarna Maksa Hrovatina v Ljubljani. V rjavih tonih je nepodpisani avtor naslikal napad avstroogrskih dragoncev in huzarjev

na ruske vojake. Napis pove, da je na sliki »kavalerijska ataka generala Dankla na Russe (repr. z dovoljenjem Il. Glasnika)«.

Med slovenske vojne razglednice v prvi svetovni vojni je mogoče uvrstiti tudi nekaj razglednic z Gasparijevimi motivi, k jih je založil V. Kovač v Ljubljani in imajo vse bistvene značilnosti Gasparijevih razglednic v skupini Vojska in slikah, na primer Pismo in Po gorah je ivje. Zato se kljub podatku o založniku ni mogoče izogniti vtisu, da gre pri teh Gasparijevih risbah za celoto z drugimi.

Vsaj s stališča jezika so slovenske tudi razglednice, ki jih je na Dunaju založil komite za oskrbovanje vojnih grobov. Natisnjene so bile leta 1918 in zadaj oštevilčene, šlo je za vsega nekaj razglednic. Natisnjene so bile na grobnem papirju in, čeprav barvne, neprikupne zaradi slabih barv, tudi manj razširjene. Ta dunajski komite je izdajal razglednice tudi z napisi v drugih jezikih in so te s slovenskim besedilom — kakorkoli jih obravnavamo — slovenske samo toliko, kot pač piše zadaj: »Oficijelna poštna dopisnica pod najvišjim pokroviteljstvom njegovega ces. in kralj. apostolskega veličanstva cesarja Karla I. Komite za oskrbovanje vojnih grobov v Avstriji. Glavno vodstvo na Dunaju, IX/4, Canisiusgasse 10«. Tako na primer razglednica s številko 2 nosi naslov »Tovariš« in prikazuje vojaka ob grobu, razglednica številka 5 z naslovom »Letalčeva čast« pa zrušeno letalo z vencem v spomin letalcu.

Zakaj razglednice Vojska in slikah? Zakaj te resnično naše slovenske vojne razglednice?

Odgovor ni preprost, ni ga mogoče strniti v enega ali dva stavka. Delno se skriva v že

Hinko Smrekar: Stoj! Kdo tu? — Novo leto 1915

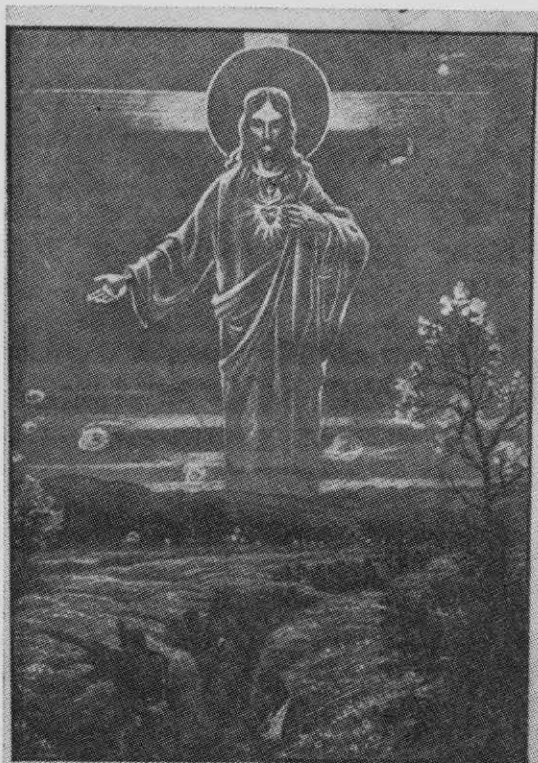
zapisanem. Razglednice so bile v duhu časa in v skladu z zanimanjem zanje. Klerikalni tisk je kot založnik prispeval svoje k celoti velikega števila avstro-nemških vojnih propagandnih razglednic, ki so bile na voljo tudi pri nas, in Slovencem ponudil izdelke v slovenskem duhu, v skladu z odnosom naših ljudi do vojne in s slovenskimi besedili. Tako je skrbel za izpodrivanje nemških razglednic. Gotovo se je založnikom zdelo vojno zlo tudi primerna priložnost za trkanje na verska čustva, kar potrjuje motivika. Na razglednicah s tematiko soškega bojišča je doma skrb za slovensko zemljo. Še najmanj je na vseh teh sličicah avstropatriotskega. V nekaj primerih je v skladu z vsiljivostjo avstronemških razglednic ponujen vladar, tudi Borojević, in podobno. Razglednice same ne povedo ničesar o denarju, k je bil zelo pomemben motiv za tiskanje. Več je o tem v časopisnih oglasih.

S popustom spodbujajo trgovce k naročanju čim večjega števila razglednic. Poudarjena je dobrotelost tako pridobljenega denarja, na primer za v vojni oslepele vojake, ali v času soškega vojskovanja opredeljena kot skrb za goriške begunce. V katerem izmed arhivov se verjetno skrivajo tudi podatki o nakladi posameznih skupin Vojska v slikah. Naklade niso bile majhne, vendar je o prvi skupini Slovenec že 12. decembra 1914 zapisal, da bo kmalu razprodana in napovedal morebitni ponatis.

Razglednice so bile gotovo natisnjene v nakladah po več tisoč kosov, saj je bil na primer marca 1918 pri nakupu 2000 kosov posebej velik popust. Zakaj so dandanes redke, nekatere celo zelo redke? Odgovor je preprosto. Tisoče in tisoče teh razglednic so svoji iz Slovenije poslali svojim vojakom na raznih bojiščih. Zelo redki vojaki so jih ohranili in

Anton Koželj (?): Sirota

Gospod, poglej, to naše so dobrave,
na poljn teh, Gospod, naš trud oveta,
ne daj, da tuje jih dobe roke!

Maksim Gaspari: Gospod poglej, to naše so dobrave

prinesli s seboj domov, večina se jih je porazgubila in uničila v strelskih jarkih. Manjše število razglednic je bilo poslano po domovini, vendar je bilo več možnosti, da so se te doma poslanske razglednice tudi ohranile.

Ali je zaradi pogostih nabožnih motivov sličicam mogoče očitati klerikalizem? Tovrstna naravnost je bila nedvomno v skladu z založnikovimi cilji, toda slovenskih vojnih razglednic iz prve svetovne vojne tudi s pristransko kritičnostjo ne moremo uvrstiti med drugo klerikalno propagandno blago. Kristus in Marija pa angel smrti so, kot so jih upodobili naši slikarji, eno samo veliko upanje, želja, hrepenenje po lepem, po miru, ljubezni in svojcih, beg od krvave resničnosti na zemlji, kjer se (razen na Soči) vse med seboj brez ciljno pobija in sovraži. V človeški naravi je hrepenenje po nečem lepem, najpogosteje ne natanko opredeljenem upanju. Sprva so to trditve naše razglednice potrjevale z zatekanjem k Mariji, leta 1918 pa je bila na deklaracijskih razglednicah svetla Jugoslavija tista, ki je obljubljala konec vojne, mir, vrnitev dragih, konec rekvizicij. Deklaracijsko gibanje je slonelo na slovenskih ženah v

zaledju, na tistih, ki so prej kupovale množično lepe vojne razglednice in jih pošiljale možem, sinovom, bratom, fantom na fronto. Nikar tem ženam ne pripisujmo v političnem smislu veliko več kot eno samo vseobsegajočo željo: konec vojne. Pod tem geslom bi se jih dalo izrabiti za kakršnekoli politične cilje. Tako je na primer tudi v Rusiji Lenin dobro vedel, zakaj je ne glede na odrezane kose države potreben Dekret o miru.

In še zadnje, v bistvu najpomembnejše vprašanje, ali je mogoče slovenske vojne razglednice Vojska v slikah označiti kot propagandne?

Odgovor je v veliki meri odvisen od razlagalca in njegovega osebnega (tudi političnega) odnosa do teme. Vseh sličic iz zbirke Vojska v slikah ne poznam, mogoče zato tudi ne kakšne posebno vojno hujskaške, toda po celoti teh, ki sem jih videl, in teh ni bilo malo, bi bil pri posplošujočem izrazu o »propagandnosti« teh razglednic zelo previden. V primerjavi s celoto nemško-avstrijskih vojnih razglednic pa ta oznaka sploh ni primerna, saj se celo naše razglednice s tematiko soškega bojišča samo z redkimi izjemami približujejo bojevitosti avstro-nemških

Zastava je razvita je,
Morilna cev nabita je,
Nabrusen bridki meč!
Zdaj puško v stran in meč ob stran,
Napred je krvavi dan,
Ura! u boj besneč.

Naš boj je svet in svet nas voli,
Saj aliče naš u hrabri boj!
Naš Bog, naš car, naš dom!
Nezmajana ni leta smo,
Brer straha in trepeta smo,
Ura! med domi grozi!

San. Gregarčič

Maksim Gaspari: V boj

razglednic (zato so avtorji knjige na Dunaju ponesrečeno izmed slovenskih vojnih razglednic izbrali kot za nas značilno prav sličico z Radetzkim in mrtvimi bersaljerji). V celotni prvi skupini razglednic iz novembra 1914 je bojevitost mogoče najti samo na štirih ali petih, o petnajstih razglednicah druge skupine iz decembra 1914 pa še ob tako ostrih merilih ni mogoče reči drugega, kot da so izrazito pacifistične. Božično-novoletni prizori so dobesedno polni ene same velike želje po miru. Maksim Gaspari in Hinko Smrekar sta svojim risbam vlila toliko protivojnega duha, da opazovalca ne morejo odvracati od drugega kot od vojne. Celo edina z navdušujočim besedilom »Hrast se omaje in hrib, zvestoba Slovencev ne gane« kot risba deluje tolažeče in ne navdušujoče. Ali so umetniki razglednic Vojska v slikah zavestno in v skladu s svojim protivojnim prepričanjem vdihnili sličicam svoj odnos do vojne? Odgovarjam pritrdilno, pri Smrekarju tudi zaradi vsega, kar vemo o njegovem odnosu do vojne, tudi zaradi njegovih risb v snopičih, ki so tedaj izhajali pod naslovom Svetovna vojska in kjer se napis pod sliko bje s srbskim žrtvam naklonjeno podobo.³ Gaspari in Smrekar sta ustvarjala

Maksim Gaspari: V slovo

Slovenec sem,
tako je mati d'jala,
ko me je otroc pestoval,
zastrel dobro sem
Slovenec sem!

Maksim Gaspari: Slovenec sem

tudi dobesedno protivojne slike in je zanimivo, da je oblast dopustila v okviru skupin Vojska v slikah natis prizorov, ki niso mogli učinkovati drugače, kot da so odbijali od vojne. Večina slik, kljub uniformirancem na njih, ni imela ničesar skupnega z vojskovanjem. Mnoge so s svojo tankočutno umetniško govorico pripovedovale o zaledju, o ženi in otrocih brez moža in očeta. Ne samo, da ga ni doma, na bojišču ga čaka smrt ali je že padel. Njegova smrt ni daritev cesarju, pač pa samo bolečina domačih.

Ali je založnik hotel natanko to, kar sta s svojo likovno govorico izpovedovala Gaspari in — dokler je sodeloval — Smrekar?⁴ O tem je težko soditi, toda če slike ne bi bile v skladu z željami naročnika, ne bi bile natisnjene. Gotovo pa so bili povsem v skladu z željami naročnika Koželjevi nabožni prizori, ki se bistveno razlikujejo od Gasparijevih. Značilno je, da tudi pri Gasparijevih sličicah zvene naslovi povsem spodbudno, umetnik sam pa je dal sliki toliko svojega, da je ostalo malo skupnega z naslovom. Posrečeno je izbrana tudi večina verzov na slikah, ki verze imajo. Pri razglednicah iz časov najtršega vojskovanja na Soči je ob Gregorčičevih verzih tudi

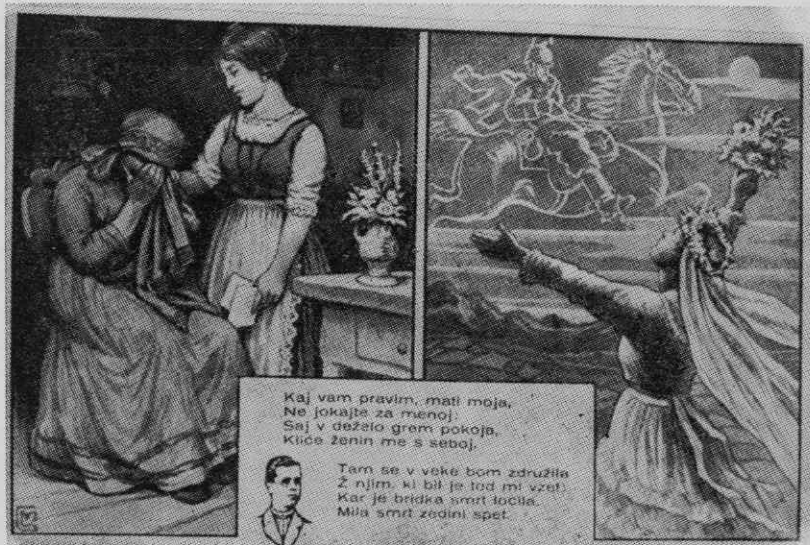
Maksim Gaspari: Tam na laškem griču

majhen pesnikov lik. Skoraj neverjetno pa je, da so bile med sličice skupin Vojska v slikah uvrščene tudi take, ki bi jim v skladu z današnjim besednjakom in načinom razmišljanja gotovo pripisali »nacionalizem«. Tako so na primer oktobra 1917 izšle štiri

barvne razglednice (Gaspari: Slovenec sem, Slepec, Mornar in Koželjeva Zdrava morska zvezda), vse povsem nevojne in razglednica Slovenec sem (št. 123) z jasnim slovenskim narodnozavednim poslanstvom.

Pri razglednicah Vojska v slikah ne smemo zanemariti dejstva, da je marca 1918 izšlo šest razglednic, ki so bile sprva prepovedane. Čudna je bila, mar ne, »propagandna« naravnost založnika in umetnika, ki jima je cenzura morala prepovedati celo vojne razglednice, ki bi naj bile propagandne. Če teh nekaj prepovedanih odtehta tistih nekaj, ki jim lahko pripišemo odbijajoč propagandni značaj, moremo ostati pri oceni, da je bilo bistvo slovenskih vojnih razglednic v prvi svetovni vojni v vsem žalostnem, kar je prinesla vojna, v željah po miru, vrnitvi vojakov z bojišč in v žalosti zaradi naše zemlje, po kateri sega tujec. Boroevića in Eugena pozdravljamo, ker nam jo branita z našimi vojaki. Naš dragonec, ko odhaja na bojišče, ne prisega k pobijanju sovražnikov, naroča le: »Žena, tvoja roka skrbi za otroka, če me več nazaj ne bo...« Posebej Gasparijeve risbe so čudovite, polne mehke neverjetno občutene otožnosti, veliko manj etnografsko dodelane kot kasnejše, vendar mogoče prav zato toliko bolj občutene. Umetnik je odmisllil zanj in za poslanstvo slike nepomembne podrobnosti, med drugim mirno naslikal ročico zaklepa na puški na levi strani orožja, toda vse to je samo del tistega, kar je (spet smo pri monografiji) primerjajoč Gasparija »prej« in »kasneje« dejal nekoč že Oton Župančič.

Mrtvi, ranjeni, umirajoči, nesrečne žene in otroci, žalostni vojak, jokajoče dekle, žalost — veliko žalosti — to je resničnost »propa-

Maksim Gaspari: Nevesta

gandnega« izročila slovenskih vojnih razglednic v prvi svetovni vojni. Ni bilo prav, ker smo jih pozabili in tako porinili na breg, kamor niso nikoli sodile.

OPOMBE

1. Dr. Franc Rozman: Vsak »šus« en Rus, vsak »štos« en Francoz, Naši razgledi 10. II. 1984, str. 91. — 2. Dr. Stane Mikuž: Maksim Gaspari, monografija, Mladinska knjiga 1977, — 3. Svetovna vojska, štirinajstdnevnik v Ljubljani. Sešitki od 1 do 4 izšli leta 1914, sešitki od 5 do 18 leta 1915. Svetovno vojsko je urejal Ivan Podlesnik, založila Katoliška bukvarna v Ljubljani, odgovorni urednik je bil Ludovik Tomažič. Skoraj gotovo je Hinko Smrekar mislil na ilustracije v tej publikaciji, ko je v svoji knjigi Henrik Smrekar — črnovojnik zapisal, da je »že pred vpoklicem k vojakom izdelal po naročilu Katoliške bukvarne v Ljubljani vojne risbe ta-

ko groznega značaja, da so naročitelji prebledeli od strahu, češ, da vojna vendarle ne more biti tako strašna«. Smrekarjeve ilustracije v snopičih Svetovna vojska še zdaleč niso bile vojno navdušujoče, nekatere z izrazito naklonjenostjo do srbskih in črnogorskih ljudi, ki jih je prizadelo vojno gorje. Nekaj karikatur, ki jih je objavil v drugem snopiču, smeši navidezno rusko in srbsko miroljubnost. — 4. Po podpisih in začetnicah sodeč je mogoče ugotoviti, da so bili avtorji sličic Vojska v slikah Maksim Gaspari, Hinko Smrekar, Anton Koželj in Ivan Vavpotič. Pri posameznih slikah je o avtorstvu težko soditi; na primer o podpisu H. V., o avtorju skoraj nemško značilnega prizora z vojaki v predbojni ekstazi, toda del slike so verzi iz naše slovenske Naprej zastava slave. Slikar H. V. je bil verjetno Valentin Hodnik.

O likovno umetniški ravni podob naj sodijo umetnostni zgodovinarji, izpovedno pa je bil gotovo najmočnejši Maksim Gaspari in ob njem z nereligioznimi prizori Anton Koželj ter z nekaterimi Ivan Vavpetič.

REVOLUCIONARNE »OBČINE« V SLOVENIJI V LETIH 1919—1920*

JURIJ PEROVŠEK

* Referat na znanstvenem zborovanju »Petrovačka komuna 1920. godine — prva komunistička opština na Jadranu«, Petrovac na moru, 23., 24. in 25. novembra 1984.

Namen prispevka je na kratko prikazati pojavne oblike revolucionarnosti oziroma razvijanja akcij za prevzem oblasti, ki so bile prisotne v Sloveniji v letih neposredno po I. svetovni vojni in jo tako vključile v revolucionarno vrenje, ki se je tedaj razmahnilo tako v evropskem kot v jugoslovanskem političnem prostoru. To vrenje se je med delovnimi množicami izražalo v namerah po temeljitem zasuku pri reševanju socialnih vprašanj, kakršnega je opravila Oktobrska socialistična revolucija. Te namere so še stopnjevale revolucionarni položaj, ki je v mnogih državah nastal že v zadnjem letu imperialistične vojne in se je kazal v širokem protivojnem razpoloženju ter spontanah delavskih nemirih. Tako je prva povojna leta označevalo dejavno prizadevanje delavskih in kmečkih množic po taki obliki oblasti, ki naj zagotovi uresničitev njihovih temeljnih socialnih in demokratičnih teženj.

Ta prizadevanja opazimo, v skladu s splošnim revolucionarnim razpoloženjem, v Slo-

veniji že v obdobju državnega interregnuma — v času od razpada Avstro-Ogrske monarhije do nastanka Kraljevine SHS — torej v fazi Države SHS, v katero so se z izjemo, Prekmurja, Medjimurja, Baranje, Bačke in Banata neposredno po razsulu habsburške oblasti združile vse jugoslovanske pokrajine bivše monarhije. Slovenske delovne in kmečke množice so namreč spontano občutile nacionalno osvoboditev, ki jo je udejanil nastanek Države SHS tudi kot zgodovinsko priložnost za oblikovanje družbenopolitične ureditve, ki bi uveljavila njihove socialne in politične interese. V tem smislu je pokazala že znana ljubljanska manifestacija 29. oktobra 1918, s katero je bil po eni strani opravljen prelom državnopravnih vezi med Slovenijo in Avstro-Ogrsko, po drugi pa razglašen nastanek Države SHS. Zbrani manifestanti so namreč nosili gesla, ki niso bila le narodnorevolucionarna in meščansko-demokratična, marveč so imela tudi socialni značaj (kmečki puntarski klic).¹ Za časa obstoja Države SHS (od 29. oktobra do 1. decembra 1918) pa se je še bolj očitno pokazalo, da ljudske množice ne želijo več živeti na star način, marveč terjajo rešitev perečih

socialnih vprašanj in ljudsko oblast. Tako so v Vinici v Beli krajini ljudje že 1. novembra 1918 prisegli republikli, hkrati pa tudi odklonili meščansko državno oblast, medtem, ko so v Cerkljah vojni begunci in kmetje s Krškega polja dejavno nastopili proti predstavnikom te oblasti, saj so napadli orožniško postajo in razorožili orožnike. Do kratkotrajnega prevzema oblasti je prišlo 4. in 5. novembra tudi v Posavju, in sicer v Brestanici in v Senovem. Rudarji in kmetje so 4. novembra pregnali uradnike iz uprave senovškega rudnika, 5. novembra pa so se delno oboroženi napotili v Brestanico, kjer so od trgovcev zahtevali pravično prodajo blaga po starih cenah. Razpostavili so tudi oborožene straže in pregnali orožnike. Obenem so še razglasili, da je lov v bližnjem grajskem gozdu odslej prost. Očiten poizkus osvajanja oblasti je bil opravljen v začetku novembra tudi v Semiču na Dolenjskem. Kmetje so napadli orožniško postajo, pregnali orožnike, odstavili klerikalnega župana ter na njegovo mesto postavili svojega.² Enako je ljudstvo na Blokah 6. novembra odstavilo osovraženega župana in uveljavilo svojo voljo. Podobno so ravnali tudi delavci v Mežiški dolini. V Prevaljah na Koroškem so 28. novembra 1918 začasno prevzeli krajevno oblast in ustanovili svoj revolucionarni štab.

Revolucionarnost tistih dni pa se je najbolj ostro kazala s t. i. »kmečkim boljševizmom«. Predstavljalo ga je prizadevanje ljudstva na podeželju, ki je želelo do kraja »izpeljati nacionalno in kmečko socialno revolucijo.«³ Izrazit primer takih prizadevanj je bil v Prekmurju, edini slovenski pokrajini, »ki je bila tedaj še kot del madžarske države zajeta v pravi revolucionarni tok po prvi svetovni vojni.«⁴ Vračajoči se prekmurški vojaki, katerih pglavitni namen je bila razdelitev veleposestniške zemlje, so v začetku novembra 1918 pričeli posegati po zemlji veleposestnikov in židovskih trgovcev, obračunali pa so tudi s stebri vladajočega režima. V Beltincih so 4. novembra napadli stanovanje in trgovino židovskih trgovcev, dan kasneje pa še grad grofice Zichy in beltinsko župnišče. Vstaja se je v naslednjih dneh razširila tudi na ostalo območje Dolinskega — v Črensovce, Lendavo, Veliko Polano, Bakovce, Gomilice, Turnišče, na Bistrice in Hotizo, vendar je oblasti ljudsko revolucijo uspelo hitro zadušiti.⁵

Poleg tega, najbolj znanega primera »kmečkega boljševizma« na Slovenskem neposredno po razpadu Avstro-Ogrske, lahko opozorimo še na nekaj primerov revolucionar-

nega ukrepanja kmečkega ljudstva. Več sto kmetov je 8. novembra 1918 v Libeličah pri Dravogradu napadlo in oplnilo veleposestvo občinskega komisarja Pugelnika, oboroženi kmetje iz Dolenje vasi pri Cerknici pa so pričeli sredi novembra v velikih skupinah sekati v gozdovih graščine Haasberg v Planini, saj niso več priznavali grajskega posestva, ker je — kakor so dejali — »sedaj na prosto.«⁶ Revolucionarno akcijo so izvedli 17. novembra 1918 tudi v Loški dolini, kjer so kmetje, ki so se vrnili s fronte delno oboroženi, napadli grad Snežnik, kjer so zasegli sedem volov, v Nadlesku pa še dva. Vole so pobili in meso še teden dni delili med ljudmi. V času upora, ki so ga oblasti zadušile 24. novembra 1918, sicer niso prišli do izraza nobeni načrti o zrušitvi meščanske in vzpostavitvi nove, ljudske oblasti, vendar je kljub temu treba opozoriti, da so se pred upom povratniki s fronte navduševali za t. i. »Loško republiko« po vzoru ruskih sovjetov, ki naj bi obsegala Loško dolino, Bloke in Cerkniško dolino do Rakeka, kjer so že bili Italijani. Poleg tega pa so tisti voditelji upora, ki so se po oktobrski revoluciji vrnili iz ruskega ujetništva kot dosledni revolucionarji, nameravali odpraviti vojne dobičkarje in jim odvzeti del krivično pridobljenega imetja, zavzemali pa so se še za delitev zemlje, za kar so ustanovili posebno komisijo, ki je celo že pričela pripravljati posebne spiske.⁷ Tako je torej imel t. i. »kmečki boljševizem« v Sloveniji enake vzroke in se je kazal na enak način. Kmetje so izražali nepokorščino meščanski oblasti in napadali njene predstavnike, plenili po veleposestvih in grajskih gozdovih ali pa celo poiskovali izvajati agrarno reformo. V tej zvezi lahko opozorimo, da so kmetje agitirali tudi za republiko, tj. resnično vlado ljudstva, in za izpolnitev svojih revolucionarnih zahtev. Širjenje teh idej je bilo zlasti na Robu, v Mirenski dolini, na Krškem polju in v Beli krajini. Drugod po Sloveniji pa je prišlo še do več obračunov kmetov z avstrofilsko duhovščino.⁸

Iz prikazanega revolucionarnega nemira, ki se je izrazil v času Države SHS, vidimo, da je takrat obstajalo po vsej Sloveniji med delavskimi in kmečkimi množicami živo hotenje, da bi prerasel komaj izvršeni meščanskodemokratični in narodnoosvobodilni prevrat v socialno revolucijo. Vendar takrat v Sloveniji še ni obstajal idejni in politični subjekt, ki bi lahko povezal, usmerjal in prevzel nase vodenje revolucionarne energije delavskih in kmečkih ljudi. Edina delavska

stranka, ki je tedaj obstajala v Sloveniji, Jugoslovanska socialnodemokratska stranka zaradi znanega ministerializma, socialpatriotske politike in nerevolucionarnosti sploh, takega subjekta ni predstavljala. Tak položaj, v katerem ni bilo subjekta, ki bi zžil in usmerjal revolucionarna hotenja ljudskih množic, je najprej bil značilen v Sloveniji tudi po zedinjenju Države SHS in Kraljevine Srbije v Kraljevino SHS. Zaradi tega revolucionarnosti v Sloveniji neposredno po nastanku Kraljevine SHS sicer ni bilo manj, toda iz že navedenih vzrokov je bila nepovezana, spontana in neorganizirana. Kljub temu pa lahko opozorimo na nekaj izrazitih revolucionarnih dejanj. Ton so jim dajali kmečki nemiri, do katerih je prišlo že konec decembra 1918. Takrat je namreč prišlo do revolucionarne spremembe oblasti v največji slovenski kmečki občini, občini Šmihel-Stopiče na Dolenjskem. Zaradi objave o zvišanju občinskih doklad se je ljudstvo uprlo in po poprejšnjem agitiranju v okoliških vaseh, 27. decembra 1918 organiziralo pohod na sedež občine v Kandiji pri Novem mestu. Po spominih enega izmed vodij upora, povratnika iz vojne Toneta Pirnarja, ki se je že v ruskem ujetništvu pridružil Oktobrski revoluciji, so delno oboroženi uporni kmetje pa tudi delavci in obrtniki dosegli od predsednika občine, da jim je pokazal poslovne knjige in občinske sejne zapisnike ter skupaj z nekaterimi občinskimi odborniki prevzel nase odplačilo avstrijskega vojnega posojila. Hkrati je moral podpisati tudi ostavko in tako je bil še istega dne izbran nov delavskokmečki občinski odbor. Nova, revolucionarna oblast je nemoteno opravljala svoje naloge štiri dni, do 30. decembra 1918, ko je bila v občini zopet vzpostavljena stara razredna oblast. Kljub temu pa se je še po zaključku upora zaradi aretacije enega izmed njegovih vodij zbralo 31. decembra več kot 300 kmetov pred sodnim poslopjem v Novem mestu in zahtevalo njegovo izpustitev, toda napadli so jih orožniki in jih pregnali iz mesta. Dan kasneje pa je v Novo mesto prispela še četa srbske vojske in nato s stalnim patroljiranjem po občini Šmihel-Stopiče zopet vzpostavila navidezni red in mir.⁹

Toda revolucionarni prevzem oblasti v Kandiji je kljub temu razgibal uporniško razpoloženo ljudstvo v sosednjih in bližnjih občinah. Ljudje so v Dolenjskih Toplicah zahtevali pojasnila glede podpisa avstrijskega vojnega posojila, v Posavju demonstriali proti vojnim dobičkarjem in oderuhom, na železniški postaji v Sevnici pa prevzeli

vaگون moke in jo razdelili.¹⁰ Višek pa je uporniško in revolucionarno razpoloženje doseglo v Beli krajini, kjer so v Vinici ljudje najbolj odločno zahtevali svojo, lastno oblast in so jo aprila 1919 za nekaj dni tudi uresnili. V nedeljo, 2. aprila, so javno zavrnilo monarhijo in zahtevali republiko. Izrazili so tudi težnjo po agrarni reformi ter vzklikali boljševikom. Hkrati so nasilno odstranili dotdanje občinske uprave, onemogočili državno oboroženo silo (orožniško postajo) in razglasili t. i. »Viniško republiko«. Voditelji upora so namreč s svojim prvim odlokom tudi uradno ukinili občinski odbor in izvolili svojega župana ter občinske svetovalce. Ob tem je bil imenovan celo predsednik »Viniške republike«, 87-letni Jure Pavlešič, pred katerim je ljudstvo že 1. novembra 1918 priseglo republiko.¹¹ Od ljudstva postavljena oblast je sicer obstala le tri dni, saj je že 24. aprila prišel v Vinico močnejši oddelek srbskih vojakov in orožnikom pomagal zadušiti vstajo in aretirati njene voditelje, toda viniški dogodki so kljub temu imeli velik odmev. Zlasti meščansko časopisje je veliko pisalo o uporih in od tedaj »revolucionarne akcije ali pa tudi navadno ropanje dlje časa označevalo kot, 'vinicizem'.¹³

Ljudsko nezadovoljstvo in revolucionarnost, ki sta se najbolj izrazito kazala na Dolenjskem in v Beli krajini sta bila leta 1919 razširjena tudi v ostali Sloveniji. Vse leto je prihajalo do neposlušnosti proti meščanski oblasti, ki se je kazala v neodzivanju in večkrat oboroženih uporih vpoklicanih na orožne vaje (maja 1919 na področju okoli Dobove, v Stari Loki in Škofji Loki na Gorenjskem, v Moravčah, junija in novembra na Krškem polju), odklanjanju plačevanja davkov (maja 1919 v Kostanjevici) in spopadih z vojno policijo in orožništvom (oktobra 1919 v Ratinji vasi pri Rogaški Slatini in decembra v vasi Škorbe na Ptujskem polju).¹⁴ V to revolucionarno razpoloženje je bil vpet tudi odziv slovenskega delavstva na poziv enotnih socialističnih strank in sindikatov zahodne Evrope zoper vojaško intervencijo v Sovjetski Rusiji in sovjetski Madžarski. V dvodnevni splošni politični stavki, »ki je bila hkrati prva velika skupna akcija jugoslovanskega delavstva,«¹⁵ je 20. in 21. julija 1919 vladala v Ljubljani in celi Sloveniji 48-urna splošna prekinitev dela, kateri so se pridružili tudi železničarji.¹⁶ S to stavko je bil istočasno tudi neuspeli veliki vojaški upor v Mariboru 22. julija 1919, ki je bil izraz splošnega ljudskega nezadovoljstva, predstavljal pa je tudi nasprotovanje monarhiji in vedno hujšemu centralizmu.¹⁷ Tako lahko ocenimo

leto 1919 v Sloveniji kot leto, v katerem so se vključale v revolucionarno gibanje vse temeljne plasti slovenskega ljudstva, kmetje in delavski razred pa tudi vojaštvo. Pri tem moramo opozoriti, da je na eni strani revolucionarno razpoloženje med kmeti pričelo od poleta 1919 upadati (tudi zato, ker ni prišlo do povezave med revolucionarnim kmečkim in delavskim gibanjem),¹⁸ toda na drugi pa je zaradi vedno hujše druginje in razredne zaostitve od jeseni 1919 pričela v Sloveniji med delavstvom rasti vedno večja revolucionarna napetost. Izražala se je v stopnjevanem stavkovnem gibanju, ki ni predstavljalo le načina za doseg ekonomskih ciljev delavskega razreda, marveč je pomenilo tudi obliko uveljavljanja njegovih političnih zahtev.¹⁹

Stavkovno gibanje je doseglo višek spomladi leta 1920, ko se je številnim stavkam v vsej državi pridružila v noči med 15. in 16. aprilom tudi splošna stavka železničarjev v Kraljevini SHS, ker je vlada preklicala ugodnosti, zagotovljene jeseni 1919. Železničarje je podprl tudi ves jugoslovanski delavski razred in »razvila se je največja in najodločnejša razredna ekonomskopolitična akcija delavstva v zgodovini Jugoslavije, ki je zajela nad 50.000 delavcev.«²⁰ Predstavljala je odločilni spopad med meščanstvom in delavskim razredom od zedinjenja jugoslovanskih narodov v prvo skupno državo, do sprejema Vidovdanske ustave, torej v času, »v katerem so vzniknili temeljni nacionalnopolitični in socialnoekonomski problemi, ki so razjedali staro Jugoslavijo, in hkrati tudi osnovni problemi, nadalnje usode slovenskega naroda, ki so zahtevali revolucionarno rešitev.«²¹ V tej stavki,²² ki se je razširila v splošno stavko slovenskega delavstva ter je predstavljala največji razredni boj slovenskega delavskega gibanja, hkrati pa prvo preizkušnjo moči 11. aprila 1920 ustanovljene Komunistične stranke v Sloveniji, se je še enkrat živo izrazilo hotenje po revolucionarnem prevratu, ki je tlelo med ljudmi. Iz solidarnosti z železničarji so namreč 21. aprila 1920 pričeli stavkati tudi slovenski rudarji, ki so v trboveljskih revirjih s svojo akcijo dokazali revolucionarno pripravljenost delavstva. Že prvi dan stavke, 21. aprila, so v Trbovljah rudarji in delavci spontano prevzeli krajevno oblast in organizirali trboveljsko »komuno«, ki so jo vodili komunisti. Rudarji so zasedli občino, pošto ter žandarmerijsko in železniško postajo in vse obrate rudnika. Oblikovale so se tudi posebne oborožene skupine delavcev, ki so skrbele za javni red in mir. Tako so bile

Trbovlje (in Hrastnik, ki je tedaj spadal pod Trbovlje) povsem v rokah rudarjev in delavcev. Nato je poudarjeno opozarjal državni železniški nadzornik, ki je 22. aprila 1920 brzojavno prosil Deželno vlado v Ljubljani, da pošlje najmanj bataljon vojaštva v Trbovlje, ker je položaj kritičen. Rudarji in delavci so izvajali svojo krajevno oblast tri dni in v tem času med drugim po napadu na vlak, v katerem je vojaštvo peljalo aretirane voditelje železničarjev iz Zidanega mosta, dosegli, da je vojska aretirane voditelje izpuстила. Trboveljska »komuna« je obstajala do 24. aprila 1924, ko je v Trbovlje vkorakala vojska in »komunistični prevrat«, kakor je kasneje oblast označila dogodke tistih dni, zatrla.²³

Istega dne, ko je bila trboveljska »komuna« nasilno ukinjena, je buržoazija še bolj nepopustljivo pokazala svoj obraz in namero, da tudi z najbrutalnejšimi sredstvi brani svoj družbeni položaj. Z znanim pobjem demonstrantov na Zaloški cesti v Ljubljani je krvavo strla tudi železničarsko stavko, s tem pa tudi zavrla polet delavskega gibanja v Sloveniji sploh, kajti neuspeh železničarske stavke je pomenil, da je buržoazija ostri razredni spopad z ljudstvom odločila sebi v prid. Toda ta spopad je pomenil še nekaj drugega.

Pokazal je, da se je v obdobju revolucionarnega vrenja v Sloveniji, delavstvo »iz objektivnega socialnoekonomskega sloja oblikovalo v aktiven razred, ki se je zavedal svojega stanja, svoje moči in svoje vloge v družbi«,²⁴ kar je dokazala tudi trboveljska »komuna«, saj je bila posledica odkritega posega po oblasti. Tako zmaga buržoazije ob prvem jasnem valu revolucionarnosti v Sloveniji, ni zadala delavskemu in revolucionarnemu gibanju končnega udarca, pač pa je v utrjeni, mladi, a že izrazito protirevolucionarni meščanski državi z Obznano, Vidovdansko ustavo in Zakonom o zaščiti države, le spremenila pogoje nadaljnega revolucionarnega boja slovenskega in jugoslovanskega delavskega razreda.

OPOMBE

1. O tem glej podrobneje Janko Pleterski, Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo, Ljubljana 1971, str. 264. Glej tudi Miro Stiplovšek, O revolucionarnosti v obdobju 1918—1921, Elementi revolucionarnosti v političnem življenju na Slovenskem, Ljubljana 1973, str. 50. (Navajam: Stiplovšek, O revolucionarnosti). — 2. O teh dogodkih glej obširneje Franček Saje, Revolucionarno gibanje kmečkega ljudstva v Sloveniji 1917—1919. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, letnik VII, 1967, št. 1—2, str. 143

- 144, 146. (Navajam: Saje). Prim. tudi Janez Vitkovič, Bela krajina skozi viharje v svobodi, Ljubljana 1961, str. 20 (Navajam: Vitkovič). — 3. Saje, str. 144 — Stiplovšek, O revolucionarnosti, str. 56. — 5. O tem glej dr. Julij Titl, Murska republika 1919, Murska Sobota 1970, str. 12 in Stiplovšek, O revolucionarnosti, str. 56. — 6. Saje, str. 144. — 7. Franci Strle, Boljševizem v Loški dolini, Notranjski listi I, Stari trg pri Ložu 1977, str. 99, 100, 102. — 8. O tem glej Saje, str. 144. — 9. Tone Pinar, Preuzimanje opštinske vlasti u Kandiji, Četrdeset godina, knjiga prva: 1917—1929, Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta, Beograd 1960, str. 18—19. Glej tudi spominski zapis istega, objavljen v zborniku pričevanj o revolucionarnem in osvobodilnem boju Slovencev, Bitka, kakor življenje dolga, druga izdaja, Ljubljana 1978, str. 13—15. Prim. tudi Saje, str. 144—145. — 10. Saje, str. 145—146. — 11. Vitkovič, str. 22—24, Rudi Vogrič, Boj Belokranjcev, Ljubljana 1973, str. 13—14. (Navajam: Vogrič). — 12. Voditelji vstaje v Vinici so bili obsojeni na zaporne kazni od dveh do treh let. — Vitkovič, str. 25. O procesu proti uporniškim kmetom iz Vinice glej podrobneje prav tam, str. 24—25 in Vogrič, str. 14—15. — 13. Saje, str. 146. — 14. Podrobneje o tem prav tam, str. 146—148. — 15. Stiplovšek, O revolucionarnosti, str. 58. — 16. Več o tem glej Viri za zgodovino Komunistične stranke na Slovenskem v letih 1919—1921, Ljubljana 1980, str. 12—13, dok. št. I, 2, Poročilo o splošni stavki in shodu v Ljubljani dne 20. in 21. julija 1919. (Navajam: Viri). — 17. Obširneje glej o tem uporu Milan Ževart, Vojaški upor v Mariboru julija 1919, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, letnik VII, 1967, št. 1—2, str. 129—133. O drugih manjših revolucionarnih akcijah slovenskih vojakov poleti in jeseni 1919 glej tudi Saje, str. 147. — 18. Revolucionarno razpoloženje med kmečkim delavstvom je sicer še nekaj časa ostalo, vendar je umirjajoče kmečko gibanje kmalu postalo plen meščanskih strank, ki so ga s svojimi radikalnejšimi gesli zlagoma omrtvile in pritegnile k sebi. — Glej Saje, str. 149. — 19. O razrasti stavkovnega vala v Sloveniji od leta 1917 do leta 1920 glej Miro Stiplovšek, Pregled strokovnega gibanja na Slovenskem v letih 1917—1920, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, letnik VII, 1967, št. 1—2, str. 151—170. (Navajam: Stiplovšek, Pregled strokovnega gibanja). — 20. Dr. Janko Pleterški, Branko Božič, Delavsko gibanje in Zveza komunistov Jugoslavije, Maribor 1984, str. 064 (Opomba med stranmi 011 in 139 se nanaša na besedilo, ki ga je napisal dr. Janko Pleterški). — 21. Stiplovšek, O revolucionarnosti, str. 47. — 22. Podrobneje glej o železničarski in splošni stavki aprila 1920 v Sloveniji Metod Mikuž, Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917—1941, Ljubljana 1965, str. 165—172, Stiplovšek, Pregled stavkovnega gibanja, str. 164—165, France Klopčič, Velika razmejitev. Študija o nastanku Komunistične stranke v Sloveniji aprila 1920 in o njeni dejavnosti od maja do septembra 1920, Ljubljana 1969, str. 68—74 (navajam: Klopčič) in Janez Kos, Železničarska in splošna stavka aprila 1920 v zborniku Železničarska in splošna stavka aprila 1920, Ljubljana 1980, str. 53—75. (Navajam: Železničarska in splošna stavka). — 23. Ado Naglav, Revirji v boju za socializem, Ljubljana 1979, str. 33—35. O trboveljski »komuni« in dogodkih tistih dni glej tudi Rdeči revirji, Zbornik fotografskih dokumentov o življenju in boju delavstva v Trbovljah. Zagorju in Hrastniku v ltih 1918—1941, prvi del, obdobje 1918—1934, Trbovlje 1970, str. 83, 85—88, Viri str. 122, dok. št. I, 53. Članek z dne 27. aprila 1920 o 48 urni solidarnostni stavki v Trbovljah in Železničarska in splošna stavka (razdelek Viri o železničarski in splošni stavki aprila 1920), str. 157—159, dok. 73, Poročilo prometnega kontrolorja Franca Repiča o vožnji prvega vlaka iz Maribora v Ljubljano 23. aprila 1920, dne 24. aprila 1920). — 24. Klopčič, str. 73. Na tem mestu želim opozoriti na tehtno misel Frančka Sajeta o značaju in pomenu revolucionarnega kmečkega gibanja v Sloveniji v letih neposredno po I. svetovni vojni. Ocenil je, da je kmečko gibanje kljub temu, da ni bilo povezano z delavskim, v Sloveniji odigralo pomembno vlogo, ker je v znatni meri zaviralo konsolidacijo meščanske oblasti in prispevalo s svojim valovanjem na vasi precejšen delež k splošni revolucionarni situaciji. S tem je hkrati preprečevalo, da bi bila vsa ostrina buržoazije obrnjena proti razvijajočemu se revolucionarnemu delavskemu gibanju. — Saje, str. 150.

ORIS RAZVOJA DEMOKRATIČNE FRONTE JUŽNIH SLOVANOV NA MADŽARSKEM

JOŽEF NEMETH

Prva narodnostna organizacija, formirana po osvoboditvi, za katero se ve doslej, je bilo Združenje srbske mladine v Batanji 17. decembra leta 1944.¹ Na podlagi sprejetega pravilnika, ki ga je izdelal Dragutin Nedučić, so izbrali naslednje vodstvo: za predsednika Dragutina Nedučića, za sekretarja Milutina Đorđevića in za blagajnika Milana Grunčiča. V zapisnikih ni bilo zabeleženih nobenih ciljev združenja. Zanimiv je del zapisnika, posvečen dodelitvi, verjetno diplome zahvale, vojnemu komandantu Batanje, kapetanu Rdeče armade Leonidu Andrejevu: »Da bi se naši lepi spomini na našega dobrotnika, kapetana Andrejeva Leonida, našega mestnega komandanta — simbol naših osvoboditeljev, ohranili v znak hvaležnosti — skupščina.«² (Tu je tekst prekinjen, ker je ta del zapisnika uničen.)

Ta citat potrjuje stališče, da so razen komunistov tudi Južni Slovani — antifašisti uživali zaupanje osvoboditeljev. Organiziranemu delu srbske mladine je sledila ustanovitev Antifašistične fronte Slovanov na Madžarskem. Na podlagi zapiska »prve antifašistične konference Slovanov na Madžarskem, ki je bila v Batanji 18. 2. 1945. leta« z začetkom ob 14. uri, lahko spoznamo vse pomembnejše trenutke in odločitve te, za življenje vseh južnoslovanskih narodnosti pomembne ustanovne skupščine.³ Na zasedanju je sodelovalo 165 delegatov, med njimi 8 iz Romunije. Mihajlo Pandurovič iz Batanje, ki se je pred nekaj meseci vrnil iz internacije, je predlagal, naj se ustanovi organizacija Slovakov, Srbov in vseh ostalih Južnih Slovanov z imenom Antifašistična fronta Slovanov na Madžarskem in naj se organizirajo mestni in krajevni odbori. Na žalost tukaj ne izveemo, kako naj bi prišlo do tega, ker je zapisnik od tod naprej uničen. Vendar pa lahko, po nekaterih drugih virih sklepamo, da je temeljni cilj te fronte ustanovitev narodnostne organizacije političnega značaja v okviru ljudske fronte proti fašizmu in njegovim ostankom. To se lepo vidi v zapisniku Ujedinjenje srbske omladine (mladinska sekcija AFS), kjer je razvidno, da je Batanjska mladina ob podpori AFS iskala od ministrstva začasne vojaške nacionalne vlade dovoljenje za organiziranje slovenske brigade v obnovljeni madžarski vojski zaradi sodelovanja v oboroženem boju proti fašistični Nemčiji. Za

predsednika konference so izvolili Mihajla Panduroviča, za tajnika Dragutina Nedučića. Konferenca je odobrila članom Ujedinjene srbske omladine, da se prostovoljno vključijo v narodnoosvobodilni boj v Jugoslaviji. Sklenili so, naj bo sedež AFS v Bekeščabi, v organizacijskem pogledu pa to, naj bo predsednik Slovak, od podpredsednikov eden Slovak, drugi pa Srb, enako tudi pri tajnikih. Mestne (vaške) organizacije pa dajo po dva delegata. Na predlog novega predsednika, Slovaka Jána Sekerka, so sklenili, da bo AFS na Madžarskem izdajal svoj časopis z imenom »Sloboda«, na začetku pisan samo v slovanščini.⁴ Odgovorni urednik lista je postal Ljubomir Lastity.

Že to, da je konferenca bila v Batanji, ima samo po sebi neki simboličen pomen, zato ker je Batanja prvo osvobojeno mesto na Madžarskem, tukaj pa se je začel boj za novo življenje na novih osnovah. Zgodovinskimi zahtevam in duhu časa je ustrezala težnja, da se uresniči po možnosti čim širša enotnost zaradi uspešnejšega skupnega AFS vseh Slovanov na Madžarskem. Toda pristop do realizacije čim širše enotnosti je istočasno bil precej ozek, kot da bi razen Slovakov in Srbov drugih Slovanov na Madžarskem ne bilo, tako da se niso niti v načelu dotaknili vprašanja, kakšno bo centralno vodstvo, ko bodo vsi Slovani združeni v skupni fronti, katere temelji so bili položeni 18. 2. 1945. Po končani konferenci so se takoj začele organizirati mestne in krajevne organizacije AFS. Tako lahko že 4. 8. 1945 bremo v Slobodi, da ima AFS v Batanji okoli 1200 članov, od katerih je 450 moških in 300 žensk, 300 članov mladinske organizacije in 140 pionirjev, kot tudi, da se število članov tudi drugod (npr. v Aljmašu, v Gornjem Šentivanu) uspešno dviga. Ker je fronta zrastle iz ljudskega gibanja, je imela na narodnostno mešanem ozemlju velik vpliv na sestavo pokrajinskega vodstva. Tukaj so bili v večini hrvaški, srbski in slovenski komunisti, ki so se najbolj složno borili, skupaj z naprednimi madžarskimi množicami za enakopravnost narodnosti in se tudi med prvimi potegovali za zvezo s komunisti.⁵

Še istega leta, 3. decembra, je prišlo do prve konference Južnoslovanske sekcije AFS v Mohaču. Na dnevnem redu so bila na prvem mestu organizacijska vprašanja. Na osnovi

demokratskega centralizma so uredili vertikalno organizacijo, ki ima krajevno, župnijsko in državno vodstvo.⁶ Nadalje so sklenili, naj se v notni fronti izoblikuje posebna Južnoslovanska sekcija. To je bila prva taka konferenca, kjer so skupaj nastopili Srbi in Hrvati. Slovenci v Mohaču niso imeli delegatov.

Po prvi državni konferenci se povsod uveljavlja boj za narodnostne pravice. K temu je veliko pripomogla Fronta, oziroma njeno vodstvo s tem, da so organizirali velika zborovanja ter odposlali poslance predsedniku predsedstva, k ministru za šolstvo, in k voditeljem koalicijskih partij. Ugotovili so, da se lahko v boju za narodnostno enakopravnost naslanjajo edino na pomoč Komunistične partije.

Južnoslovanska sekcija Fronte je imela I. kongres v Baji 19. 5. 1946. Tukaj so bili zastopniki vseh treh narodnostnih sekcij, tako Hrvati kot Srbi in Slovenci. Na kongresu so Slovence zastopali Jožef Bedič, Ferenc Konkolič in Miroslav Terplan. Generalni sekretariat južnoslovanske sekcije je že prej izdal svojo okrožnico, kjer je določil število delegatov tako, da je morala vsaka mestna in krajevna organizacija poslati po tri delegate, in sicer tako, da je bil med njimi moški, ena ženska in en mladinec. Če pa ima mestna organizacija več kot 50 članov, mora na vsakih novih petdeset članov poslati še enega poslanca.⁷ Kongres se je začel ob osmih zjutraj. Prva točka dnevnega reda je bil politični referat Antuna Roba, ki je v uvodu referata rekel: »Treba je, da pravilno ocenimo, kaj je za nas koristno in pozitivno v boju za našo enakopravnost in svobodo.« Pozneje je opisal politično stanje na Madžarskem. Ugotovil je, da za enakopravnost narodnosti ni dovolj samo boj narodnosti za svoje pravice, marveč mora dobiti tudi pomoč od najnaprednejših madžarskih delavcev in inteligence v boju proti ostanom fašizma in reakcije. V daljnosežnem načrtu je predvideval zvezo s Komunistično partijo in z vsemi naprednimi silami Fronte. Ugotovil je, da je narodnostno vprašanje v družbi odvisno od odnosov naprednih in nazadnjaških sil. Potem je spregovoril o zahtevah AFS.

1. AFS je edina, ki lahko zastopa vse slovanske manjšine. Zato zahtevamo, da madžarska vlada organizacijo AFS prizna.

2. Zahtevamo, da naj povsod, kjer v večini živijo Slovani, vlada na državne funkcije imenuje funkcionarje te narodnosti.

Temu referatu je sledila diskusija, kjer so sodelovali vsi delegati.

D drugega dne, 20. 5., je kongres določil temeljna pravila organizacije in izdal program. Izbrali so člane za Centralni komite Fronte in predstavnike županijskih organov. Ugotovili so, da je cilj AFS: združenje in organiziranje vseh Slovanov, ki živijo na Madžarskem in izbojevanje njihovih pravic. Diskusiji so sledile volitve, ki so morale izvoliti 11-članski Izvršni komite, ki mora imeti stalni sedež v Budimpešti.

Odločili so se, da bo namesto predsednika in podpredsednikov izvoljen po en Srb, Hrvat in Slovenec.

Prvi program AFS, izdelan na prvem kongresu v Baji, je vseboval 15 glavnih točk. Osmo točka programa se glasi: »Svoboda manjšine na kulturnem in prosvetnem področju.«

Prvi kongres AFS še ni bil predmet preučevanja, lahko pa mirne duše sklenemo, da se je s tem začelo novo obdobje v življenju Srbov, Hrvatov in Slovencev na Madžarskem. Izbrano je bilo vodstvo, v katerem so bile zastopane vse naše narodnosti, vse etnične skupine, s čimer je Fronta postala dejansko organizacija vseh Južnih Slovanov.

Kongresno gradivo še ni prišlo v javnost, ko so po radiu že prebrali naslednje sporočilo: »Minister za kulturo in prosveto je ukazal organizirati tečaj srbohrvaškega jezika za učitelje srbohrvaških šol v Peči.⁸ Na tečaj se lahko prijavijo Južni Slovani in Madžari.« Ta poziv je naletel na velik odmev med slovansko mladino, tako da se je tečaj lahko začel 14. junija 1946 pod vodstvom Franca Šebjaniča.

S tem se je začelo izobraževanje lastne narodnostne inteligence. Ko se je Južnoslovanska sekcija AFS formalno odcepila, so se pokazale potrebe po novem časniku. 20. 10. 1946 se je pojavila prva številka Naših novin, katerih odgovorni urednik je postal generalni sekretar AFS Antun Rob. Ta časnik je veliko pripomogel v kulturno-prosvetnem delovanju naših manjšin in v boju za narodnostne pravice. Že proti koncu leta 1946 lahko beremo odprto pismo AFS, namenjeno predsedniku vlade: »Ker govori naš narod v južnoslovanskem jeziku, zato zahtevamo, da se naš jezik prizna kot uradni jezik. Povsod, kjer živi naš narod, naj uradi poslujejo v našem materinem jeziku.«⁹ Takrat lahko beremo tudi to, da se je število krajevnih organov dvignilo na 60 z več kot 10.000 ljudmi. Z Našimi novinami so naši mladi učitelji dobili svojega soborca, kajti v tem časniku so največ objavljali mladi učitelji s terena in drugi pripadniki naše mlade inteligence.

Odločeno je bilo, da mora vsaka krajevna organizacija, če ga še nima, odrediti za tisk odgovornega tovariša, ki bo kot član krajevne uprave imel nalogo popularizirati naš tisk, da bo zbiral vedno nove naročnike. Poleg tega bo pomembna naloga odgovornega tovariša za tisk zbiranje in organiziranje dopisnikov za Naše novine vsake vasi. Ni dovolj, da izvemo iz lista, kaj se dogaja v svetu, narod mora vedno preko lista sporočati tudi svoje probleme, česar pa brez širokega izbora dopisnikov ne moremo doseči. Toda v tem času so se pokazali še drugi problemi znotraj AFS, kot npr. pomanjkanje za organizacijo sposobnih kadrov ter finančne težave. Centralni komite AFS je spoznal, da iz enega centra ni mogoče voditi in pomagati vsem narodnostim enako. Zato so že v istem letu začeli organizirati in ustanavljati Oblastne odbore. Oblastna konferenca je bila na slovenskih tleh prvič 2. in 3. februarja 1974 v Monoštru. Na konferenci je bilo izvoljeno novo vodstvo: za predsednika Jožef Bedič, za tajnika Ferenc Tot. To vodstvo je organiziralo prvo nabavno-prodajno zadrugo v Porabju z imenom Raba, da bi se življenje porabskih Slovencev izboljšalo. Letnica 1947 je bila vsekakor prelomnica v življenju Srbov, Hrvatov in Slovencev, ki so uspešno končali seminar v Peči in so bili imenovani za učitelje v narodnostno mešanih krajih. To so bile državne šole, ki so kazale smer v prihodnost.

5. oktobra 1947 je prišlo do druge državne konference južnoslovanske sekcije AFS. Iz 72 mest, kjer živijo Južni Slovani, je prišlo 210 delegatov, sodeloval je tudi poslanec iz Jugoslavije, Mirko Čuković. Uvodni govor je imel generalni sekretar AFS Antun Rob. V svojem referatu je dejal, da ima organizacija že 12.000 članov ter 40 šol v materinem jeziku.¹⁰ Zatem je prišlo do pomembnega dogodka: AFS je spremenila ime v Demokratično zvezo Južnih Slovanov. Za geslo DZJS bi lahko imeli: »Bratstvo in enotnost naših narodov za ustvarjanje naših nacionalnih, Kulturnih in socialnih pravic.« Na kongresu je prišlo do izjave, »da je treba razviti bratstvo in enotnost med Madžari in Slovani, ki živijo na Madžarskem, v boju za neodvisnost in svobodo.« Kongres je opozoril tudi na to, da se je treba mobilizirati proti domačim nasprotnikom, proti vsem tistim, ki nasprotujejo narodnostni svobodi. Poudarjeno je bilo, da »zaostalost našega naroda je greh bivših reakcionarnih režimov ter vlad te države, ki so skušali desetletja obdržati v temi ne le naš slovenski, temveč tudi svoj madžarski na-

rod, da bi si čimbolj zavarovali tiste privilegije, ki so jih uživali na škodo vsega delovnega naroda. Ravno ti reakcionarni protinarodni režimi preteklih let so zlepa in zgrda skušali narod oropati njegove lastne kulture, da bi ga lažje pomadžarili. Kdor se ni v vsakem pogledu šolal, je zaostajal, počasi izgubljal svojo narodno zavest, tisti Slovan pa, ki je hotel postati učen, se v stari Madžarski ni mogel učiti v lastnem jeziku. Moral se je učiti v madžarskem jeziku, da je ob koncu šolanja neopazno postal Madžar.«¹¹ To se je lepo videlo v DZJS, ki je od začetka imela velike težave v tem, da ni imela sposobne slovanske inteligence. Organizacija je morala v prvi vrsti najti zmožne ljudi ali pa jih usposobiti za kulturno-prosvetno delo. Na tem področju je Zveza pokazala znatne rezultate ob vsem tem, da so Zvezi delali težave zakrknjeni reakcionarji.

Drugi del referata je bil posvečen raznim vidikom kulturnoprosvetne dejavnosti. Največ govora je bilo okoli razvijanja jezika in jezikovne kulture. Problem predavanja v materinščini je bil pomemben vidik kulturnoprosvetne dejavnosti. Kongres je odločil tudi o knjigotrški dejavnosti, odločili so se, da bodo vsako leto izdajali koledar, in sicer v slovenščini in srbohrvaščini. Nameravali so izdati še kratko zgodovino Južnih Slovanov na Madžarskem.

Druga državna konferenca je prvič po osvoboditvi določila tudi odnos organizacije do narodnega zaklada Hrvatov, Srbov in Slovencev na Madžarskem: »Našega narodnega zaklada, pesmi ter pripovedke, ni še nihče sistematično zbral, popisoval ter prirejal.«¹² Tukaj je naše mlade narodne učitelje spet čakala velika naloga. Tudi na kulturnem, še bolj pa na prosvetnem področju so morali naši narodni učitelji v prvi vrsti zagotoviti uspeh dela DZJS in sami opraviti velik del tega dela. Toda k temu je moral pomagati sleherni Južni Slovan, ki je čutil v sebi sposobnost za to delo. Dobili smo svoje nacionalne pravice, imeli smo svoje predstavnike na najvišjih mestih, dobili smo popolno enakopravnost ter svobodo na Madžarskem. Ob vsem tem pa je ostalo na nas samih kako bomo s trdim delom dvignili raven naše kulture in prosvete. Delegati Kongresa so na tem področju največ pripomogli, da se je to delo začelo, in sicer v interesu našega naroda.

Na pobudo DZJS je Demokratična mladina Južnih Slovanov imela svoj kongres 30. 11. 1947.¹³ Demokratična mladina Južnih Slovanov si ni zastavila kakšnih velikih ciljev, ni poznala tako imenovanih generacijskih

problemov, temveč je z ramo ob rami s svojimi starši bojevala boj za življenjsko važna vprašanja. Osvojila je odloke in resolucije, ki so bili sprejeti na Kongresu AFS, kasneje DZJS. Tako je za najvažnejši cilj imela popolno enakopravnost narodnosti, zato je treba, da jim s svojim znanjem pomaga in podžiga nacionalno zavest.

20. maja 1948 je bila prva konferenca južnoslovanskih žensk. 12. julija je bil prvi kongres Madžarske delavske partije, ki je prej objavila svoj program, kjer je bila ena točka posvečena tudi narodnostim, in sicer: »Partija se zavzema za nacionalno enakopravnost, za svobodno razvijanje napredka nacionalne kulture, za popolno svobodo v demokratski kulturi, za svobodno kontaktiranje z matično državo.«¹⁴ Zveza je to v uvodniku Naših novin pozdravila; poudarjeno je bilo, da se prvič v madžarski zgodovini neka partija zavzema za enakopravnost narodnosti in tu se najbolj vidi, da je bil od osvoboditve dalje narejen velik korak naprej.

Istočasno je v listu MKP (Szabad Nep) pisalo: »DZJS je od osvoboditve do danes na področju nacionalne in kulturne zedinjenosti Južnih Slovanov dosegla ogromne rezultate. Organizacija je lahko za vzgled. Večina Južnih Slovanov ne glede na partijsko ali versko pripadnost se je včlanila v Zvezi. DZJS gradi bratstvo in enotnost ter mir med narodoma.«¹⁵ Takoj zatem, 16. junija 1948, je prišla največja prelomnica v življenju DZJS. To je čas, ko je MSZDP (nastala 12.—14. junija po združitvi MKP in SDP) razglasila resolucijo Informbiroja in obsodila politiko Jugoslavije, to je tudi čas krize med jugoslovanskimi in madžarskimi partijskimi odnosi. To je dalo tudi pečat narodnostni politiki na Madžarskem. Napadi Kominforma so ustvarili novo situacijo, ki je vodstvo DZJS ni pričakovalo. Najbolj aktivni delavci DZJS, člani Centralne uprave, oblastni sekretarji, kot člani MSZMP, so nasprotovali temu, da bi obsodili KPJ, in so hoteli biti nevtralni v tem vprašanju. S temi svojimi stališči so voditelji v Zvezi prišli v konflikt s politiko madžarske vlade in partije, ki je bila ena od podpisnic resolucije. Izhajajoč iz tega dejstva, pozivajoč se na osnovna pravila Zveze ter glede na to, da je generalni sekretar zapustil državo, je ministrstvo za notranje zadeve ukinilo avtonomijo Demokratične zveze Južnih Slovanov na Madžarskem ter je postavilo na čelo organizacije vladnega komisarja Janosa Gyuska, ki je to dolžnost opravljal vse do volitev novega Centralnega odbora Zveze. Glavne aktiviste DZJS so na temelju izmi-

šljenih obtožb odstranili. Eden izmed najstarejših članov Zveze, Jožef Bedič, tako pravi o tem: »Začetek formiranja Zveze v letih 1945—48 je bil težek, in sledilo je še težje obdobje.«¹⁶ Toda o tem nerad govori.

1.—2. avgusta je bil tretji kongres DZJS v Budimpešti in Zveza je spet dobila svoje vodstvo. 20. avgusta 1949 je proklamirana ustava Ljudske republike Madžarske. Z ustavo so zagotovljene narodnostne pravice vseh narodnosti na madžarskem ozemlju.

Ustavni člen 61, ki se nanaša na to vprašanje, je oblikovan na temelju programske deklaracije, sprejete na kongresu združenja MKP in SDP. V deklaraciji je poudarjeno, da se bo partija madžarskih delavcev borila za popolno enakopravnost narodnosti, za razvoj njihove kulture in za stike z bratskimi narodi sosednjih držav.

Člen 49 to takole določa: »Državljeni LR Madžarske so med seboj enaki in uživajo tudi enake pravice. Zakon strogo kaznuje kakršnokoli diskriminacijo državljanov po spolu, religiji ali narodnosti. LRM omogoča na svojem ozemlju možnost pouka v materinem jeziku in v vzgajanju nacionalne kulture.«¹⁷ Ustava, ki so jo odobrili leta 1949, je bila spremenjena leta 1972. V tretjem odstavku 61. člena piše: »LRM zagotavlja vsem narodnostim, ki živijo na njenem ozemlju: enakopravnost, uporabo materinskega jezika, pouk v materinskem jeziku ter ohranitev in negovanje njihove lastne kulture.«

XI. kongres MSZMP izraža v glavnem tudi ista načela: »V delu izbranih državnih in družbenih organov in teles sodelujejo kot enakopravni državljani.«

Zakoni zagotavljajo državljanom, ki eventualno ne govorijo madžarsko, da se v reševanju svojih poslov poslužujejo materinsčine in da v danih situacijah zahtevajo uradnega tolmača. Vse to ne obstaja le na papirju, v paragrafih, temveč tudi v stvarnosti.

»Uporaba osnovnih načel leninistične narodnostne politike igra pomembno vlogo v krepitvi notranje enotnosti socialističnih družb in predstavlja enega izmed nujnih pogojev za socialistično državo in za pospešitev njihovega skupnega napredovanja h komunizmu.«

Janos Kadar je to tako formuliral, ko je obiskal Železno županijo: »Svet je zbor narodov, v tem zboru vsak poje in govori v svojem jeziku, po možnosti melodijo socializma, narodne neodvisnosti in miru.«¹⁸

Demokratična zveza Južnih Slovanov je leta 1969 izdala tudi svoj statut, ki vsebuje cilje in pravni položaj Zveze.¹⁹

1. člen se glasi: DZJS na Madžarskem je samostojna organizacija, ki zastopa narodnostne ustavne pravice in interese Srbov, Hrvatov in Slovencev na Madžarskem.

2. člen: Osnovni cilj Zveze je, da s pomočjo organizacijske dejavnosti na političnem in kulturnem področju oziroma z vzgojiteljskim delom spodbuja državljane jugoslovanskih narodnosti za sodelovanje v izgradnji socializma, poleg tega pa jim daje pomoč v uporabljanju ter učenju njihovega materinskega jezika ter jim pomaga pri ohranitvi in negovanju njihove kulture.

3. člen: Zveza na temelju politike Madžarske socialistične delavske partije v okviru Patriotične narodne fronte sodeluje z drugimi družbenimi in državnimi organi.

4. člen: Zveza daje svoj tednik in vse svoje druge izdaje na razpolago za realizacijo nalog in ciljev, ki so določeni v statutu.

Najvišja organizacija Zveze je Kongres, ki se sestaja vsako leto. Kongres izvoli generalnega sekretarja, predsednika (stalno je v Budimpešti) in tri podpredsednike (iz vsake narodnostne skupine enega). Na kongresu je vsaka vaška organizacija zastopana z enim delegatom, ki ga izvoli vaška organizacija, ki se zbere na predlog vaškega aktivista. Nad vaškimi organizacijami so Oblastni in županijski organi. Veliko vlogo imajo aktivisti, ki so v raznih sekcijah, kot sekcija za obveščanje, sekcija za literaturo, za šport...

Aktivisti dobivajo od Zveze denarno nagrado.

Glavni sedež Zveze je v Budimpešti, ulica Szalay 47.

Južnih Slovanov je na Madžarskem približno:

5000 Srbov,

5000 Slovencev,

95.000 Hrvatov, ki jih po jezikovnih skupinah delimo dalje na Bunjevce, Šokce, Bošnjake in Racke Hrvate ter zahodne Gradščanske Hrvate.²⁰

OPOMBE

1. Iz naše prošlosti, Budapest 1979, str. 22—23.
- 2. Iz naše prošlosti str. 23.
- 3. Iz naše prošlosti, prav tam.
- 4. Nikola Jančić; Naš Front, Sloboda 4. avg. 1945.
- 5. Sloboda 4. 8. 1945, str. 1—6: Osnovna pravila Antifašističnog fronta Slovenaca u Madžarskoj, Mohač, Előre nyamda.
- 7. Okrožnica generalnega sekretarja br. 39/1946.
- 8. Iz naše prošlosti str. 54.
- 9. Iz naše prošlosti str. 54.
- 10. Referat Antuna Roba, Naše novine 11. okt. 1947.
- 11. Referat E. Karagića, Naše novine 18. okt. 1947.
- 12. Referat E. Karagića, Naše novine 18. okt. 1947.
- 13. Resolucija I. Zemeljske konferencije Demokratske omladine Južnih Slavena u Madžarskoj. Naše novine, 6. dec. 1947.
- 14. A Magyar Dolgozok Partjanak programnyilatkozata (12.—14. jun. 1948).
- 15. »Szabad Nep« o radu DSJS. Naše novine, 3. jun. 1948.
- 16. Narodni Kalendar 1980 str. 190—191.
- 17. Ustava Ljudske Republike Madžarske, člen 49.
- 18. Iz naše prošlosti str. 131.
- 19. Statut je odobril Garamvölgyi Jozsef (namestnik ministra slovenšč.)
- 20. Iz naše prošlosti I. Budapest 1979 str. 129.

DOKUMENTI IN ZAPISKI

VOJAŠKE ŽELEZNICE NA SLOVENSKEM

STANE KUMAR

Po Južni železnici Dunaj-Trst je že devet let tekel promet, ko so se okoli leta 1866 bili hudi boji v Italiji, zlasti severni. Dotlej je veljala železniška pot do Verone za odprto. Po tem spopadu pa ni bilo ustrezne poti do fronte, saj je peljala proga v Benetke iz Udin preko Cesarse in ne ob morju iz Trsta kot danes. Tudi preko Brenerja so le delno zgradili železnico in so si morali pomagati z vozovi s konjsko in volovsko vprego. Avstrijci so morali po naših tleh voziti frontne vlake s severa čez Maribor (prvi vlak 1846), Dravograd, Celovec in Beljak (otvoritev 1863) in

dalje po cesti do Furlanije. Podatkov iz tega razdobja ni veliko, vendar je zabeleženo, da so v obe smeri prevozili vsak dan po našem ozemlju 25 do 80 vlakov. Na fronto so spravili nad pol milijona vojakov, in desetino toliko konj. V dunajskih arhivih nismo uspeli za zdaj najti zabeležke o razširitvi tirnin naprav pri nas med vojno na Italijanskem.

Zanimivo poglavje za nas je prva in druga svetovna vojna, predvsem soška fronta, ki je leta 1915 sprožila takojšnjo premestitev goriske kurilnice in delavnice državne železnice na Jesenice in v Beljak ter zgraditev strojnih

izpostav v Štanjelu, Dutovljah, na Opčinah in v Podmelcu. Frontno področje 1915-17 je segalo za železnico od Prvačine do Mosta na Soči (takrat Sv. Lucija-Tolmin). Od Štanjela navzdol in od Mosta navzgor so vozili le ponoči, po možnosti hitro in z zaprtim pihalnikom, da ni bilo isker. Veliki viadukt nad Idrijo so Italijani stalno obstreljevali, vendar so kljub poškodbi vozili po njem vso vojno in tudi drugo vojno je srečno preživel. Leta 1915-16 je pod prometnim vodstvom našega človeka Verija Švajgarja vsako noč rinila vlake mala premikalka kkStB (JŽ 150) med Podmelcem in Lucijo.

Ker je bila Prvačina v frontnem artilerijemskem ognju, so položili leta 1916 tirni odcep od dornberške čuvajnice ob pobočju Trstelja in Fajtovskega hriba proti zahodu. Isto leto so pri Steskah položili 2,7 km dolg tir s tremi mostovi do ajdovske proge pri Batujah. Tudi tod so vozili le ponoči, sledovi pa so ponekod še danes vidni. Zapiski poročajo o »motorni« železnici med Postojno in Ajdovščino in odtod preko Črnič v Šempas, obe iz leta 1915. Iz Dutovelj do fronte pri Kostanjevici so to leto zgradili »bencinsko« progo, dolgo skoraj 22 km. Useki, nasipi in mostovni stebri so še sedaj opazni v Povirju, odcepu od tržaške magistrale in priključku v Dutovljah, od koder je šla preko Krasa v prve bojne črte. Leta 1917 je stekla ozkotirnica med Krepljami in Gorjanskim, normalnotirna pa odtod do Britofa pri Divači. Blizu fronte je nastala leta 1916 cela mreža ozkih prog, na pr. Volčja draga—Gradišče, Opčine—Repentabor, Idrija—Trebuša, Trbiž—Rabelj (parna vleka) in pripravili so že tri četrtine spodnjega ustroja med Kobaridom in Volarji. Med Bohinjsko Bistrico in Zlatorogom (Savica) so že v začetku vojne z Italijo leta 1915 potegnili konjsko železnico, ki pa ni zadostovala velikim potrebam fronte. Od Savice preko Komne je delovala žičnica za ranjence, municijo, gradbeni material in seveda hrano. Zato so dve leti kasneje utrdili spodnji ustroj ozkotirnice in jo elektrificirali. Poleg vozov so imeli na razpolago deset lokomotiv, kar je zadostovalo za 200 ton dnevnega prevoza. Obstaja turistični prospekt v nemščini iz leta 1917, ki na zaključku teksta vključuje to železnico. Po prvi vojni so dobesedno raznesli progo z napeljavo vred, sledovi trase pa so ponekod še vidni. Tudi med Škofjo Loko in Hotavljami so leta 1917 začasno odprli ozkotirnico s konjsko vleko, ki naj bi oskrbovala soško fronto, ta pa se je medtem premaknila na Piavo.

Proga Cedad—Kobarid — gradnja postaje Stupica (1915)

Pozornosti vredna je tudi železnica iz Logatca proti Godoviču, ki so jo začeli graditi ruski ujetniki leta 1915. Dve leti kasneje so jo modernizirali v normalnotirno druge vrste in so po njej do Hotedršice že vozili delovni vlaki (pričevanje I. Mohoriča). Hiteli so graditi proti Črnemu vrhu, vendar je prodor fronte pri Kobaridu delo popolnoma ustavil. Tu naj bi nastal večji prometni vozlož železnice, cest in žičnic preko Zadloga do Poncale (nad Lokvami) in do Idrije. Vsega bi bilo 53 km prog. Od Grahovega in Podmelca v Baški grapi preko Poncale na Ajdovščino je že obratovala težka žičnica, prav tako kot iz Kranjske gore v Trento in obsoško fronto. Žičnice so delovale tudi s Črnega vrha na Col, Predmejo, in iz Čepovanske doline na Banjščico. Vse žičnice so vodile preko težko dostopnih krajev in se priključevale na železniške in cestne zveze.

Na Opčinah nad Trstom so spojili s tirom državni kolodvor bohinjske železnice s postajo magistralne proge privatne Južne železnice in na njej dodali nekaj tirov in jih tudi podaljšali. Na postajah Branik (Rihenberk), Batuje in Prosek so vgradili še 15000 m novih tirov. Samo sežanski postaji so dodali 1600 m tirov. Takoj spočetka so v Volčji dragi postavili municijski tir, vendar so to postajo granate razkopale. Med Trbižem in Mostom na Soči (Sv. Lucija) so dogradili po raznih postajah kar 45 km tirov in samo v Kranjski gori celotne tri prevozne tire zaradi ceste preko Vršiča. Tudi jeseniška kurilnica je dobila prizidek in nekaj tirov. Opravljala je potrebe bivše goriške in dajala stalno pomoč koroški, trbiški in ljubljanski progji.

V Dravljah so ruski ujetniki postavili obširen kolodvor dvanajstih tirov, kjer je bila deponija odstavljenih lokomotiv in vagonov, poleg tega pa še vozovno delavnico, ki je pogorela leta 1920. Odtod je šla spojna proga na nasipu preko kamniške proge, v nivoju

Bencinski vlak (1916)

današnje Titove ceste, kjer je začel tako imenovani vojaški kolodvor in se razprostiral skoraj do Plečnikovih Žal. Z lahkim padcem se je spuščala pod glavno progo in prišla pri vojni bolnišnici na nivo dolenske železnice. Od tod je bil v ostrem ovinku odcep na magistralo pri kemični tovarni. Tak trikot je bil še pred Logatcem z ljubljanske strani in iz ljubljanskega Tivolija na šišensko postajo. Na ljubljanski postaji so razširili tirno omrežje za 1600 m in lahko postavljali štometerske vlake. Podaljške in dodatne tise so gradili še na marsikateri drugi postaji (Zalog, Brezovica, Bitnje, Otoče, Tezno, Pragersko, Strnišče pri Ptujju in drugod).

Tudi med drugo vojno je bilo več sprememb na naših progah. Med Vižmarjem in Lazami je stekla obvozna proga, ki je dvakrat premostila Savo in tekla po takratnem ozemlju nemškega rajha. Razširili so tirno mrežo obeh mejnih postaj: Št. Vid-Vižmarje

in Laze. Tu so celo sezidali osnove za bodočo kurilnico. Iz postajališča Dobova je zrastle obmejna postaja med rajhom in tako imenovano nezavisno Hrvaško. Poleg lope za opremo strojev so položili tudi triangel tirov za obračanje lokomotiv. Tudi Jesenice so dobile dvotirno lopo za lokomotive, Bohinjska Bistrica pa zidano zaklonišče za eno lokomotivo, saj je ta postaja še vedno veljala za obmejno. Zgrajen je bil drugi tir med Zidanim mostom in Dobovo oziroma Zagrebom. Ker je bil proti koncu vojne ponovno porušen borovniški viadukt, so okoli njega zgradili obvoznico z ostrimi loki, strmimi vzponi in padci, ki je služila do 21. decembra 1947, ko je stekla današnja proga po dolini z novo borovniško postajo.

V delež novih železnic na slovenskem ozemlju spada tudi ozkotirna proga iz Čedadada do Sužida (25 km), ki jo je zgradila italijanska armada med prvo vojno in jo po letu 1918

Frontni vlak med Beljakom in Področico (1916)

Jesenice (1916)

podaljšala do Kobarida. Na njej je tekel tovarni in potniški promet do leta 1932, ko so jo 1. avgusta ukinili zaradi konkurenčnosti modernizirane ceste Čedad-Kobarid. Proga je bila dolga 28 km in je vožnja med obema krajema trajala uro in 40 minut, ker so lokomotive prenesle le 25 km/h hitrosti.

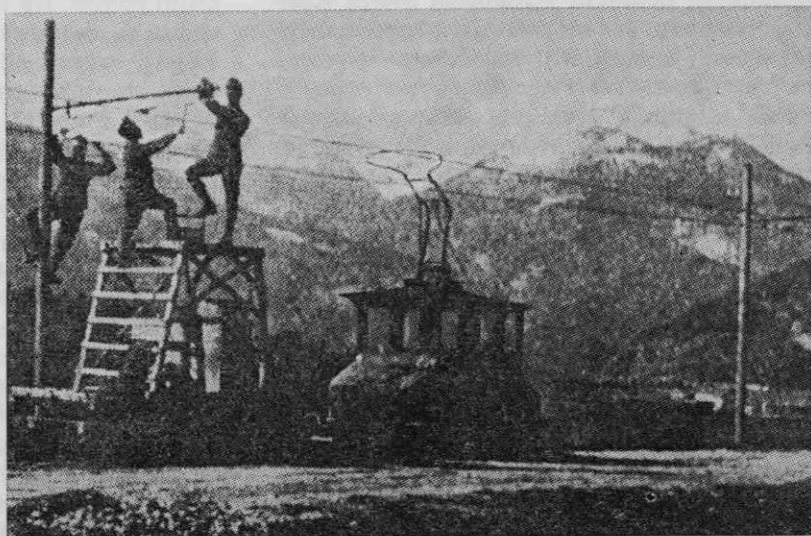
Železnice na slovenskem ozemlju so v dveh vojnah doživele marsikatero spremembo, ki jih še danes ni moči zbrati in opisati. Nastajale so gozdne, rudniške, gradbinske proge, tiri v gramoznice in deponije za ugaske, v taborišča, lazarete in vojna skladišča. Ponekod so vojne gradnje še danes v rabi kot na primer v Lazah, Šentvidu, Kidričevem, Črnučah in v Dobovi.

Vsaka vojna pogojuje visoke postavke gradbene dejavnosti. Dosti postaj je dobilo poleg bližnjega okoliša ali v njem vrsto pomožnih stavb, predvsem barak; postavljali so

zasilna postajališča, lope, rampe, skladišča, dezinfekcije, prevezovališča, ambulante in podobno. Razkladališča za topove, kamione, vozove, živino, municijo, proviant in gradbeni material so rasla, kjerkoli je bila možnost, le da je bilo bližje fronti. Posebno poglavje je bila demontaža celotnih prog. Italijani so v kratkem času okupacije leta 1918 odnesli progo Logatec—Hotedršica, leta 1941 pa Črnomelj—Vrbovsko. Nemci so odpeljali z Žirovskega vrha nad Škofjo Loko ozkotirnico 60 cm. Iz zapisa vidimo, da so ostanki prog, tunelov, mostov, postajnih poslopij, čuvajnic itd. prava arheološka zanimivost za zgodovinarje in ljubitelje železnic. Sem sodijo že tudi naše opuščene proge z vsem stavbnim obsegom.

VIRI

Revija Eisenbahn, Wien, Feldarchiv, Wien,
— Lastni arhiv. —

Ozkotirna železnica Bohinjska Bistrica—Savica (elektrifikacija 1917)

ČAPLOVIČ JE — KOŠIČ!

VILKO NOVAK

Večini bralcev bo ta nenavadni naslov seve nerazumljiv, toda nalašč sem mu dal tako izzivalno, kričečo obliko — mogoče bo med nekaterimi zgodovinskimi publicisti le konec preziranja zaslužnega dela domačega pisatelja pa tudi preziranja že dokaj starih dognanj.

Prekmurski pisatelj *Jožef Košič* (r. 9. X. 1788 v Bogojini, u. 26. XII. 1867 kot župnik na Gornjem Seniku pri Monoštru) je kljub svojim petim pomembnim delom — da ne štejemo priredb molitvenikov — v naši slovestveni zgodovini, ki ne prezre še tako malenkostnega rimarja v starejši in najnovejši dobi, dosledno docela prezrt. V Kroniki je bil govor o njem prav za stoletnico smrti (V. Novak, Prekmursko pismo iz leta 1851, Kronika 1968, 174—5), kjer je bilo tudi povedano: »Vzorno je opisal za tisti čas ljudsko kulturo Prekmurja, kar je objavil slovaško-madžarski etnolog Ivan Čaplovič pod svojim imenom... Kako ga je zgodovina posebej zanimala, je dokazal zlasti z orisom prekmurske zgodovine: Starine železnih ino salaskih Slovenov, ki je ostal v nepopolnem rokopisu (objavil J. Gruden v Časopisu za zgodovino in narodopisje XI, 1914, ne da bi bil poznal avtorja).«

V podčrtani opombi je navedena monografija V. Novaka o Košiču, Razprave III. razr. za fil. in lit. vede SAZU, 1958, 233—278, v kateri je obširno govoril o avtorstvu in značaju obeh omenjenih spisov. Dr. Franc Ivanocy, prekmurski narodni buditelj, je Grudnu »odločno izjavil« (ČZN XI. 94—5), da so opombe in popravki v rokopisu Starin Košičevi pač zato, ker so pisani z mnogo manjšimi, včasih komaj čitljivimi črkami, povečini na robu rokopisa. Pisec te opomnje pa je, odkar je globlje spoznal Košičevo delo, prisodil Starine njemu, toda dokazati je to mogel šele v navedeni monografiji, potem ko je Maks Miklavčič našel po Grudnu založeni rokopis in ko ga je bilo moč primerjati s Košičevimi drugimi rokopisi na Gornjem Seniku (1956). Ker je Grudnova objava zelo pomanjkljiva, sem po posvetu z rajnim prof. Milkom Kosom pričel prirejati njegovo novo izdajo z upoštevanjem vseh popravkov in pripisov. Ker pozneje pri zgodovinarjih ni bilo pravega zanimanja za tako objavo, sem delo opustil.

O teh stvarih je menda le treba govoriti zato, ker nekateri, ki pišejo o prekmurski

zgodovini, še vedno navajajo Grudnovo objavo anonimnih Starin... Objava monografije o Košiču v Razpravah SAZU je pač odmaknjena in neznana tudi nekaterim slavistom in zgodovinarjem, ki urejajo strokovne publikacije, da ne govorimo o amaterskih publicistih s teh področij. Slavisti do zadnjega časa, ko je s tem pričela revija Jezik in slovstvo, niso objavljali strokovne bibliografije, ki jo pa zgodovinarji imajo v Zgodovinskem časopisu. Tam ni bila monografija o Košiču uvrščena v bibliografijo za leto 1958 v ZČ XII—XIII. Deset let pozneje je bilo Košičevo avtorstvo omenjeno v Kroniki 1968. Vendar pa v Zborniku Štefana Kuzmiča (M. Sobota, 1974) z »gradivom s simpozija ob 250-letnici rojstva«, ki sta ga priredili Slavistično in Zgodovinsko društvo v Mariboru, zbornik pa uredili zgodovinar in dva slavista, Košičevo avtorstvo ni bilo upoštevano niti v besedilu referata V. Šiftarja, str. 23, niti v opombi 15. Še huje je, da Košiča ne upošteva v istem zborniku objavljena »Bibliografija Štefana Kuzmiča«, ki pozna le Grudna — kljub temu, da navaja pod št. 83 monografijo o J. Košiču. — Upoštevala pa sta dognanje o Košičevem avtorstvu »Starin« B. Horvat in M. Kokolj v Prekmurskem šolstvu (M. Sobota 1977), 133.

Ker si taki zborniki in take bibliografije lastijo trajno vrednost, je tem huje, če pri obravnavanju zgodovinskih vprašanj obrobne pokrajine (iz kateregakoli vzroka) prezejo avtorstvo pisatelja iz iste obrobne pokrajine, katerega delo se toliko navaja in ima poleg poučnega vsekakor tudi narodnoprubujni pomen. Na to sem opomnil v oceni tega zbornika v Jeziku in slovstvu XXI, 1975/76, 59—63, kakor tudi na navedbo Čsaplovicsa v omenjeni bibliografiji, št. 45, ne da bi bil naveden resnični avtor — Košič. Na Košičevo avtorstvo Starin je bilo pokazano še večkrat, npr. v spisih Ivana Škafarja, na vidnem mestu pa v Izboru prekmurskega slovstva (1976) in še drugod. Kljub temu pa navaja F. Šebjanič (Protestantsko gibanje panonskih Slovencev, Sobota 1977, 108) med viri le Grudnovo objavo brez Košičevega imena. Utegnil bi kdo vse te navedbe zagovarjati z bibliografskega vidika — toda če gre pri tem za našega pisatelja, katerega rokopis je bil le po srečnem naključju ohranjen in dvakrat najden, tedaj tak formalističen vidik nikakor ni opravičen. Še manj je opravičeno zavestno preziranje tistih vrednot iz

naše preteklosti, ki jih na tem področju imamo. Tako prepisovanje in nepopolno navajanje se utegne nadaljevati v nedogled — kot izraz naše znanstvene nedozorelosti.

Naslov pričujočega zapisa se sicer neposredno ne nanaša na Čaploviča, vendar je zatajevano avtorstvo obeh Košičevih spisov doživljalo enako usodo do naših dni in ker je spis, povezan s Čaplovičevim imenom, navajan pogosteje, njegovo ime posredno izraža tudi nepoznavanje in hoteno zamolčevanje Košičevega avtorstva Starin. Čaploviča kot avtorja Košičevega spisa mnogokrat, in sicer na vidnih mestih, tako npr. v priročniku *Néprajzi lexikon I* navajajo tudi Madžari. V naših etnoloških revijah in drugod sem ponovno poudarjal Košičevo avtorstvo, tako da novejša slovenska etnologija imenuje Jožefa Košiča med predstavniki našega etnološkega dela v dobi razsvetljenstva (npr. S. Kremenšek, *Obdobje razsvetljenstva v slovenskem jeziku, knjižničevnosti in kulturi*, Lj. 1979; *Od Linhartarja do Trdine — etnologija v zgodovinsopisju razsvetljenstva in romantike*). Mislim pa, da naj bi tudi zgodovinarji poznali ta Košičev etnološki spis in zatajevanje njegovega avtorstva — saj so pri tem sodelovali tudi naši zgodovinarji — zato povzamem na kratko na tem mestu to vprašanje. K temu me je nagnilo nepričakovano pisanje F. Šebjaniča na slovenski strani *Narodnih novin — Ljudskega lista* (22. XII. 1983, str. 15), namenjeni porabskim Slovincem, med katerimi je J. Košič deloval kar 51 let: »... narodopisno podobo slovenskih ljudi na Ogrskem pa je leta 1828 podal v Znanstveni zbirki (*Tudományos gyűjtemény*) in leto dni kasneje v posebni knjižici János Csaplovics (*Croaten und Wenden in Ungarn*).«

Da je piščevo preziranje Košičevega avtorstva (videli smo, da tudi Starin) tega spisa zavestno, dokazuje njegova neodgovorna, docela odklonilna ocena (*Narodne novine* 21. IV. 1983) knjige Fr. Mukiča in M. Kozar: *Slovensko Porabje* (Mohorjeva družba, Celje, 1982), kjer je Košičevo avtorstvo jasno izraženo. — Tako v omenjeni monografiji kot natančneje v spisu 4, o ljudskem življenju v Prekmurju (*Traditiones*, Madžarski spisi SAZR, 1977, 155 sl.) je pojasnjeno, da je J. Košič poslal 29. II. 1820 Jánú Čaploviču — na njegov poziv za opisovanje narodnostnih skupin v *Intelligenzblatt der Pressburger Zeitung* 1819, Nr. 98 — spis A' *Magyar Országí Vendus-Tótokról* (O »vendskih Totih« na Ogrskem). Tega je Čaplovič poslal madžarski reviji *Kedveskedő*, izhajajoči na Dunaju, ki

ga je objavila anonimno in v celoti (čeprav trdi Čaplovič v objavi 1828; »katerega prvi š so bili objavljeni v *Kedveskedőju*«) 1824, št. 19 do 42. Pod svojim imenom je J. Čaplovič objavil Košičev spis v peštanski reviji *Tudományos gyűjtemény* 1828, V. 3—50. Košič ni »zbiral podatkov« za Čaploviča — tako Horvat - Kokolj, n. d. 110—14, kjer je po krivici celo poglavje naslovljeno: *Čaplovičovo poročilo* (1824, 1828, 1829) — kljub sklicevanju na mojo monografijo iz 1958, toda šele v naslednjem poglavju! — To je priznal Č. sam v objavi Košičeve razprave 1828, kar je navedel Avgust Pavel v izvorniku 1927, v slovenskem prevodu pa 1931 (*Odprta ognjišča v kuhinjah rabskih Slovencev*, *Etnolog* IV, 142: »Csaplovics. priobčuje... 'resnično vzorno etnografsko' razpravo (Č. besede, op. V. N.) ... izpod peresa Jožefa Košiča...« Dopolnil sem Č. pričevanje v monografiji, str. 11, z njegovimi besedami: »Sam pri tem nimam druge zasluge, kot da sem delo g. Košiča preuredil, prepisal in to in ono izpustil...«

Vodilni madžarski etnologi te izjave niso prezrli in so navajali vselej Košičevo ime ob tem spisu, tako npr. priročnik *A magyarság néprajza I*, 1942,² 166 in I. Tálasi v orisu razvoja madžarske etnološke znanosti, kjer imenuje Košičev spis »kot metodično največje vrednosti« v tistem času (*Néprajzi éle-tünk kibontakozása*, 1848, 5).

Čaplovič je Košičev spis svobodno prevedel v nemščino in ga najprej objavil v *Neues Archiv f. Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst I*, Wien 1829, nato pa skupaj s spisom o gradiščanskih Hrvatih v knjižnici *Croaten und Wenden in Ungarn* (tako!), Pressburg 1829, kjer je v Predgovoru že zamolčal Košičevo ime v formulaciji, da mu je podatke zanj poslal »ein Wende... geistlichen Standes«. Ker so naši uporabniki poznali le nemškega »Čaploviča«, so v tej obliki navajali Košičev delež, tako že omenjena Horvat in Kokolj, pozneje pa npr. Vladimir Murko (*Prekmurški Slovenci v zgodovini*, 1961, 99), čeprav je poznal dognanja v monografiji iz 1958 in pravilno imenuje (prav tam) Košiča avtorja Starin.

Pri nas so — razumljivo — od nekdaj navajali iz nemškega Čaploviča, žal tudi še v *Narodopisju Slovencev I* (1944) v najrazličnejših oblikah imena, ker se niso ozirali na Pavlovo navedbo 1931. Kljub pogostemu poudarjanju Košičevega avtorstva od 1948 naprej (V. N., *Etnografski značaj Slovenskega Porabja*, *Slovenski etnograf I*, 100 sl.) so ga prezirali nekateri tudi v strokovnih spisih, zato je bila potrebna opomnja Nekaj poprav-

kov (Slovenski etnograf XIII, 1960, 232-4), ki pa ni dosegla drugih področij slovenskega pisanja. Tako je pod pokroviteljstvom zgodovinarjev in slavistov ostal Csaplovics z nemškim spisom v bibliografiji v Zborniku Štefana Kuzmiča (1974, str. 140), čeprav je v isti bibliografiji navedena razprava o Košiču 1958 (str. 143). Z madžarskim naslovom pa — pod Čaplovičevim imenom med viri in slovstvom v F. Šebjaniča Protestantskem gibanju... (1977, str. 107) in mogoče še kje.

Ker je med tem tudi slovaški strokovnjak poročal o nastanku Košičevega spisa o prekmurskih Slovencih, o njegovih stikih s Čaplovičem in o različicah tega besedila v madžarščini in nemščini (R. Brtán, Slovenci in drugi Južni Slovani v delu Jána Čaploviča, Tráditiones 7—9, 1982, 251 sl.), je že skrajni čas, da priznavamo tudi pri nas Košičevo avtorstvo spisa o prekmurskih Slovencih iz 1824, ki ima mimo etnološkega tudi širši zgo-

dovinski pomen. Prav tako je čas, da navajamo Košiča ko avtorja Starin železnih in salajskih Slovenov, saj je ta pisatelj poleg obravnavanih dveh spisov s prevodom madžarske slovnice v prekmurščino (1833) skušal ustvariti slovensko slovnično terminologijo, s poučno knjigo Zobrisani Sloven in Slovenka med Mürov i Rábov (1845 ali nekaj pozneje) ni le uvedel nekaj poglavij iz Slomškovega Blažeta in Nežice (to dognanje prisojata Horvat in Kokolj v n. d. V. Brumnju 1942, čeprav navajata tudi moj članek o tem v ČZN 1934), marveč povedal tudi marsikaj o življenju svoje pokrajine, z Zgodbami vgrskega kraléstva (1848) napisal eno prvih zgodovinskih del v slovenščini, da ne govorimo o njegovih priredbah molitvenikov. Zato zasluži njegov etnološki spis iz 1824 slovenski prevod, njegove Starine... pa bi pri kakem drugem narodu tudi že davno doživele dostojno objavo.

DELOVANJE DEŽELNE CENTRALE ZA DOMOVINSKO VARSTVO ZA KRANJSKO MED I. SVETOVNO VOJNO — PRIPRAVE ZA VOJNI MUZEJ

MAJA ZVANUT

Arhiv Zavoda SRS za varstvo naravne in kulturne dediščine hrani droben sveženj spisov, nekdanjo last kanonika dr. Josipa Grudna, ki pripovedujejo o nekoliko bizarni, a zanimivi dejavnosti Deželne centrale za domovinsko varstvo za Kranjsko v prvih letih prve svetovne vojne.¹

Znano je, da je bila Avstro-Ogrska v nekaterih rečeh čudovito redoljubna in metodična. Nekaj reda je želela vnesti tudi v vojno vihro. Tako je na primer vojno ministrstvo v začetku leta 1916 ustanovilo poseben oddelek, ki naj bi skrbel za grobove padlih vojakov,² konec istega leta pa sta Nemčija in Avstro-Ogrska skupaj organizirali veliko potujočo razstavo »Vojaški grob in vojaški spomenik«, pri kateri se je na avstrijski strani angažiral Verein für Denkmalpflege und Heimatschutz in Niederösterreich. Na Dunaju so jo postavili v Avstrijskem muzeju za umetnost in industrijo, njeni popolnoma praktični napotki glede urejanja grobov, postavljanja spomenikov, oblikovanja kolajin in spomenic pa so bili namenjeni v prvi vrsti županom zato, »da bi dvigovali okus in umetnostni učinek«.³

Druga stvar so bili vojni muzeji, ki naj bi služili predvsem v propagandne namene, pri njihovi postavitvi pa naj bi sodelovale deželne centrale za domovinsko varstvo iz vse države. Tudi ta ideja ni zrasla na avstrijskem zelniku, temveč pri zaveznicu Nemčiji, kjer so se menda leta 1915 že skoraj vsa spomeniško-varstvena društva ukvarjala z zbiranjem spominov na to veliko vojno.⁴ V Avstro-Ogrski so se za vojne muzeje ogreli na Dunaju, v Budimpešti, Ljubljani in Zagrebu. Zamisel so uresničili le Dunajčani, in sicer v obliki velike razstave na cesarskem vrtu, odprte maja 1916, ki je v tistem poletju imela biti, in je najbrž tudi bila, središče družabnega življenja prestolnice. Tamkaj so Avstro-Ogrska in njene vojaške zaveznice razstavile podobe vladarjev, državnikov, generalov in vojne trofeje. Predstavljena je bila oprema kopenskih bojišč in mornarice pa tudi pomožne dejavnosti, kot so saniteta, tren, vojno poročevalstvo, umetnost in literatura v vojni. Poseben oddelek je prikazoval življenje v vojnem ujetništvu (brez dvoma precej drugače kot Hašek in Vaněk). Razstava naj bi imela močan propagandni učinek, pokazala naj bi,

»s čim so naše armade dosegle na bojnih poljih čudovitih uspehov«, dala naj bi »jasen odgovor gorostasnim lažem o našem popolnem gospodarskem polomu, ki jih razširjajo naši sovražniki«, kot je vzneseno zapisal časnikar v Slovincu.⁵

Na Kranjskem so se stvari lotili malce drugače, razumljivo, saj so za razliko od Dunajčanov živeli v neposrednem zaledju fronte. Idejo je iz prestolnice prinesel deželni glavar dr. Ivan Šušteršič in na njegov ukaz je bil oktobra 1915 ustanovljen pripravljalni odbor, ki sta ga sestavljala dva člana: stolni kanonik dr. Gruden kot predsednik Deželne centrale za domovinsko varstvo za Kranjsko, in dr. Valentin Krisper, odbornik in v vojnih letih dejanski vodja Deželne zveze za tujski promet na Kranjskem.⁶ Malo kasneje sta se jima pridružila še odvetnik, goriški begunec⁷ dr. Fran Pavletič ter odvetniški kandidat Fran Jež.

Gruden in Krisper sta se prizadevno lotila dela in že istega meseca je romala k deželnemu glavarju prva spomenica, ki je vsebovala delovni načrt. Pisec te spomenice (verjetno Krisper, ker je v primeri s poznejšimi zelo »turistično« obarvana) pravi, da se je Deželna centrala že doslej angažirala pri oklicih glede vojaških spomenikov in nagrobnikov in to ne le zato, ker so pomemben finančni vir za domače umetnike, ampak tudi zato, ker bodo po končani vojni ostali kot spomin na ta težki čas. Še važnejše pa se mu zdi zbiranje predmetov, s katerimi bi lahko opremili majhne vojne muzeje v Ljubljani, na Bledu in v Bohinju.⁸ Prepričan, da vojna ne bo več dolgo trajala, razlaga, kakšna turistična atrakcija bo po vojni vse, kar bo spominjalo na soško fronto (grobovi, spomeniki, utrdbe, muzejske zbirke, vojaške fotografije po hotelih). Predmete pa je treba začeti zbirati takoj, ker se bo po vojni mnogo izgubilo. Predlaga, da bi nabirali orožje, uniforme, vojaške razglase, krušne karte in druge vojaške tiskovine, fotografije, slike, vojaške kipe, pisma in razne posebnosti.

Druga spomenica iz decembra istega leta, naslovljena prav tako na deželnega glavarja, gre že bolj v podrobnosti. Dobiti je treba fotografije domačih vojakov v različnih pozah, posebno popularnih Dalmatincev, ki naj bi po vojni krasile zasebne hiše in hotele. Odbor se tu namerava poslužiti uslug dunajske fotografske hiše Kilophot. Frontno življenje pa naj bi ovekovečili tudi upodablajoči umetniki, od slikarjev, na primer Matej Sternen, ki so mu kraški motivi domači, od kiparjev pa Dunajčan C. A. Zinsler, znan portretist, ki

bi izdelal kipe vojakov, figuralne spomenike, predvsem pa reprezentativni kip generala Boroovića. Pri zbiranju gradiva naj se angažira časopisje z objavo oklica. Za vse akcije na fronti pa bo moral odbor dobiti še dovoljenje vojnega ministrstva pa tudi Boroovića.

Spomenica je bila torej poslana tudi Borooviću, ki se je z načrtom strinjal, dodal pa je mnenje vrhovnega poveljstva, da je treba v teh vojnih muzejih predstaviti vojake vseh narodnosti, ki se bojujejo na soški fronti. Krisper in Gruden sta imela v mislih predvsem vojake južnoslovanskih narodov.

Tretja spomenica iz januarja 1916 deželnemu glavarju sporoča, da bo Studio Kilophot poslal na soško fronto fotografa Alexandra Exaxa, ki je tam že delal. Pri vojaških oblasteh bo treba urediti formalnosti glede njegovega gibanja po fronti, pa tudi glede cenzure posnetega gradiva. Kar pa se tiče slikarja, se je odbor odločil za Ivana Vavpotiča, ki je bil tisti čas infanterist pri pomožnih službah v Judenburgu. Zaradi stroškov bi bilo bolje, da Vavpotič ne bi slikal kot zasebnik, to bi bilo namreč predrago, marveč bi ga poslali na soško fronto kot uradnega vojnega slikarja.⁹ Tudi kipar Zinsler je pripravljen sodelovati.

Gruden je sestavil tudi proračun stroškov za vojno zbirko, ki naj bi jih bilo za 19.700 K. V njem je bila največja postavka »odškodnina za orožje in vojne predmete vojaški upravi« (sic!), sledili so honorarji trem umetnikom, Sternenu, Vavpotiču in Zinslerju. Deželni odbor Kranjske je načelno odobril izredno podporo za vojni muzej, ki jo je nameraval izplačevati po potrebah.

Ostalo gradivo za zbirko so nameravali zbirati s pomočjo zaupnih ljudi na Kranjskem in Goriškem. Glede Goriške je bilo jasno, da bo zaradi vojnih razmer — ravno ta čas je besnela peta soška bitka — vsako delovanje zelo težko. Še najboljše se jim je zdelo, da preko časopisov pozivajo ljudi, naj si zapisujejo važne dogodke in spravljajo spominke, da jih bodo po končani vojni izročili Deželni centrali, izbrani zaupniki pa naj to delajo sistematično. Sestavljen je bil patetičen Domovinski oklic v slovenskem in nemškem jeziku, ki naj bi bil objavljen v časopisih, vendar se to zaradi drugačnega poteka dogodkov nikoli ni zgodilo.

Izmed časopisov je akcijo razmeroma redno spremljal *le Slovenec*, ki jo je seveda toplo podpiral. Na veliko je poročal o dunajski razstavi pa tudi o pripravah Zagrebčanov za podoben muzej, saj so na soško fronto prav tako že poslali dva umetnika, slikarja Otona

Ivekovića in kiparja Roberta Frangeša.¹⁰ Slovenski narod ji je namenil eno samo samcato, in še to sarkastično notico.

Fran Jež, ki je za svoje delo edini dobival majhen honorar, je imel nalogo sestaviti seznam zaupnikov, ki bodo zbirali gradivo na terenu, pri oblasteh pa dobiti primerke vseh tiskovin, ki so bile v zvezi z vojnim stanjem: policijske razglase, pozive mestnega vojaškega urada, razglase o preskrbi z živili, trgovini in maksimiranih cenah, cesarjev razglas »Mojim narodom«, manifest o začetku vojne z Italijo, proglasitev naglega sodstva in podobno.

Krisper, Jež in Pavletič so marca 1916 izdelali načrt postavitve vojne zbirke, ki ga v celoti citiram:

- »1. Prva dvorana bi morala biti alegorična s kipi cesarske hiše ter kipi vojakov.
2. V drugi sobi bi bila vojna razstava slik, in sicer na ta način, da gredo okrog sten razstavni pulti, ki bi morali (biti) sivkasto pobarvani, da ne motijo fotografij in bi lahko imeli na vznožju avstrijske grbe. V teh vitrinah naj bi bila Curiosa. Na stenah bi morala biti dvojna z manjšimi vojnimi fotografijami, potem pa velike fotografije, ki bi bile pretrgane s kipi vojakov (a la Zinsler). Na vrhu bi moral biti friz z lovorovimi venci in pa s kipi vojakov v lapidarnem stilu.
3. Tretja dvorana bi bila dvorana junakov, vojaških in civilnih, med katere spada tudi župnik Fabian.¹¹
4. Četrta dvorana bi bila dvorana orožja in trofeje.
5. Peta dvorana: vojno ozadje. Bolnišnice, dobrodelne naprave, odlični zdravniki, mestne in deželne naprave, transporti ranjencev.
6. Šesta dvorana: važne osebe v civilu in vojaštvu.
7. Sedma dvorana uniform s panoramo. Uniforme bi se lahko predstavljale v lesenih kipih manjše velikosti, približno 1 m, kakor so rezbarije v cerkvah. Taki umetniki so: Vurnik, Pengov, Ropret, Repič.
8. Osmo dvorana: varija tiska, plakati itd.
9. Deveta dvorana: Gregorčičeva skupina.
10. Generalna soba.«

To je bil vrhunec delovanja tega pripravljalnega odbora, v naslednjih mesecih pa je stvar zaspala. Za to je bilo več subjektivnih

in objektivnih razlogov. Krisper je bil tisto pomlad precej bolan, honorarni tajnik Jež pa je dal ostavko in se je preselil v uredništvo »Slovenca«, Vendar je bilo važnejše to, da se deželni glavar Šušteršič ni več utegnil zanimati za to svoje dete; imel je dela dovolj z notranjimi boji v lastni stranki. Poleg tega je bilo proti poletju 1916 vedno bolj čutiti prizadevanje po obnovi parlamentarnega, se pravi, političnega življenja in torej takele priložnostne vdanostne akcije dinastiji — on je ustanovitev vojnega muzeja nedvomno pojmoval tako — niso bile več potrebne.

Krisper in Gruden sta si, vsak s svojega stališča, gotovo bolj iskreno prizadevala za uresničitev tega projekta. Gruden zato, ker je imel fin čut za aktualnost in zgodovino, Krisper pa, ker je bil turistični delavec od glave do pete: vojna je uničevala njegovo delo iz preteklih let (turistične objekte), vendar tega ni jemal kot katastrofo, temveč je skušal videti v njej profit za bodoči, povojni, turistični razvoj Slovenije. Bila sta rodoljuba, ki sta se zavedala globljega pomena fronte na Soči za slovenski narod.

Ko sta v šesti soški bitki, avgusta 1916, padla Gorica in Doberdob v italijanske roke, je postalo jasno, da bo vojna dolgotrajnejša, kot so ljudje upali. Krisper se je raje lotil rešilne akcije, ki naj bi z ugodnimi krediti obvarovala kranjske hotelirje in gostilničarje pred propadom.¹²

Čeravno je bil ta koncept vojne zbirke tako propagandističen, lahko danes vendarle obžalujemo, da Grudnu in Krisperju ni uspelo zbrati tistega gradiva, kakor sta si ga zamislila. Tako ostajajo poglobitni spomeniki času številna, večinoma zanemarjena vojaška pokopališča in ostanki vojaških naprav, ki že sedemdeset let čakajo, da jih pravilno ovrednotimo, in predstavimo sebi in svetu.

OPOMBE

1. Deželno centralo sta ustanovila januarja 1914 ministrstvo za javna dela na Dunaju in dežela Kranjska. Delovala je v sklopu Deželne zveze za tujski promet in Kranjskem. Njena naloga je bila ohraniti in zbirati vse, kar predstavlja obraz domovine, njenih ljudi in njene zgodovine. — 2. SN, 27. 1. 1916. — 3. Slovenec, 9. 12. 1916. — 4. Promemoria N° 3 v Grudnovem arhivu. — 5. 20. 5. 1916. — 6. Predsednik je bil dr. Fran Šušteršič. — 7. Bil je Šušteršičev človek, saj je v maju 1916 prevzel vodstvo njegove odvetniške pisarne. — 8. Bled in Bohinj sta bila zaradi prizadevanj Deželne zveze za tujski promet turistično že precej razvita. — 9. Ivan

Vavpotič je bil v letih 1916-18 res vojni slikar. Posebno v letu 1917 je mnogo slikal na bojiščih, sodeloval pa je tudi na razstavi avstrijskih vojnih slikarjev. — 10. V Zagrebu je akcijo za postavitve vojnega muzeja vodilo vseučilišče. Frangeš in Iveković sta bila oba profesorja na likovni akademiji. — 11. Svetolucijskega župnika

Jožefa Fabiana je ubila italijanska granata v njegovi pisarni v župnišču. Časopisje ga je slavilo kot mučenika. — 12. Avgusta 1916 so pri deželni vladi ustanovili »Deželno komisijo za državno podporo hotelskih podjetij na Kranjskem,« ki je 45 gorenjskim hotelom in gostilnam preskrbela kreditno podporo.

MAKS PETERLIN, TELESNOKULTURNI DELAVEC, KAMNIŠKI ROJAK

DUSAN NOVAK

Slovenski biografski leksikon med potomci pesnika in pisatelja Josipa Stritarja omenja tudi dr. Maksa Peterlina, pravnika, kulturnoprosvetnega in telesnokulturnega delavca. Maks Peterlin je bil rojen 15. 2. 1894 v Komendi in je torej rojak kamniškega območja. Bil je dijak prve slovenske generacije na šentviški gimnaziji ter je po maturi leta 1913 odšel na študij prava na Dunaj. Leta 1914 je bil ob izbruhu vojne vpoklican. Spočetka je bil del leta 1915 v oficirski šoli v Gorici, nato pa na fronti v Galiciji, v Tirolah in na soški fronti.

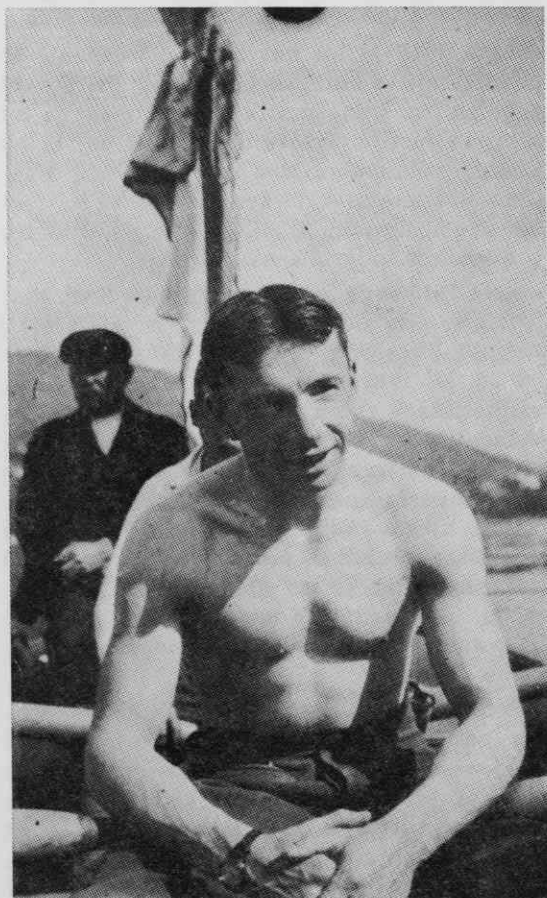
Že kot dijak na šentviški gimnaziji se je odlikoval kot telovadec in je za to dejavnost navduševal tudi druge. V leta 1913 ustanovljenem telovadnem odseku Orla je našel takrat primerno okolje za svoje zanimanje in je odtlej pridno sestavljal telovadne vaje, ki so kmalu postale v organizaciji obvezen material za vadbo. Organiziral je tudi tekmovanja.

Leta 1913 je odšel na Dunaj in poleg prava vpisal še dvoletno šolo za profesorje telovadbe na srednjih šolah. Z njim je bil na tej šoli tudi že pok. akademik France Koblar. Znanje, ki ga je tu pridobil, je takoj prenašal, še sveže, na tečajih in tekmovanjih. To je bilo leto njegove največje športne in telesnokulturne aktivnosti.

Dokumentacijo za njegovo delovanje najdemo v njegovih prispevkih v Mladosti, v njegovih telovadnih načrtih za posamezna leta, kjer vneto zatrjuje, da je Z. O. (zveza Orlov) telovadna organizacija, ki mora tehnično delo tj. telesno kulturo, dvigniti na čim višji nivo. Gimnastika vpliva ne le na telo, tudi na razvoj duševnosti, zato je potrebna vsestranska telesna vadba. Izvajanje vaj naj ne bo površno, temveč temeljito, strumno. Opozarja, da se ne smejo zanemariti tudi

druge oblike telesne vzgoje, vadbe skokov, tekov itd. O moreški, ki je bila takrat kot modna folklorna oblika vadbenih nastopov zelo cenjena, pa ni imel pretirano dobrega mnenja.

Kot aktiven sodelavec je bil že leta 1912 na orlovskem zletu na Češkem v Kroměřížu, nastopil je z vajami na evharističnem kon-

Maks Peterlin v prvih dneh prve svetovne vojne

gresu na Dunaju in spremljal je češko moštvo v Trst in Benetke.

V zapisih leta 1912, ko so bila prva večja tekmovanja, piše, da je tekmovanje šola in vzgajališče za нравno in telesno popolnost, da pravi tekmovalec zaničuje mehkužnost, lenobo in iz teh izvirajočo nizkotnost... načela in besede, ki bi jih lahko uporabili še dandanes!

Na I. zletu v Ljubljani je bil član kamniške vrste in dosegel z 90,87% možnih točk tretje mesto. Njegov brat Ivan je bil 12. V finalnem tekmovanju najboljših šestih na drugo, bradlji in v prostih vajah ter teku je zatem dosegel prvo mesto.

V dneh od 27. do 31. 12. 1913 je prenašal novo dobljeno znanje na tečaju za vaditelje, kjer je imel vse dni glavno vlogo. Le del dolžnosti so nosili člani telovadnega kluba akademskega društva Danica z Dunaja, katerega član je tudi bil.

Kot zastopnik tega društva je naslednje leto bil kot odposlanec Z. O. iz Ljubljane na Moravskem v Brnu, kjer se je dogovarjal o sodelovanju na češko-moravskem zletu, ki pa takrat zaradi izbruha vojne žal ni bil izveden.

Leta 1914 je bil kot 20-letni mladenič že podnačelnik vaditeljskega zbora. Prizadeval si je za čim tesnejši stik z naravo, saj je bil sam sin zemlje. Telovadni učitelji naj bi ob vsakem primernem času vadili in vodili mladino na izlete in v naravo. Seveda je bil tudi govor o abstinenci od alkohola in nikotina ter o disciplini in primerni strogosti.

Leta 1915 se je oglasil s fronte na Soči, kjer je bil že odlikovan s hrabrostno svetinjo II. stopnje. Tega leta so ga tudi obvestili, da je bil 20. 11. 1915 imenovan za 1. podnačelnika vaditeljskega zbora Z. O. Po ohranjenih dokumentih je bil že takrat prišel v spor z uredništvom revije Mladost, v katero je dve leti pisal tehnične prispevke. Bržkone so mu očitali njegovo distanciranje od morebitne ideološke usmeritve organizacije in njegovo vztrajanje, da je to le telovadna organizacija. Tega sedaj ne moremo vedeti, za nas je pomembnejše njegovo vneto telesnokulturno delovanje.

Potem ko je aktivno deloval tudi na drugih odsekih soške fronte (njegova telesna izurjenost mu je pri tem bržkone mnogo pomagala), se je ob razpadu z večjim številom Slovencev vrnil v Ljubljano. Razvedelo se je, da je Italija napovedala vojno Jugoslaviji. Ker pa so se začeli boji za Koroško, so se napotili v Maribor in dalje na Koroško. Pri

Št. Jakobu v Rožu je bil ujet. Po 40 dneh je pobegnil na Dunaj in nazaj v Ljubljano. Tam se je zopet javil svoji enoti in zopet prostovoljno odpotoval nazaj na Koroško. Tu je ostal vse do konca bojev, do maja 1920.

Medtem pa je še našel čas, da je sodeloval na vaditeljskem tečaju 13. do 18. 1. 1919 in to s tehničnimi predavanji. Marca istega leta je bil znova izvoljen za člana vaditeljskega zbora Z. O., na taboru 29. 7. do 1. 8. 1920, kjer so v Mariboru tekmovali v prostih vajah; na orodju in v atletiki je bil poleg Franceta Koblarja eden od sodnikov.

Tega leta je obnovil proste vaje in kot član vaditeljskega zbora vadil za nastope.

Leta 1921 najdemo med osebnimi novicami v Mladosti vest o njegovi promociji za doktorja prava v Zagrebu.

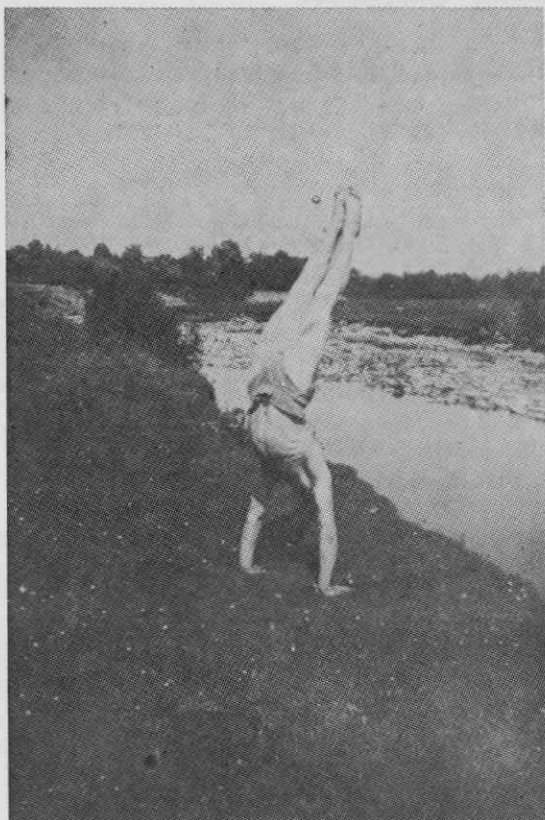
Konec leta 1922, ko je bila ustanovljena jugoslovanska Orlovska zveza, je bil M. Peterlin prvi načelnik (vodja tehnične strani organizacije) vaditeljskega zbora.

Odtlej je svoje delovanje še bolj usmerjal na tehnično-telovadno stran. Sestavil je priročnik Vadnik in organiziral strokovni list Orlovski vaditelj ter bil njegov prvi urednik. Uredil je letnika 1922 in 1923 ter 5 števil letnika 1924. Objavljal je tehnične nasvete, načrte za proste vaje itd. Na akademiji telovadnega tedna J. O. Z. marca 1922 so nastopili z njegovimi sestavi vaj na narodne napeve.

V Mladosti iz leta 1924 opiše udeležene enega od mednarodnih tekmovanj, ko povzema rezultate vseh dotedanjih tekem, dogodek s tekmovanja v Parizu 1923: ... »Ko smo prišli v Pariz, nismo znali redovnih vaj, ker ni bilo prevedenih povelj. Naš načelnik dr. M. P. jih hitro prestavi in spiše na papir, nato pa jih na njegovo komando brezhizbno izvedemo...«.

Zadnja leta Maks Peterlin ni bil več aktiven telovadec. Že kot dijak v Šentvidu je »pridelal« manjšo poškodbo na hrbtnici. Domneval je, da je to le revmatizem, vendar ga je vse bolj ovirala v gibanju, kar je videti že celo na fotografijah iz leta 1913. Toliko vrednejše je pa bilo njegovo tehnično delo. Maks Peterlin je bil sprva sodnik in notarski pripravnik, nekaj časa tudi v Kamniku, zatem pa notar v Lendavi. Leta 1927 je osnoval svojo družino. Ker pa kri ni voda, je včasih vadil otroke na šoli v Lendavi in jih učil prostih vaj.

Ob začetku druge svetovne vojne je bil mobiliziran, ujet in v nekaj ujetniških taboriščih v Nemčiji. Zatem je bil z družino izse-

Tudi na fronti je vadil — v Galiciji

ljen na Hrvaško, od koder so se šele leta 1946 vrnili v Ljubljano, Zatem, ko je preživel še nekaj kratkih let v pokoju, je leta 1982 v 88. letu zapustil tudi to tekmovalno areno.

Starejši kamniški občani se bodo Orlovega Maksa s Komende gotovo še spominjali.

VIRI

Slovenski biografski leksikon, 11/1971, str. 511.

Goriški letnik, 9/1982/, str. 202—204.

BIBLIOGRAFIJA MAKSA PETERLINA

1912

Orlov M/aks/o: Disciplinarni red češkega Orla. Mladost, 5/18: 144—145; 5/19: 151—152; 5/20, 159.

V srcu vlast, v misli Boha, v važi silu. Mladost, 5/18; 145.

1913

M. P.: Proste vaje. Mladost, 6/1, 8—9; 6/2, 21—24.

Vaje na orodju. Mladost, 6/2, 24—28; 6/3, 38—43.

K našim prvim tekмам. Mladost, 6/3, 37—38.

Redovne vaje. Mladost, 6/3, 43—44; 6/4—5, 54—59.

Razlaga članskih prostih vaj za leto 1913. Mladost, 6/4-5, 60—61, 62—69.

Tekme vrst. Mladost, 6/4—5, 72—76, 78.

Tekme, Mladost, 6/6—7, 90—102.

Proste vaje članstva za leto 1914. Mladost, 6/11, 148—149.

Telovadni načrt za leto 1914. Mladost, 6/12, 158—162.

Vaje s palicami. Mladost, 6/12, 162—166.

1914

Proste vaje. Mladost, 7/1, 10—12; 7/2—3, 31—34; 7/6,80—88; 7/8, 111—113.

Poročilo o vaditeljskem tečaju Z. O. Mladost, 7/1, 21—14.

Dodatki k razlagi vaj. Mladost, 7/2—3, 25—27.

Navodila br. načelnikom za vadbo članstva v skupnih vajah. Mladost, 7/2—3, 28—29.

Druge zvezine tekme. Mladost, 7/4, 43—48.

Izleti v naravo. Mladost, 7/5, 59—61.

Prve okrožne tekme v Kamniku. Mladost, 7/5, 70—71.

Vaje s preporci za naraščaj. Mladost, 7/7, 94—96.

Javni nastopi. Mladost, 7/7, 97—98.

Tehnično delo v sedanjem vojnem času. Mladost, 7/8, 106—107.

Spomini z Morave. Mladost, 7/9—10, 136—141; 7/11—12, 160—162.

1915

Pismo s fronte. Mladost, 8/11—12, 141.

1919

S — S — S — S /Sam sebi silo stori/. Mladost, 12/3—4, 33—34.

Vaje s palicami. Mladost, 12/3—4, 44—50.

Proste vaje članstva za leto 1919. Mladost, 12/3—4, 52—55.

1922

Vaditeljstvu. Orlovski vaditelj, 1/1—5, 1—2.

Tehnični načrt za leto 1922 (Načelnik J. O. Z.), Orlovski vaditelj, 1/1—5, 2—6.

Splošne okrožne tekme in pojasnila k vežbanju redovnih in prostih vaj za okrožne tekme in nastope. Orlovski vaditelj, 1/1—5, 6—19.

Telovadni teden Jugoslovanske orlovske zveze. (Orlov M.). Orlovski vaditelj, 1/1—5, 41—44.

Pravilni in nepravilni gibi prostih vaj. Orlovski vaditelj, 1, 44—50.

Bilanca prvih splošnih okrožnih tekem. Orlovski vaditelj, 1, 51—62.

Vaje za leto 1923. Orlovski vaditelj, 1, 63—64.

Proste vaje članov za leto 1923. Orl. vaditelj, 1, 65—68.

Proste vaje članic za leto 1923. Orl. vaditelj, 1, 69—73.

Slovanski orlovski tabor v Brnu. Orlovski vaditelj, 1, str. 77—83.

Tekme za leto 1923. Orl. vaditelj, 1, 83—84.

1923

Kaj letos? Orlovski vaditelj, 2/1—2, 1—3.

Nastop Orlov na katoliškem shodu. Orl. vad., 2/1—2, 8.

Slovanski orlovski tabor v Brnu. Orl. vaditelj, 2/1—2, 8—10.

Telovadni teden JOZ (Orlov Makso). Orl. vaditelj, 2/1—2, 10—13.

Navodila za veliki rajalni nastop. Orlovski vaditelj, 2/3—4, 17—19; 2/5—6, 33—35.

Skupinske vaje v trojicah za nižji naraščaj za leto 1924. Orlovski vaditelj, 2/9—12, 69—80.

1924

Na novo delo! Orl. vaditelj, 3/1, 1—2.

Borilne vaje : Boks. Orl. vaditelj, 3/1, 2—4; 3/2, 10—12; 3/3, 17—19; 3/5, 33—35.

Lepa naša domovina. Simbolična vaja. Orl. vaditelj, 3/1, 4—7.

Kaj bomo vežbali meseca februarja (Navodilo za načelnike). Orlovski vaditelj, 8/1, 7—8.

Okrožne javne telovadbe v letu 1924. Orl. vad., 3/2, 12—16.

V mesecu marcu vežbajmo tole: Orl. vaditelj, 3/2, 16.

Vaditeljske skušnje. Orl. vad., 3/3, 21—24.

Redovne vaje za letošnje okrožne nastope. Orl. vaditelj, 3/4, 25—27.

Hkratne vaje na treh bradljah. Orl. vaditelj, 3/4, 28—32.

Okrožni nastopi. Orl. vaditelj, 3/5, 35—39; 3/6, 43.

Seveda je pisal tudi nepodpisan ali poročal pod podpisom Sodniški zbor O. P. tja do 7. številke letnika 1924.

Uredniško delo: Vadnik. Založila Orlovska Zveza, 1920.

Orlovski vaditelj, 1/1922, 2/1923, 3/1924 št. 1—5.

IZ STARIH FOTOGRAFSKIH ALBUMOV

MILAN KLEMENČIČ KOT FOTOGRAF

MIRKO KAMBIČ

Milan Klemenčič (1875—1957) je znan kot slikar in lutkar. Skoraj neznano pa je ostalo njegovo fotografsko delo. Goriški muzej je priredil leta 1976 obširno retrospektivno razstavo, osredotočeno na slikarsko zapuščino tega umetnika. V razstavnem katalogu je Emil Smasek orisal pionirsko Klemenčičevo vlogo na področju slovenskega lutkarstva, Marko Vuk je obdelal življenjsko umetnikovo pot in analiziral njegov slikarski razvoj. Vuk pa je zapisal tudi naslednje:

»Poleg slikarskega delovanja je v tem obdobju pomembna tudi fotografska dejavnost, ki bi gotovo zaslužila samostojno strokovno obdelavo. V njegovi zapuščini se je namreč ohranila množica fotografij, ki nam verno prikazujejo pokrajino in življenje ob Soči in Vipavi ter ob našem morju — v Trstu in v okolici.«¹

Strokovne obdelave Klemenčičeva fotografija še ni doživela vse do danes. Že pred leti sem imel srečo, da mi je umetnikov sin Savo Klemenčič pokazal očetove albume in zbirko fotografskih plošč.² Vse sem skrbno pregledal, ponovno in z veliko mero radovednosti. Toda do strokovne analize in predstavitve javnosti le nisem dosegel svojega dela. Potrebna bi bila lepa finančna sredstva, da bi iz negativov in iz slik malega formata pričarali razstavne slike večjega formata. Tako bi Milana Klemenčiča kot fotografa amaterja dostojno predstavili javnosti in to si s svojimi motivi tudi zasluži. Štejemo ga lahko med naše zgodnje amaterje s priznanjem, da je imel poseben posluš za motiviko po vsebinski in po likovni strani. Fotografske zapise je štel za svojo osebno in družinsko beležnico, sčasoma pa so te slike pridobile zgodovinsko patino, posebno s porastom zanimanja za slovensko fotografsko preteklost. Ta slikovna preteklost je multidisciplinarna, torej zanimiva za različne stroke.

Ta zapis o fotografskem delu Milana Klemenčiča ima predvsem informativen značaj in še to predvsem beseden, saj je številno reprodukcij za to kratko objavo močno omejeno.

OBSEG FOTOGRAFSKE ZAPUŠČINE

Na prvi pogled je Klemenčičevo fotografsko delo res amatersko: negativni in pozitivni

so zelo majhnih formatov, pomešane so dobre in slabše slike, marsikaj je že načel zob časa. Toda iz te množice lahko večje oko izloči marsikateri motiv, ki mu gre polno priznanje.

Klemenčičevih negativov je okrog 40 majhnih škatel. To so originalne škatle različnih fotografskih firm, vsebujejo pa vsaka do 20 plošč. Večina Klemenčičevih negativov je na steklu, nekaj pa tudi na planfilmih. Slednjih negativov je v posamezni škatli tudi čez 50. Formati negativov so 6×9 in $4,5 \times 6$ cm.³ Pozitivne kontaktne kopije motivov in le nekaj povečav si je Klemenčič lepil v vezan album domače izdelave formata 23×32 cm. V tem albumu so slike oštevilčene s tekočimi oznakami od 1 do 1349, vendar so v albumu praznine, zato je slik dejansko manj.

Glavnemu albumu so dodani še štirje separatni broširani zvezki istega formata; slikovno gradivo je le delno oštevilčeno, motivi pa so manj kvalitetni.

Milan Klemenčič, Avtoportret v zrcalu, Ajdovščina, 20. 9. 1903 (zap. št. v albumu 688-689)

Milan Klemenčič, Sejem
sv. Andreja v Gorici,
2. 12. 1901
(zap. št. v albumu 320)

Velika dragocenost Klemenčičeve zapuščine so zapiski k fotografskim motivom. V albumu so glavni podatki kar pod sliko, točen dan, mesec, leto in ponekod celo ura, dalje kraj, imena oseb in podobno. Prva slika v albumu je iz leta 1899, posneta v Bovcu, zadnja pa iz leta 1910, posneta v Ajdovščini.

Razen tega je ohranjen zvezek velikega formata, kjer je Klemenčič vodil evidenco posnetkov s tekočimi številkami od 1 do 2298, ki pomenijo časovno obdobje med 1899 in 1936. Po tem seznamu je naredil Klemenčič v prvih dvanajstih letih svojega fotografiranja kar 1602 posnetka.

Ohranjen je tudi »Negativ register VII« z datumom od leta 1904 dalje. Zapiski so dragoceni, ker nas rešijo nešteti ugibanj. Dejstva so tu, potrebno jih je le skrbno preveriti.

Dopuščam možnost, da vse Klemenčičeve fotografske zapuščine nisem videl. Nekaj primerkov barvne fotografije pa bom omenil pozneje.

CASOVNI OKVIR

Klemenčič je začel s preprostimi fotografskimi posnetki leta 1899, ko se je poročil s Pepco Lorencuti iz Solkana in ko je službo-

Milan Klemenčič, Pepca
čita pri petrolejki, Solkan
14. 4. 1903
(zap. št. v albumu 622)

val nekaj časa v Bovcu. Njegova prva fotografija je portret Pepce v Bovcu 24. avgusta 1899. To svojo ljubezen je pozneje pogostokrat uporabil za svoj fotografski model. Klemenčič se je nato selil v Gorico, od tam pa leta 1903 v Ajdovščino oz. Šturje pri Ajdovščini. Opravljal je službo sodnega kanclista, s srcem pa je bil ves v slikarskih barvah.⁴ Sodeloval je na raznih razstavah, fotografija pa mu je bila delno skicirka za slikarske motive, delno vaba za samostojne svetlobne zapise s poudarkom na likovnih prvinah, delno zgolj spominski zapis za domači album.

Leta 1913 je bil Klemenčič potrjen za učitelja risanja na obrtno-nadaljevalni šoli v Ajdovščini. Po izbruhu prve svetovne vojne je postal črnovojnik, po končani vojni pa se je z družino preselil v Domžale in kmalu v Ljubljano.

V tem zapisu bomo sledili izključno Klemenčičevi fotografiji na Primorskem, torej motivom, ki jih najdemo v vezanem albumu in ki se končajo z marcem leta 1910. To slikovno gradivo je najstarejše Klemenčičevo delo in najprimernejše za vsebinsko in likovno analizo. Prepričan sem, da je nekaj teh motivov pomembnih za celotno slovensko fotografijo prvega desetletja 20. stoletja. Gre namreč za likovne prvine, ki jih je bil sposoben vključiti v fotografijo le šolan slikar oziroma človek s prirojenim in šolanim čutom za oblikovanje.

MOTIVIKA IZ KLEMENČIČEVEGA ALBUMA

Klemenčič je bil v svoji motiviki zelo širok, radoveden za svoj intimni družinski

svet, za interiere s pohištvom, za avtoportret, za portretiranje domačih, znancev in sodelavcev, za individualni in za skupinski portret. Nekatere osebe je portretiral v sekvenci: v raznih držah ali obratih glave. Upodobil je preproste ljudi in tiste, ki so tedaj veljali za gospodo. Ujel jih je v sobi ali kje zunaj, zagledane v fotografa ali zamišljene, kot bi ne bili vedeli za kamero.

Avtoportret v zrcalu je Klemenčič uporabil za motiv mnogo prej, kot je to storil npr. Moholy-Nagy in fotografska šola Bauhausa ali pa naš Černigoj.⁵

Portretne skupine je Klemenčič znal ujeti ali prirediti za motiv v sproščenih, naravnih držah in kompozicijah. Znal pa je ujeti na ploščo tudi velike skupine planincev na Čavnu (1904) in to čisto in ostro kot bi šlo za delo poklicnega fotografa na terenu.

V prvih letih fotografiranja je bil Klemenčiču portret središče zanimanja.

Interier mu je bil zanimiv zaradi opreme in svetlobnih efektov, pa najsi je šlo za bogato opremljen salon ali za kmečko kuhinjo. Pejzaž je Klemenčiča mikal posebno, odkar je bil v Vipavski dolini: drevesa ob vodi, napajanje goveda in konj, stari kamniti in leseni mostovi, Hubelj sredi divjine, dalje obmorski prizori z jadrnicami, planinski motivi in podobno.

Arhitekturi je posvetil precej pozornosti: od starih hiš v Bovcu, kritih s skodlami, do mogočnih beneških palač.

Žanrski prizori so ga veselili na izviren način. Ujel je motive balinanja v Solkanu, perice, živinski sejem v Gorici, deklice na prašni cesti, potnike, ki vstopajo v čoln na Soči. Klemenčič je fotografiral tudi tihožitja

Milan Klemenčič, Motiv iz Trsta (Al Boscheto), 15. 3. 1903 (zap. št. v albumu 587)

Milan Klemenčič, Izletniki
na Cavru, 10. 7. 1904
(zap. št. v albumu 870)

in akt; toda akt je ostal samo na ploščah in Klemenčiča lahko štejemo za enega prvih, če ne kar prvega slovenskega fotografa, ki se je resno ukvarjal z aktom.

FOTOGRAFSKO-LIKOVNE POSEBNOSTI

Klemenčič je vidno upošteval fotografijo kot svetlopis, svetlobni zapis. Zanimali so ga svetlobni efekti v direktni, stranski in protisvetlobni smeri. Notranjost slikarskega ateljeja ga je zanimala v svetlobnem pramenu, ki prodira skozi okno. Ukvarjal se je s problemom osvetlitve s petrolejko na mizi ali s tisto izpod stropa. Tu in tam pa je uporabil takratno bliskovno luč, verjetno z magnezijevim prahom.

Klemenčič je že lovil gibanje, trenutne situacije, npr. zalet pri balinanju (leta 1902), ljudi med hojo, delavce v delovnem gibanju, živahni promet v tržaški luki, lovil je motive tudi z vlaka (dober posnetek naselja, leta 1903). Fijakarja med vožnjo je ujel že leta 1900.⁶ Prav tako njegov odnos do pokrajine, ki jo je gledal z očmi slikarja. Globino prostora je nakazal s potjo, z vrsto drevja, z reko, pa s človeškimi postavami, slikanimi večkrat v hrbet, ko odhajajo tja v ozadje, proti obzorju.

Tudi v dokumentarni ali reportažni fotografiji je znal Klemenčič najti dober zorni kot, tako je npr. posnel leta 1903 in 1905 gradnjo mostov čez Sočo. Zanimiva mu je bila tudi noša ljudi, vsakdanja in meščanska oziroma praznična. Čas secesije je oblikoval s svojo modo žensko telo kot vitko linijo, kot cvet na stebelcu in piš vipavske burje je

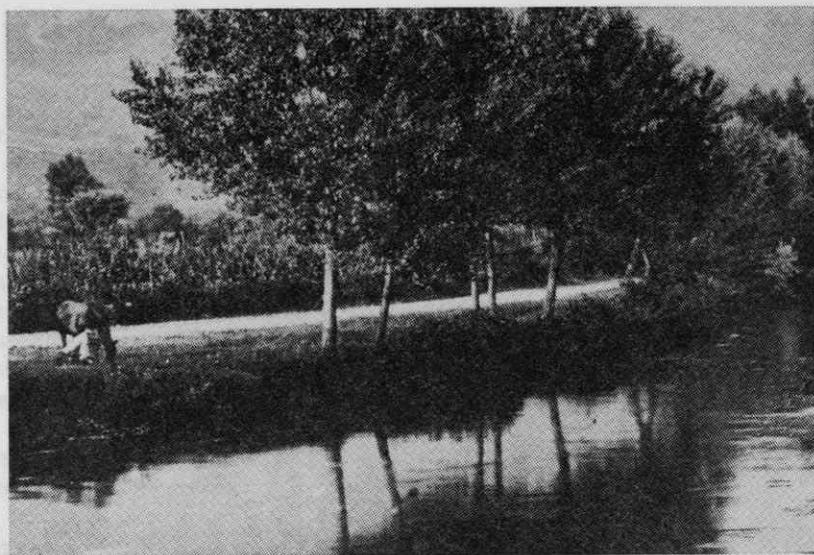
včasih še dodal svoj likovni mik. Svojevrstna pa je tudi obleka otrok, tista za trganje doma in tista, ki naj otroka polepša ali pokaže boljši socialni položaj staršev.

Ta socialna podoba naših krajev ob Soči in Vipavi bo seveda nekaterim še bolj pri srcu kot sama likovnost, toda Klemenčič je znal združiti oboje v celoto. Ne obtožuje, temveč odseva svojo radovednost do realnosti, v kateri je živel. To je del naše Slovenije v času od preloma stoletja do stvarnega preloma, ki ga je prinesla prva svetovna vojna.⁷

PIONIR SLOVENSKE BARVNE FOTOGRAFIJE

Po doslej znanih podatkih je Milan Klemenčič prvi slovenski fotograf, ki je uporabil barvne Lumièrove plošče in ki so še ohranjene. Ploščam je dodal Klemenčič še točne podatke: datum, motiv, čas osvetlitve, razvijanje in lastno oceno postopka. Štiri plošče je poslikal že leta 1907, istega leta, kot so prišle avtochrome plošče v Parizu v promet. To dokazuje tudi originalna škatla, saj nosi zaporedno številko tovarniške izdelave: No. 78! Klemenčič je segel torej v sam začetek obstoja teh plošč.

Format plošč je 9 × 12 cm. Nobena ni počena, odstopila pa je emulzija oziroma spremenila je barvo. Dva motiva sta pokrajinska. Na eni plošči je Klemenčičev avtoportret z modrim nebom v ozadju, sicer pa »zaradi burje« neoster. Najlepši je motiv z raznobarnim cvetjem, slikanim od blizu. Ta motiv je precej temen, vendar se je dal s sodobno preslikavo dovolj presvetliti in dobili smo dober pozitiv v barvi, torej kopijo.⁸

Milan Klemenčič, Ob Vipavi
pri Planini, 28. 6. 1909
(zap. št. v albumu 1221)

Upravičeno štejemo Klemenčiča za pionirja slovenske barvne fotografije.

ZAKLJUČEK

Vsa ta Klemenčičeva fotografska govorica bo postala dovolj izrazita za javnost le v primeru, če bo mogoče iz teh posnetkov, primerno odbranih, narediti kvalitetne povečave. Tega izbora pa ne kaže predstaviti na razstavah ali v tisku zgolj kot neko fotografsko dokumentacijo, temveč izrecno kot pomembno delo slikarja, lutkarja in fotografa Milana Klemenčiča.

OPOMBE

1. Slikar in lutkar Milan Klemenčič (1875 do 1957). Retrospektivna razstava. Nova Gorica, junij—julij 1976. Goriški muzej — grad Kromberk. Razstavní katalog, str. 3. — 2. Na obisku dne 17. 4. 1981 mi je Savo Klemenčič nekaj gradiva poklonil in mi to tudi pisno potrdil. Del gradiva pa je ohranil, ker gre tudi za njegove lastne fotografske posnetke. Savo je namreč veliko fotografiral in marsikaj zanimive-

ga dokumentiral. — 3. Gre v glavnem za Lumièrove črno-bele plošče, nekaj je tudi drugih firm, npr. Germania, Agfa. Večina škatel je prepleljenih z etiketami s podatki o motivih. — 4. gl. op. 1: razstavní katalog str. 2 in 3 ter 22 in 23, kjer je navedena obširna bibliografija od 1907 do 1976. — Gl. tudi SBL, I. knjiga, Ljubljana, 1925—1932, str. 462. — 5. V umetniški fotografiji so imela zrcala, tudi konkavna, vlogo pridobitve prostorskih efektov, deformacij in novega načina avtoportretiranja. Gl. npr. L. Moholy-Nagy, Malerei — Fotografie — Film, Mainz, Berlin 1967. — Karl Steinorth, Photographen der 20-er Jahren, München, —. — M. Kambič, Slovenska fotografija med obema vojnama, Zbornik za umetnostno zgodovino, XVIII, 1982 str. 103 in 108. — 6. To je bil čas, ko so cenili v fotografiji ostre posnetke, tudi če je šlo za gibanje. Izjema je bil gumi postopek, ročni poseg v ostrino slike, ko je fotograf zavestno ustvaril mehke svetlobne obrise. Klemenčič ni gojil te umetne tehnike, ostal je pri neposredni fotografiji. — 7. V Klemenčičevi poznejši fotografiji po letu 1918 ne najdemo več tiste prvotne vneme za motiviko. Znašel se je v drugem življenjskem okolju in mnogo bolj se je posvetil lutkarstvu. — 8. M. Klemenčič, Neg. register VIII. (Autochromaufnahmen), 29. 9. 07 — 29. 11. 07. — Cvetje (krizanteme) je osvetlil s časom polnih 14 minut. —

VELIKA POVODENJ V CELJU 1901

JANEZ CVIRN

Katastrofalne povodnji, ki jih je sredi novembra 1901 povzročilo močno deževje, so prizadele skoraj celotno Slovenijo. Poročila o »velikanskih nalivih« in »preplavljenjih« so se v takratnem slovenskem časopisju kar vrstila.¹ Bohinjska Sava je v noči na 16. november tako narasla, da se tudi najstarejši prebivalci Bohinjske Bistrice niso mogli spomniti česa podobnega. Na Gorenjskem je bila Sava »jako deroča in temnorujava« in je »trgala in nesla s seboj cele svinjake«. Sora je preplavila »njive in travnike ob bregovih, razdrla most pri Suhi, brv pri G. Senici in most pri Goričanah«. Ljubljansko barje, kjer je divjal že v noči od 14. na 15. november »silen silen vihar«, je bilo popolnoma preplavljeno. Veter je »odkril celo neki železniški vagon«, pri čemer je odtrgana streha presekala brzozjavne žice. Na Dolenjskem sta prestopili bregove Krka in Temenica in preplavili večje število krajev. Že drugič v istem letu pa je poplavila tudi Idrijca in povzročila ogromno škodo v Idriji in njeni okolici...²

Med najbolj prizadetimi kraji na Slovenskem je bilo Celje, kjer so bile povodnji zaradi nerešenega vprašanja regulacije Savinje nekaj vsakdanjega.³ Že po dvodnevem deževju (v petek 15. novembra je v Celju padlo kar 80,5 litra dežja na kubični milimeter)⁴ so Savinja in njeni pritoki v soboto 16. novembra prestopili bregove in se razlili po mestu in okolici. Ob sedmih zju-

traj je vodno merilo pri Kapucinskem mostu pokazalo, da je višina vode dosegla 3,20 metra nad normalno, deroča reka pa je iz ure v uro naraščala. V zgodnjih jutranjih urah je bila poplavljena celotna celjska okolica, tako da je mesto bilo podobno otočku sredi mogočnega morja, dodobra pa so bili zaliti tudi nekateri predeli mestnega jedra. Že do dvanajste ure pa je voda prodrla do Wokaunovega trga in Ljubljanske ceste ter popolnoma zalila mestni park, Glazijo in naselje z vilami na Otoku (»Villenviertel«), kjer je bilo po poročilih kot v malih Benetkah.

Savinja, ki je opoldan dosegla višino petih metrov nad normalo, do večera pa narasla še za 1 meter, se je v popoldanskih urah še sunkoviteje zaganjala proti mestu in ga skoraj v celoti preplavila. Od Wokaunovega trga in Ljubljanske ceste, kjer je voda vdrla v hlev Skobernetovega hotela »Pri Zamorcu«, se je v valovih zlivala po Gizelini ulici, poplavila pritličje Gizeline bolnišnice in resno ogrozila izolirnico. Hudo je prizadela tudi hišo dr. Josipa Serneca, ob čemer je nekaj dni kasneje »Deutsche Wacht« škodljivo zapisala: »Dr. Sernec und seine historische Mistgrube waren gänzlich im Wasser.«⁵ Od tod se je razlila še po Karolinen-gasse in Feldgasse ter poplavila celotno Dolgo polje. Na drugi strani mesta je voda prodrla po Neugasse do poslopja mestne hranilnice, poplavila železniški podhod pri ho-

Pogled na naraslo Savinjo pri mestnem parku in ogroženo Fallosovo brv. (Fotograf: Alfred Alesl)

Poplavljen Woukanov, današnji Slandrov trg. Na levi začetek Gizeline, današnje Ipavčeve ulice. (Fotograf: Johan Martin Lenz)

telu Strauss in povsem zalila vrtove v Vrtni ulici in igrišče pri nemškem Studentenheimu. Deroča Savinja je že ob trinajsti uri odnesla staro Grenadirjevo brv na Bregu in nevarno ogrozila tudi ostale mostove v mestu. Zlasti Pallosova brv pri mestnem parku se je po poročilih le s težavo upirala naraščajoči reki. Stanovalci v vilah na Otoku so bili več kot en dan popolnoma odrezani od mesta in šele v nedeljo popoldan je celjskemu mestnemu ekonomu Petru Derganzu uspelo priti do njih s čolnom. Kritično pa je bilo tudi v celjski mestni plinarni, kjer so se člani požarne brambe pod vodstvom načelnika Eichbergerja ves dan trudili s črpalkami sproti odstranjevanju vode, da ne bi dosegla plinomer, ker bi bilo sicer mesto ob razsvetljavo.

Huje od samega mestnega jedra, kjer je voda iz Savinje vdrla v večino kleti in pritličnih stanovanj ter »je stala ponekod 1 meter visoko po ulicah in trgih«, pa je bila zaradi posledic povodnji prizadeta celjska okolica. Ložnica je popolnoma preplavila travnike in polja na Ložnici, Babnem, Medlogu in Lavi ter naredila ogromno škodo, ki pa bi bila lahko še večja, če ne bi bili pospravljeni poljski pridelki. Na več mestih je zalila tudi državno cesto, tako da je bil promet proti Ljubljani popolnoma onemogočen. Voglajna in še v večji meri Hudinja pa sta poplavlili široko območje ob svojih bregovih (Zavodna, Gaberje, Sp. Hudinja) in zlasti prizadeli področje okoli Cinkarne in West-

Poplavljena Ljubljanska cesta, na desni dom onemoglih — Marodenhaus. (Fotograf: Julija Martini)

Vile na Otoku, obkrožene z naraslo vodo. (Fotograf: Vučinič d. J.)

nove tovarne emajlirane posode, kjer je bilo eno samo jezero.

Enako, kot so Savinja in vanjo izlivajoče se rečice hitro narasle, so tudi kmalu upadle. Že v soboto zvečer je voda začela upadati, kajti v teku dneva se je količina padavin znatno zmanjšala.⁷ V nedeljo pa so se reke vrnile v svoje struge in za seboj pustile silno razdejanje.

Celjski občinski moške z županom Stigerjem na čelu so se v kritični situaciji dobro znašli. Župan je že v soboto popoldan telegrafiral na namestništvo in deželni odbor v Gradec in zahteval, naj oblasti pošljejo v Celje strokovne organe, ki si naj ogledajo posledice narasle vode, obenem pa preučijo vzroke za povodnji, ki prizadenejo mesto

nekajkrat letno in v skladu s tem primerno ukrepajo. Poudaril je tudi, da bi že delna regulacija Savinje pri Celju odvrnila nevarnost od mesta. Naslednji dan je Stiger izdal tudi poseben oklic, s katerim je pozval celotno prebivalstvo, naj složno deluje pri uresničevanju vprašanja regulacije Savinje. V ponedeljek pa je po zasedanju občinskega sveta, na katerem so sklenili poslati na deželne in državne organe v Gradec in na Dunaj posebno peticijo, skupaj z občinskimi svetovalci prekrižaril mesto in na najbolj prizadetih krajih z vodnimi znaki označil najvišji sobotni nivo vode kot dokaz velike katastrofe. Agilni celjski župan pa je naredil še eno dobro potezo: že v soboto je naprosil več celjskih fotografov, naj posna-

Pogled z zvonika Nemške cerkve proti severovzhodu. V ozadju poplavljeni področje okoli Cinkarne. (Fotograf: Julija Martini)

Poplavljenno območje okoli tovarne emajlirane posode v Gaberju. (Fotograf: Johan Martin Lenz)

mejo čim več fotografij narasle vode, ki bi naj kasneje služile preučevanju vprašanja regulacije Savinje in njenih pritokov. Celjski fotografi Johann Martin Lenz, Julija Martini, Alfred Alesi in samo po priimku znani Vučinič mlajši⁸ so se županovi prošnji radi odzvali in v soboto pa tudi v kasnejših dneh⁹ — naredili precejšnje število posnetkov, ki nam zgovorno pričajo o povodnji in njenih posledicah.¹⁰ In ko si je v torek 19. novembra prišel ogledat posledice katastrofe štajerski namestnik grof Clary, so mu celjski občinski možje na več mestih poleg vodnih znakov v ilustracijo pokazali tudi fotografije, da je lahko s primerjavo na mestu lažje dojel razsežnosti ujme, ki je prizadela mesto. Tako so tudi fotografije, ki jih danes objavljamo,

precej pripomogle k temu, da se je vprašanje regulacije Savinje končno začelo premikati z mrtve točke in da so oblasti začele resneje gledati na velik problem, ki pa je bil dokončno rešen šele pred manj kot dvema desetletjema.¹¹

1. O povodnjih so med drugimi obširno poročali: Slovenski narod (16., 18., 19. in 21. novembra 1901), Slovenec (18. in 19. novembra 1901) in Slovenski gospodar (21. in 28. novembra 1901). — 2. Slovenec, 18. 11. 1901 (Veliki nalivi in povodnji). Slovenski narod 16. 11. 1901 (Vihar na barju). — 3. Poleg omenjenih osrednjih slovenskih časnikov sta povodenj v Celju najpodrobneje opisala oba celjska lista: slovenska Domovina 19. in 22. 11. 1901) in zlasti nem-

Zelezniški most čez Voglajno na progi Celje—Teharje. (Fotograf: Johan Martin Lenz)

Aleja v mestnem parku po povodnji. (Fotograf: Johan Martin Lenz)

ška Deutsche Wacht (17. in 21. 11. 1901). Potek in oris dogodkov povzemamo predvsem po slednji. — 4. Gutachten des Herrn Professor Dr. Phillipp Forchheimer aus Graz über die Bekämpfung der Hochwassergefahr im Sannthale. Graz, am 10. Februar 1902. — 5. Deutsche Wacht, 21. 11. 1901. — 6. Slovenec, 18. 11. 1901. — 7. Kot v opombi 4. — 8. O omenjenih celjskih fotografih imamo le malo podatkov. Johann Martin Lenz, v tistem času gotovo najboljši celjski fotograf, je deloval v mestu od ok. leta 1890. Prva fotografija, ki jo lahko z gotovostjo pripišemo njegovi kameri, je posnetek pogrebne spreveda ob smrti celjskega župana dr. Josefa Neckermanna 22. 6. 1893. Leta 1898 si je v Neugasse št. 5 (današnja Čuprijska ulica) zgradil moderen atelje in v njem deloval do leta 1917. Julija Martini, vdova po enem izmed prvih celjskih fotografov Josefu Martiniju, ki je prišel v Celje iz Rogatca ok.

leta 1870, je po moževi smrti 1895 nadaljevala z obrtjo in se v mestu dobro uveljavila. Kasneje je obrt prevzel njen sin Josef Martini, ki je deloval v mestu še v času okupacije. Alfred Alesi je odprl fotografski atelje v Celju jeseni leta 1899. Fotografija, ki jo danes objavljamo, je poleg koncepta obrtnega lista in še ene fotografije z isto tematiko edini dokaz njegovega delovanja v mestu. Županovi prošnji pa se je odzval tudi samo po priimku znani Vučinič mlajši, za katerega pa lahko z veliko verjetnostjo trdimo, da ni bil poklicni fotograf. — 9. Čeprav so vse fotografije opremljene z datumom 16. 11. 1901, z lahkoto ugotovimo, da so bile nekatere posnete tudi dan ali dva kasneje. — 10. Fotografije predstavljajo pomemben del fototeke Zgodovinskega arhiva v Celju. — 11. J. Orožen: Zgodovinski pregled regulacije Savinje in njenih pritokov, Bilten, leto IV, 1956, št. 12, str. 125. —

NOVE PUBLIKACIJE

Časopis za zgodovino in narodopisje. Nova vrsta 18. (53). letnik Maribor 1982, 1. zvezek (112 str.) in 2. zvezek (113 str.)

Prva številka tega letnika prinaša Bibliografsko kazalo ČZN 1965—1979, ki ga je sestavil Stanislav Kos ob sodelovanju Vasje Sterléta. Metoda bibliografske obdelave je podobna kot pri bibliografskem kazalu ČZN za leta 1926—1940, le da je nekoliko poenostavljena. V prvem delu bibliografije imamo bibliografski popis, kjer je gradivo razvrščeno v strokovne skupine po sistemu UDK. Vsaka bibliografska enota ima anotacijo v drobnem tisku. Anotacije pa niso izvlečki iz vsebine, temveč opozorila na vsebino s poudarkom na bibliografskih elementih, ki naj jih zajame predmetno kazalo. V drugem delu bibliografije sledijo kazala, in sicer avtorsko kazalo, zelo obširno predmetno kazalo, kazalo ilustracij in pregled bibliografskega popisa. Delo je v vseh ozirih vzorno opravljeno.

Drugi zvezek tega letnika je posvečen problematiki NOB na Štajerskem. Najprej nam M. Žnidarič prikaže uvedbo nemške civilne uprave v Mariboru leta 1941. Okupacijski aparat je začel na Štajerskem delovati takoj in to po že vnaprej pripravljenih načrtih. Na območju Spodnje Štajerske je bilo ustanovljenih šest okrožij, eno je obsegalo Maribor in nekaj okoliških občin. Glavni izvajalec okupatorjeve ponemčevalne politike je bila policija. Po Žnidaričevih ugotovitvah je bila večina policistov iz Avstrije.

O Pohorski četi leta 1943 in njeni dejavnosti piše M. Fajdiga. Ugotavlja, da je po padcu Pohorskega bataljona 8. 1. 1943 prišlo na pohorskem območju do krize, nato je bila aprila 1943 ustanovljena Pohorska četa, že maja 1943 pa drugi Pohorski bataljon. Z. Klanjšček je opisal vlogo narodnoosvobodilnih enot v sovražnikovem zaledju jugoslovansko-nemške fronte v času sklepnih operacij za osvoboditev 1945. leta.

Sledijo objave virov iz vojnega časa. Najprej imamo sestavek M. Šnuderla, napisan na podlagi avtorjevih dnevniških zapiskov, v katerem obuja spomine na organiziranje štajerskih beguncev v Osvobodilni fronti v Ljubljani v letih 1941 do 1943. Šnuderl tudi zavrača trditev, da je štajerska skupina v OF leta 1943 delala posebne načrte in postavila svoje zahteve IO OF.

T. Ferenc pa objavlja v prevodu dnevnika Heinza Mayerhöferja, nacističnega funkcio-

narja na Spodnjem Štajerskem. Dnevnik hrani arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani in vsebuje podatke za čas od 1. nov. 1944 do 1. maja 1945.

Sledijo ocene treh publikacij. T. Ferenc piše o tretji razširjeni in dopolnjeni izdaji Poslovilnih pism žrtev za svobodo ustreljenih v okupirani slovenski Štajerski. M. Žnidarič opozarja na delo M. Ostrovske Kljub vsemu odpor, M. Grašičeva pa na zbornik Revolucionarno izročilo — domicili v slovenskih občinah.

O dejavnosti Muzeja revolucije v Slovenjem Gradcu piše R. Stojanovič.

Ob koncu prinaša ta zvezek ČZN še dva spominska članka. Oba je napisal A. Leskovec. V prvem se spominja leta 1982 umrlega Alberta Strune, raziskovalca zgodovine tehnike na Slovenskem, zaslužnega profesorja ljubljanske univerze in častnega doktorja mariborske univerze. Drugi prispevek je posvečen našemu priznanemu in prezgodaj umrlemu gospodarskemu zgodovinarju ter dolgoletnemu uredniku in sodelavcu Kronike in drugih zgodovinskih revij, dr. Jožetu Šornu.

Oiga Janša-Zorn

Časopis za zgodovino in narodopisje. Nova vrsta 19. (54.) letnik. Maribor 1983 (1984), zv. 1—2, 298 str.

Visokemu jubileju, 80-letnici obstoja Zgodovinskega društva Maribor, je že Kronika namenila posebno tematsko številko (letnik 31, 1983, št. 2—3). Njej se je pridružila še posebna številka ČZN, posvečena zgodovini Maribora. Z razpravami in članki, objavljenimi v obeh revijah, želijo člani Zgodovinskega društva Maribor pospešiti prizadevanja za sintetičen pregled zgodovine Maribora.

19. letnik ČZN prinaša poleg kratkih besed Ob jubileju R. Krambergerja na prvem mestu članek B. Hartmana, ki je posvečen 1982. leta umrlemu prof. Jožetu Košarju, nekdanjemu ravnatelju mariborske klasične gimnazije, glavnemu direktorju Založbe Obzorja, dolgoletnemu predsedniku Zgodovinskega društva Maribor, prevajalcu in nosilcu še drugih kulturnopolitičnih funkcij v Mariboru.

Kot primerjalna študija je zanimiv prispevek Karla Ernsta Demandta Politična funkcija Marburga v hessenski zgodovini. Marburg ob Lahni je bil skozi stoletja du-

hovni center Hessena, avtor je predvsem prikazal njegovo funkcijo kot pokrajinskega in političnega središča.

Anton Ožinger nam podaja opis in vsebino malo znanega »Codex Henrici«, ki je dolgo veljal za izgubljenega in ga je ponovno pred leti našel J. Richter. Gre za kodeks, ki je nastal v 14. stoletju pri škofijskem sedežu lavantinske škofije v Št. Andražu in je imenovan po škofu Henriku. Vsebuje v prepisu vse pomembne listine tiste dobe, z nadaljevanji pa sega do srede 16. stoletja.

Dva prispevka je pripravil Jože Mlinarič; prvega o mariborskih mestnih sodnikih v srednjem veku, kjer podaja najprej razvoj mestne samouprave, nato pa na osnovi arhivskih virov predstavi vrsto mariborskih mestnih sodnikov. To funkcijo so opravljali vplivni in bogati meščani, pogosto tudi več članov ene družine. Nekateri imajo že slovenske priimke, večina nosi nemške, nekaj jih priimkov še nima. Drugi Mlinaričev prispevek govori o minoritskem samostanu v Mariboru od 13. stoletja do 1814, ko je bil ukinjen. Sprva skromna samostanska posest se je večala z darovnicami, ki v dobi reformacije usahnejo. Zanimivo je podan gospodarski razvoj tega samostana na osnovi arhivskih virov. Marjetica Simoniti v prispevku Iz zgodovine zlatarstva in pasarske obrti v Mariboru daje oris obeh strok od 15. do konca 18. stoletja, v naslednjih številkah ČZN pa namerava obdelati še 19. stoletje. Iz seznama mariborskih zlatarjev in pasarjev in iz njihovih življenjepisnih podatkov vidimo, da so mnogi prihajali iz raznih delov države, vendar niso presegli okvirov nekdanjega avstrijskega cesarstva.

Mesto Maribor je bilo bolj ali manj povezano z največjimi slovenskimi kmečkimi upori. O tem piše Jože Koropec in poudarja, da je v zadnjih 75 letih v Mariboru izšla vrsta razprav o kmečki puntariji in da je nekaj Mariborčanov (J. Dolar, M. Križman, J. Mlinarič) prepesnilo v slovenski in nemški jezik nekaj pesmi, ki govore o teh uporih.

Sergej Vrišer je v članku Iz zbirke Pokrajinskega muzeja v Mariboru obdelal podobice iz posesti rodbine Brandis — nekdanjih lastnikov mariborskega gradu. Podobe so bile namenjene grofici Brandis, ki je bila nekaj časa vzgojiteljica otrok na dvoru Marije Terezije. Tudi Jože Curk objavlja kar dve razpravi. Najprej je obdelal nekdanji jezuitski kolegij v Mariboru in gradbenega mojstra Fuchsa (1727—1804) iz Šlezije, ki se je v Mariboru stalno naselil in postal kmalu vodilni gradbeni mojster poznobaročnega Maribora.

Druga Curkova razprava o historičnih virih za urbano-gradbeno zgodovino Maribora obravnava arhivske vire, ki jih deli v dve vrsti: eni navajajo predvsem veliko posameznih, čisto historičnih podatkov za starejše obdobje (listinsko gradivo), medtem ko drugi iz 18. in 19. stol. (kataster, hišna konskripcija, dajatve itd.) posredujejo celovitejšo podobo mesta.

Bruno Hartman poleg omenjenega prispevka o Košarju sodeluje še s tremi razpravami. Zelo nas pritegne zlasti prva o slavjanofilu Ivanu Sergejeviču Aksanovu v Mariboru leta 1860, v kateri nam na podlagi Aksanovih pisem predstavi takratni Maribor ter politične in znanstvene nazore nekaterih štajerskih Slovencev (D. Trstenjak, B. Raič, O. Caf). Zanimiva je tudi Aksanova pobuda, naj Slovenci ustanove Slovensko Matico. Drugi Hartmanov prispevek »Südmarkini« knjižnici v Mariboru govori o nastanku prvih javnih knjižnic leta 1902 in 1903 v Mariboru in na Studencih. Ustanovila jih je »Südmark«, organizacija za utrjevanje nemštva na narodnostno mešanih ozemljih. V tretjem prispevku se Hartman uspešno loteva raziskave kulturnih tokov v Mariboru in njegovem zaledju med vojnama. Predvsem ugotavlja, da je slovenska kultura v Mariboru po prvi svetovni vojni imela boljše pogoje, da je ustvarila poklicno gledališče, razgibala glasbeno, likovno, literarno dejavnost, uspešno so delovale razne ustanove (knjižnice, muzej, arhiv) in kulturnoprosvetne organizacije, izhajala je vrsta periodičnih publikacij.

Breda Požar je analizirala v članku Maribor v nemškem romanu dela nemških avtorjev, ki se ukvarjajo z južno Štajersko, zlasti z Mariborom. Avtorica predvsem raziskuje, kako so prikazani odnosi med Nemci in Slovenci in ugotavlja, da so Slovenci in Slovani v glavnem prikazani kot manj vredni. Zanimivo je Janez J. Švanjcer opisal na podlagi ohranjenih arhivskih virov usodo Benedikta Zeilhoferja — Maistrovega borca, kasneje oficirja v jugoslovanski vojski, medtem ko je o začetkih slovenskega opernega udejstvovanja v Mariboru napisala članek Manica Špendal.

France Filipič je na podlagi analize predvojnega naprednega tiska v Mariboru napisal razpravo O progresivnem tisku med obema vojnama v Mariboru. Ugotovil je predvsem dva povsem ločena sklopa progresivnega tiska, prvi ima izrazito socialdemokratsko obeležje, drugi pa zajema periodiko meščanskega tiska, kjer prihaja do izraza mariborsko levo, celo povsem revolucionarno

usmerjena inteligenca. Poleg tega je bila močna še marksistična publicistika z »Večernikom«. Na obdobje stare Jugoslavije se nanaša tudi Milice Ostrovske razprava o udeležbi Mariborčank v predvojnem naprednem gibanju, zlasti v letih 1932—1941. V tem gibanju srečamo Elviro Tomasini, Herto Haas, Zimo Vrščaj, dr. Heleno Stupan idr. Prispevek k zgodovini Nemcev v Mariboru med vojnama je napisal Marjan Žnidarič. Ugotavlja, da so bili mariborskih Nemci zlasti močni na gospodarskem področju, saj je bilo v njihovih rokah nad 42 odstotkov večjih industrijskih obratov. Udeleževali so se pa tudi v političnih, kulturnih in športnih organizacijah, širile so se nacistične ideje, še zlasti po anšlusu. V čas NOB posega prispevek Lojzeta Peniča Partizansko zdravstvo na vzhodnem Pohorju. Do poletja 1944 na Pohorju ni bilo partizanskih bolnišnic, ranjence so puščali na zanesljivih kmetijah, od junija 1944 do osvoboditve pa je že delovalo več bolnišnic.

Povojnega razvoja se loteva Branko Požar v prispevku Razvoj prebivalstva občine Maribor v obdobju od 1961. do 1981. leta, kjer ugotavlja, da se je v obravnavanem obdobju rast prebivalstva zmanjšala od 11,7 na 7,8 promilov.

V zaključnem delu je spregovoril J. Curk še o delovanju Pokrajinskega arhiva v Mariboru v letih 1978—1982, medtem ko je B. Hartman ocenil disertacijo o mariborskem nemškem gledališču, branjeno leta 1982 na dunajski univerzi, njen avtor pa je bil Walter Taufer.

Olga Janša-Zorn

Goriški letnik. Zbornik Goriškega muzeja, 10, 1983, 169 str.

Med krajevnozgodovinskimi zborniki le redkim uspeva vsakoletno izhajanje; trenutno poleg loških razgledov in Grosupeljskega zbornika menda le še Goriškemu letniku. Jubilejni 10. letnik so si izdajatelji zamislili kot prikaz rezultatov svojega dela. Zato med pisci tokrat ni zunanjih sodelavcev, ampak izključno delavci Goriškega muzeja, razen kratkega uvodnika, ki ga je ob jubileju napisal Marjan Rozman, predsednik sveta Goriškega muzeja.

Na začetku sta arheološka prispevka. Drago Svoltjšak je napisal Kovačevše-naselje idrijske skupine v Vipavski dolini, kjer predvsem opisuje najdbe iz jame na Kovačevšu na pobočju Čavna, ki jih hranita Goriški

muzej in Narodni muzej v Ljubljani. Časovno sodijo po avtorjevih ugotovitvah ti predmeti v 5. stoletje pr. n. št. dol. stol. n. št. in spadajo v latensko idrijsko kulturno skupino. Članek je bogato ilustriran in dokumentiran. Drugi prispevek je napisala Betriče Žbona-Trkman o bronastem kipcu iz Sežane, najdenem 1982. Po avtoričinem mnenju spada to delo k provincijskim izdelkom pozno helenističnega obdobja. Življenje v Breginju pred potresom 1976 in po njem je zanimivo opisala Inga Miklavčič Brezigar. Stari Breginj je bil kmečka vas ne samo zaradi načina življenja, pač pa tudi zaradi videza vasi. Novi Breginj je po videzu bolj delavsko naselje. Avtorica predvsem ugotavlja nekatere spremembe, ki so nastale v novejšem času. Omenja, da je sosedski odnos bil v starem okolju veliko pristnejši, vendar najde tudi pozitivno plat novega Breginja in sicer v dejstvu, da ni več izseljevanja, ker je industrija dala ljudem, ki bi sicer morali iskati zaposlitve drugje, kruh doma.

Branko Marušič v svoji razpravi Slovenska narodnopolitična zavest na Primorskem pred letom 1848 obravnava začetke narodnega prebujenja pri Slovencih v Trstu, Gorici in Istri, ki se je začelo v prvi polovici 19. stoletja in se je kazalo predvsem ob rabi slovenskega jezika v šolah in javnem življenju sploh. Med slovenskimi preroditelji na Goriškem omenja predvsem Valentina Staniča. V Trstu takih izrazitih buditeljev ni bilo, še manj v Istri. Pač pa je v Trstu pomembno delo opravil škof Matevž Ravnikar, tu sta živela tudi Jovan Vesel Koseski in štajerski Slovenec Ivan Macun. Tako v Trstu kot v Gorici ugotavlja Marušič vplive ilirizma. Le Istra je bila ob vseh teh prizadevanjih nekoliko ob strani. Telovadno društvo »Sokol« v Ajdovščini je podrobno opisal Drago Sedmak. To društvo je delovalo od 1908 do 1921, ko so ga ukinile italijanske oblasti. Članek je nastal na podlagi ohranjenih zapisnikov društvenega odbora in kaže vsestransko dejavnost Sokola v Ajdovščini od nastopov doma do sodelovanja na številnih priredbah na Primorskem in v drugih slovenskih pokrajinah ter celo v Pragi.

Slavica Plahuta objavlja drugi del svoje obsežne razprave Kulturnoprosvetna dejavnost v srednjeprimorskem okrožju. Obravnava predvsem poletje in jesen 1944, ko so v skladu s sklepi o priključitvi Slovenskega Primorja k matičnemu narodu skušali organizacijsko in vsebinsko poenotiti partizansko kulturno dejavnost s tisto v ostalih slovenskih pokrajinah. Popolno poenotenje

pa še ni bilo možno, zato so kulturnoprosvetni organi na Primorskem izdelali lastne načrte za razvoj kulture in prosvete. Minoritska cerkev in samostana sv. Frančiška v Piranu je prispevek Marka Vuka. Gre za zanimivo monografsko obdelavo enega pomembnejših umetnostnozgodovinskih spomenikov v Piranu, ki sega v začetek 14. stoletja in kaže gotske značilnosti ter vpliv srednjeveške frančiškanske arhitekture. Nelida Silič-Nemec pa osvetljuje opus slikarja Jožeta Srebrniča iz Solkana, ki je aktivneje posegal v likovno življenje Gorice med leti 1929—1942 in sicer predvsem kot ilustrator, ukvarjal pa se je tudi z lesorezom.

Vsi prispevki imajo kratke povzetke v italijanščini (eden v nemščini) in so opremljeni z UDK ter sinopsi v angleščini.

Olga Janša-Zorn

Kranjski zbornik 1985. Izd. Skupščina občine Kranj 1985, 367 str.

Navadili smo se že, da vsako peto leto dobimo nov Kranjski zbornik. Sedaj je pred nami že 6. tak zbornik po vrsti. Prinaša razprave in članke iz najrazličnejših področij. Sodeluje preko 30 avtorjev, kar je vsekakor poseben uspeh, še zlasti, ker je med njimi veliko novih, mladih imen. Zanimivo je tudi dejstvo, da skoraj polovica zbornika obravnava povojno dogajanje.

Na uvodnem mestu imamo najprej tri krajše sestavke in sicer govori predsednik občine Kranj o namenu Kranjskega zbornika, Vasilij Melik kot predsednik Zveze zgodovinskih društev Slovenije, o pomenu kranjskih zbornikov za slovensko krajevno zgodovino in Franc Puhar, predsednik uredniškega odbora, o 25-letnem delu tega odbora.

Prvi sklop člankov obravnava tematiko revolucionarnega delavskega gibanja in NOB. Ivanka Križnar piše o naprednem gibanju v Naklem in okolici v letih 1920 do 1941 in ugotavlja, da so se zlasti po letu 1930, ko se je v Kranju hitreje razvila industrija, pričeli tudi mladi iz Naklega zaposlovati v njej, kar je vplivalo na širjenje naprednih idej med njimi. O prvem spomeniku žrtvam fašizma piše Karel Makuc. Gre za skromen spomenik bazoviškim žrtvam na nekdanjem kranjskem pokopališču, danes Prešernovem gaju in za opis delovanja društva Sloga v zvezi s postavitvijo tega spomenika leta 1931. Ivan Jan je svoj članek Iz začetnih dni vstaje leta 1941 posvetil petim članom vojnorevolucionarnega okrožnega komiteja Kranj, ki so vsi padli v času NOB.

Jože Dežman objavlja Prispevek k zgodovini kranjskega okrožja, kjer najprej ocenjuje dosedanja dela o zgodovini tega okrožja, nato opozarja na nekatera odprta vprašanja v zvezi s pisanjem zgodovine NOB na sploh. Franc Benedik je prispeval Jamnik v narodnoosvobodilnem boju — zanimivo študijo s partizanstvom močno povezane vasi. Vsekakor zelo privlačen je članek Tatjane Dolžan, ki prikazuje oblačenje v partizanskih enotah na Gorenjskem, o čemer se je doslej malo pisalo. Ta del prispevkov zaključuje Ivan Jan s svojo obširno razpravo Delovanje sovražnikov revolucionarnega narodnoosvobodilnega boja na Gorenjskem proti koncu vojne, kjer je prikazal razvoj gorenjskega domobranstva od začetkov do konca vojne.

Drugi sklop člankov sega v starejšo in novejšo zgodovino. O osnovnih izhodiščih arheoloških proučevanj mesta Kranja (Carnium) piše Andrej Valič in se ustavlja predvsem pri problematiki treh skeletnih nekropol (Lajh, pri cerkvi v Kranju in pri starem šmartinskem pokopališču). Milan Sagadin se ukvarja z nekaterimi elementi strukture prebivalstva z zgodnesrednjeveškega grobišča ob tovarni Iskra v Kranju. Urbanistično in arhitekturno podobo Kranja na stari fotografiji pa je raziskal Cene Avguštin in nam tako lepo predstavil naselbinski in stavbni razvoj mesta. Andrej Vovko je prikazal delo podružnic sv. Cirila in Metoda in sicer je zajel ozemlje današnje kranjske občine med leti 1885 do 1918. Jože Žontar je v razpravi z naslovom Prispevki k zgodovini Kranja med obema vojnama podal predvsem gospodarsko sliko tega časa s poudarkom na razvoju industrije, Majda Žontar pa je prikazala delavska kulturna društva v Kranju med obema vojnama. Že leta 1931 so namreč ustanovili podružnico Svobode, ki je po znanem zletu Svobod leta 1935 razpuščena, nato njeno delo nadaljuje društvo Vzajemnost. Obe sta razvili bogato izobraževalno in sploh kulturno dejavnost, čeprav sta se ves čas borili s finančnimi in prostorskimi težavami.

O gozdarstvu nekdanj in sedaj na kranjskem območju (Udin boršt, Besniški gozd itd.) govori Franjo Jurnah, ki hkrati omenja tudi žagarstvo in fužinarstvo v Kokri, gozdne rezervate, življenjske razmere gozdnih delavcev ipd. Razvoj kmetijstva v občini Kranj v letih 1900 do 1953 je podal Pavle Šubic, o zadnjih kmetijah v starem Kranju pa piše Anka Novak in nam zelo živo predstavi in obenem iztrga pozabi znane kmetije Reginčevo, Mayrjevo, Majdičevo, Skledar-

jevo in še nekatere. Podatke je zbrala po ustnih pričevanjih starih Kranjčanov. Delovanje tekstilne zadruge Otoče prikazuje Marko Vidic in to od nene ustanovitve 1936 do likvidacije 1954. Tretji sklop prispevkov se nanaša v glavnem na povojno obdobje. Janez Kopač govori o Kranju v prvih mesecih po osvoboditvi, Ivo Šefic posebej o preskrbi prebivalstva v prvih povojnih letih in Nada Holynski o razvoju upravnih in samoupravnih teritorialnih enotah na območju kranjske občine po letu 1945.

Prikaza kulturne dejavnosti v Kranju se lotevata Mija Mravlja in sicer pevskih zborov, ki so delovali v letih 1945—1983 ter Marko Aljančič, ki piše o fotografski 'jubiteljski dejavnosti ob 75-letnici prvega slovenskega kluba fotografov amaterjev.

Zgodovino bolnišnice Golnik od njenega nastanka leta 1919 do danes je podal Gregor Zalar. Dve desetletji razvoja in dela Centra za socialno delo v Kranju je analiziral Rado Pavlin.

Lojze Rakovec se loteva vzgojnoizobraževalne dejavnosti in njene preobrazbe v občini Kranj, medtem ko je Aleksander Ravnikar orisal deset mednarodnih festivalov športnega in turističnega filma.

Splošen pregled razvoja gospodarstva kranjske občine v letih 1979 do 1984 je podala Anuška Soklič, sledi prikaz delovanja nekaterih gospodarskih organizacij v Kranju in okolici. Ciril Dolenc je prispeval članek Osemdeset let Oljarice, Bojan Urlep Exoterm od nastanka do danes, Andrej Pago pa Nastanek in razvoj Gorenjskih oblačil.

Ob koncu je še Kronološki pregled dogajanja v Kranju v zadnjih petih letih, ki ga je pripravil Janez Kopač in zajema področja od uprave, zdravstva, športa, kulturne, komunalne in gradbene dejavnosti do šolstva.

Olga Janša-Zorn

Darja Mihelič: Najstarejša piranska notarska knjiga (1281—1287/89). Viri za zgodovino Slovencev, knjiga sedma, izdala Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana 1984, 256 str.

V zbirki Viri za zgodovino Slovencev, ki jo izdaja Slovenska akademija znanosti in umetnosti in ki se je začela že davnega leta 1939, ko je Milko Kos objavil Urbarje salzburške nadškofije, je kot sedma knjiga izšla Najstarejša piranska notarska knjiga (1281—1287/89), ki jo je za objavo pripravila Darja Mihelič. Knjiga je nastala kot rezultat načrtne

usmeritve dela Zgodovinskega inštituta Milka Kosa pri SAZU, kjer je med nalogami posebej poudarjena tudi priprava in izdaja virov za starejša obdobja slovenske zgodovine. Hkrati je v tem sklopu v ospredje postavljeno tudi objavljane gradiva s področja slovenske Istre. Prav z objavo najstarejše piranske notarske knjige, ki je hkrati tudi najstarejša doslej znana notarska knjiga na slovenskem ozemlju, se je začelo načrtno izdajanje celotne serije ohranjenih piranskih notarskih knjig, priprava nove izdaje mestnih statutov in listinskega gradiva ter izdaja izbora gradiva iz velike serije vicedomskih knjig.

Notarske knjige so izredno dragocena in bogata zvrst virov za preučevanje srednjeveške zgodovine. Iz njih lahko dobimo mnogo podatkov o gospodarskem in družbenem življenju mest, o institucijah, sodstvu, upravi, vsakdanjem življenju, populacijskem razvoju, etnični strukturi prebivalstva in še marsičem. Zato nikakor ne moremo dati prav tistim (največkrat laikom), ki se jim zdi objava gradiva te vrste navadna potrata.

Pričujoča knjiga je sad dolgoletnega in — kar je za takšno vrsto publikacij še posebej pomembno — skrbnega in natančnega dela Darje Mihelič. Izdaja po svoji znanstveni obdelavi ustreza vsem strogim merilom za izdajanje virov in je razdeljena na spremno besedo, ki jo je prispeval dr. Ferdo Gestrin, uvod, nekaj splošnih opozoril o prepisu, na prepis sam, ki zajema jedro knjige, podroben in obsežen seznam oseb in krajev ter stvarni seznam in na koncu še na zelo uporaben seznam vseh vpisov v knjigo.

Objavljena notarska knjiga je prva iz serije 17 notarskih knjig, ki jih hrani piranski arhiv in ki časovno zajemajo razdobje od 1281 do 1320. Ta, najstarejša spada med najboljše iz piranske serije in v njej imamo vpise od konca maja 1281 do začetka maja 1287, več vpisov pa je še iz leta 1289. Njen avtor je Dominik Petenarij iz Pirana, notar istrskega mejnega grofa patriarha Gregorija. V našo notarsko knjigo je bilo vpisanih 1144 vpisov in so vsi objavljeni tudi v prepisu, seveda zelo racionalizirano. Vsebinsko so ti vpisi zelo različni in slikajo različne plati življenja v Piranu v osemdesetih letih 13. stoletja. Največ je zadolžnic. Od 1144 vpisov jih je kar 1048 ali približno 91,5 odstotka vseh vpisov. Po svoji formi so to zelo stereotipni zapisi, po katerih je dolžnik nekaj dolžan upniku. Omenimo naj, da se kar v 860 primerih (= približno 82 od-

stotkov od 1048 vpisov zadolžnic, oziroma približno 75 odstotkov vseh vpisov v notarsko knjigo) pojavlja kot upnik Martin Luginanus iz Caorla. Največ teh zadolžnic je nastalo ob nakupu žita, boba, vina, kož, itd., plačljive pa so bile v denarju ali tudi olju, pšenici, vinu. Vpisov, ki niso zadolžnice, je v obravnavani notarski knjigi 96 (8,5 odstotka) in obravnavajo zelo različna področja življenja: trgovsko in denarno poslovanje, sklepanje trgovskih družb, obravnavajo pomorsko trgovino, lastništvo, gradnjo ladij, soline, govorijo o poslovanju z nepremičninami (darovnice, oporoke, delitve premoženja, popisi premoženja), o ženitnih pogodbah in dotah, o sporih, skratka o konkretnem vsakodnevem življenju, ki zmeraj bolj priteguje pozornost zgodovinarjev. Prav na podlagi poznavanja dejavnosti in vsakodnevnega življenja srednjeveškega človeka pa nam je to obdobje tudi zmeraj bližje in ga lažje razumemo ter pravilneje vrednotimo: pred nami nič več ne leži mračni, kaotični srednji vek, marveč družba sistemov in vrednot, ki so v veliki meri vredni razmisleka današnjega človeka.

Naj na koncu opozorim še na dve stvari. Uporabnikom knjige bi avtorica objavljeno notarsko knjigo še bolj približala, če bi v uvodu obdelala merski sistem in pokazala na razmerja med posameznimi merami ter jih po možnosti (kolikor to dopuščajo viri) prevedla v današnji merski sistem. Tako se na primer v raznih vpisih notarske knjige rž meri na stare, mecene, kvarte in kvartarole; olje pa na urne, libre in medre — današnjemu človeku ti podatki povedo bolj malo. V seznamu pa je na strani 244 pod številko 865 tiskarski skrat namesto prejem denarja napisal zadolžnica.

Upati je, da bo knjiga, ki je po svoji pomembnosti in izpovednosti obogatila tako slovensko zgodovinopisje kot vedenje o slovenski zgodovini, dala povod za nova raziskovanja zgodovine slovenske obale.

Peter Štih

Marjan Drnovšek, Arhivska zapuščina Petra Grassellija 1842—1933. Zgodovinski arhiv Ljubljana, Gradivo in razprave 6. Ljubljana 1983, 523 strani.

Objava arhivske zapuščine Petra Grassellija, ki jo je pripravil Marjan Drnovšek, je že šesta v vrsti publikacij Gradivo in razprave Zgodovinskega arhiva Ljubljana. V prvi, ki je izšla leta 1979, je France Štukl

v uvodu zapisal, da je »dolžnost arhivov, da hranijo pisane dokumente, ki polagoma izgubljajo praktično vrednost, a ostanejo pomembni za zgodovino. Napačno bi bilo, če bi bili taki dokumenti za vedno spravljani na zaprašenih policah in dostopni in zanimivi le za poklicne raziskovalce. Prav je, da arhivi približajo stare spise tudi sodobnemu bralcu, ki ga zanima preteklost in bi se utegnil iz nje tudi kaj naučiti«. (France Štukl, Zapisniki in drugi izbrani dokumenti iz arhiva občine Škofja Loka 1861 do 1918, Gradivo in razprave 1, Škofja Loka 1979, str. 3). Takšno zasnovo uredniške politike, ki so si jo zadali v Zgodovinskem arhivu Ljubljana, vztrajno in uspešno uresničujejo. Tako so poleg štirih zvezkov objav različnih tematskih zbirk virov izdali še nov Vodnik po fondih zgodovinskega arhiva Ljubljana (leta 1980) ter razpravo Vlada Valenčiča Ljubljanska trgovina od začetka 18. do srede 19. stoletja (leta 1981). Za šesti zvezek publikacije je Marjan Drnovšek pripravil opis osebne arhiva slovenskega politika in kulturnega delavca Petra Grassellija, ki ga je ljubljanski mestni arhiv odkupil leta 1964 od Grassellijeve hčere Anice. Peter Grasselli, ki je umrl leta 1933 v visoki starosti 93 let, je dolgo vrsto let opravljal različne politične funkcije, med drugim je bil skoraj desetletje in pol ljubljanski župan, pa poslanec v državnem in deželnem zboru, namestnik deželnega glavarja, deželni odbornik ter odbornik, podpredsednik in predsednik Dramatičnega društva, Glasbene matice, Slovenske matice in Rdečega križa, da naštejemo le nekatere v vrsti dejavnosti, ki jih je opravljal v svojem dolgem aktivnem političnem življenju. Gradivo, ki je ostalo ohranjeno v njegovem osebni arhivu, je obsežno, raznovrstno in sila zanimivo. Gradivo je urejeno v štiri zaokrožene celote: osebno gradivo, korespondenca, gradivo o društvenem, založniškem, gospodarskem in političnem delovanju ter rokopisi, tiski in slikovno gradivo. V celoti ga je za dobrega pol tekočega metra in je v zbirki osebnih zapuščin, ki jih hrani Zgodovinski arhiv Ljubljana, med najobsežnejšimi. Zato je bila odločitev, da ga objavijo v samostojni publikaciji, smotrna. Urednik Drnovšek se je pri objavi zelo potrudil, saj je zbirko opremil z vrsto pomagal in informacijami in tako smo dobili zelo dobro komentirano izdajo virov. Na kratko je orisal življenje in delo Petra Grassellija ter opisal prevzem, dosedanja urejanja, popise in uporabo gradiva, razvrstitev gradiva in elemente popisa v objavi ter razčlenitev gradiva. Zlasti pomembni pa so dodatki na

koncu publikacije, to so opombe, kronološki seznam pisem naslovljenih na Petra Grassellija, seznam gledaliških in drugih iger ter imenski in krajevni register. Posebej bogato pomagalo so opombe, kjer dobi bralec kratke, a za dobro razumevanje nujne informacije o društvih in Grassellijevih pomembnejših dopisovalcih. Največ strani v knjigi je zasedla objava Grassellijeve korespondence. V celoti je v Grassellijevi zapuščini ostalo ohranjenih več kot 1.600 pisem, med temi je dobrih devet desetih naslovljenih na Petra Grassellija, ostala pa na Grassellijevega očeta, mater, ženo ter tri prijatelje. Med temi pismi je velika večina Grassellijevih. Urednik se je odločil za objavo pisem po abecednem redu dopisovalcev razvrščenih kronološko, pri čemer je veliko pisem objavil v celoti v jeziku, v katerem so bila napisana, le za preostali del je pripravil kratke povzetke. V gradivu o društvenem, založniškem, gospodarskem in političnem delovanju so opisana razna besedila kot so letopisi, vabila za raznovrstne prireditve, društvena pravila, objavljeni pa koncepti Grassellijevih društvenih predavanj, zapisniki sej odborov, Grassellijeve gledališke kritike, razni sezname, n. pr. naročnikov Triglava, igralcev Dramatičnega društva, delničarjev Narodne tiskarne v Ljubljani in Ljubljanske občne banke, denarna potrdila, računi in drugo. V dveh krajših poglavjih je objavljen popis osebnega gradiva, med njim raznih osebnih dokumentov, spričeval, potrdil o izvolitvah, imenovanjih in častnih diplomah ter rokopisi, tiski in seznam slikovnega gradiva. Med temi so objavljeni rokopisi Grassellijevih proznih tekstov, ocen, prevodov, rokopisi in tiski njegovih pesmi, razna vabila s programi, vstopnice, vizitke, osmrtnice. V objavljeni Grassellijevi osebni zbirki ne bomo našli kakšnih pomembnih, presenetljivih, novih podatkov, ampak le drobec, ki imenitno in zgovorno ilustrirajo vsakdanje življenje, pričarajo vzdušje dobe, v kateri je Peter Grasselli živel, boljše kot še tako dobra zgodovinarjeva pripoved. Povabilo na večerjo k cesarju Francu Jožefu ob njegovem obisku v Ljubljani leta 1883 s priloženim jedilnim listom je najzgovornejše pričevanje o slavnostnem dogodku. Drobci zbrani v tej knjigi nam sestavljajo mozaik življenja na družinskem, občinskem, mestnem, deželnem in državnem nivoju.

Jasna Fischer

Preteklost in sedanost Dolge vasi, Hodoša in Lendavskih goric (Varga Sándor, Pozsonec Mária, Pivar Ella: Hosszúfalu, Hodos és Lendvahegy múltja és jelene. Lendava 1982, 180 str.).

Drobna, v madžarskem jeziku napisana knjižica, ki obravnava način življenja, običaje, praznike in delavnike ljudi v treh naseljih ob potoku Ledave, Bagonice in Krke, je rezultat raziskovalne vneme in ljubiteljskega zanimanja avtorjev za značilnosti preteklega in sodobnega življenja na z Madžari in Slovenci poseljenem obrobju Prekmurja ob jugoslovansko madžarski meji. Tokrat avtorji predstavljajo zgodovino, splošnogeografsko, gospodarsko, kulturno in etnografsko podobo naselij Dolga vas — Hosszúfalu, Hodoš — Hodos in Lendavske gorice — Lendvahegy.

V prvem delu Sándor Varga daje splošen zgodovinski pregled o razvoju madžarske vasi od XI. do XV. stoletja, ko so bile sedanje vasi še v zametkih in je bila vas sestavina fevdalnega sistema. Podrobno razčlenjuje preteklost in izvor imena Dolga vas ter na podlagi virov, ki so ohranjeni šele od XII. stoletja dalje, opiše življenje in delo tlačanov, urejeno z urbarjem (ki je vseboval devet točk in ga je odobrila županija Zala), prikaže organizacijo takratnega družbenega in političnega življenja, položaja vasi in ljudi v vasi. Zanimiv je imenski seznam tlačanov, ki kaže, da so nekateri priimki popolnoma utonili v pozabo, in tabela družinskih imen, ki so se ohranila od leta 1768 do objave 1982, kakor na primer priimki Horváth, Gönc, Szabó itd. Analiza izvora imen nekaterih zaselkov in naselij, ki jih je mogoče povezovati s takrat pogostimi poplavami, lahko služi kot napotek za nadaljnje raziskovanje. Avtor se podrobneje ustavi ob razvoju meddržavnih odnosov med Jugoslavijo in Madžarsko, ki je od leta 1960 doživel nov razmah, medtem ko se je z otvoritvijo mejnega prehoda Dolga vas vključila v dinamičen vsestranski razvoj. Posebno poglavje je avtor posvetil razvoju šolstva v vasi od XIV. stoletja do današnjih dni, kulturnemu delovanju vaščanov ter dejavnosti in vlogi gasilskega društva. Zgodovinski pregled Dolge vasi je nadaljevanje prizadevanj avtorja, ki ga že poznamo po razpravi »Lokalna zgodovina Kota, Dobrovnika in Genterovec«, da opiše lokalno zgodovino narodnostno mešanih naselij v Prekmurju.

V drugem delu predstavlja Marija Požonec ljudske običaje, šege in verovanja v Dolgi

vasi. S podrobnim opisom načina življenja popelje bralca v notranji družinski svet vaščanov. Avtorica podrobno opisuje patriarhalni način življenja, ki je prevladoval do tridesetih let dvajsetega stoletja. Privlačen je opis običajev pri jedi, ki marsikaj pove o položaju in razmerjih med člani družine, posebej o položaju ženske in pa o notranjih zakonitostih vsakdanjega življenja Dolgovaščanov. Za etnologa bo dragocen opis dnevov, na katere se vežejo različna imena in šege, ki so več stoletij usmerjale dejanja ljudi. Podoba o duhovnem svetu Dolgovaščanov je avtorica skrbno sestavila po pripovedovanju najstarejših vaščanov. Iz tega dela je čutiti stalni človekov boj z naravo, skrb za vsakdanji kruh in za svoje ter bogastvo domišljije in čustvovanja, kar osvetljuje refleksije preteklosti v sedanjosti.

V tretjem delu podaja Ella Pivar zgodovino Hodoša, geografske in naravne znamenitosti ter običaje te vasi. Avtorica poseže v čas turških vpadov na to območje, oriše položaj tlačanov ter položaj vasi v tem času ter navede izvirna družinska imena. Podrobneje se ustavi pri preteklosti vaške šole, ki je bila močna postojanka reformacije, kar je ugodno vplivalo na razvoj izobraževanja v kraju. Priložen je seznam učiteljev, ki so od konca prejšnjega stoletja do leta 1945 poučevali na tej šoli.

V zaključnem delu Sándor Varga popelje bralca v preteklost Lendavskih gor, ki še danes navdihujejo številne umetnike k ustvarjalnosti. Natančno opisuje gojenje vinske trte in predelovanje grozdja, navade ob trgatvi in delitvena pravila goric še v dobi Marije Terezije. Slikovit je opis trgatve in običajev, ki danes vse bolj tonejo v pozabo.

Knjiga vsebuje bogato slikovno gradivo. Koristno bo služila etnologom, zgodovinarjem in vsem, ki jih zanima preteklost in sedanost, življenje in običaji ljudi v prekmurški vasi.

Mária Magda Honáth

Marija Kozar-Mukič: Slovensko Porabje. — Ljubljana, Szombathely: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, Muzej Savaria, 1984. — 225 str. (ilustr.).

V okviru projekta »Način življenja Slovencev 20. stoletja« je nastalo delo o življenju najbolj vzhodnega dela slovenskega naroda. Zanimivo in vzpodbudno je, da ga je napisala avtorica, ki je sama člen tega dela narodnega telesa. Druga zanimivost je, da je 77 strani slovenskega teksta prevedenega še

v madžarščino, kar omogoča distribucijo tega dela tudi med madžarsko kulturno javnost.

Po krajši geografsko historični opredelitvi področja svojega dela nam avtorica predstavi notranjo sestavo območja po vseh možnih parametrih od jezika in njegove znanstvene problematike kot specifičnega narečja, preko strukture naselij, upravne razdelitve vse od 11. stoletja dalje, cerkvene ureditve, problematike šolstva in začetkov pouka slovenščine, kulturnih društev in ustanov, tako da lahko tudi nepoznavalec dobi precej dobro sliko, podkrepljeno tudi s številnimi opozorili na literaturo o konkretni problematiki.

Po generalnem opisu področja v preteklosti nam avtorica predstavi v šestih poglavjih današnjo sliko slovenskega Porabja, s posebnim ozirom na dva izbrana kraja: Gornji Senik in Števanovce. V opisu demografskega razvoja območja nam s pomočjo statističnih podatkov predstavi razvoj prebivalstva, ki je v času našega stoletja izgubil več kot 2000 svojih članov. V poglavju o gospodarskem razvoju je predstavljena problematika zemljiške ureditve na skopi, ilovnati zemlji, ki ni preveč rodovitna, nekaj izvemo o živinoreji, obrti, industriji, ki je praktično ni, gozdarstvu, ki predstavlja veliko bogastvo teh sicer »revnih« krajev, trgovini, lovu in ribolovu, nabiralništvu.

Nato pa si sledijo poglavja o spreminjanju poklicne sestave prebivalstva s tabelama o spremembah v zaposlitveni sestavi prebivalstva in spremembah v izobrazbeni sestavi, ki je opisana v posebnem poglavju. Širše je poglavje o uvajanju novosti, kjer nam avtorica z etnološko natančnostjo predstavlja kdaj, kje in kaj se je novega uporabljalo v naseljih slovenskega Porabja. Zlasti za etnologe je zanimivo poglavje o razkroju (stopenji ohranjenosti) tradicionalne kulturne podedbe z opisi tradicionalnih običajev, ki so še ostali, a so počasi zapisani pozabi. V zadnjem poglavju o etnološki preučeni območja in predlogih pa so navedeni vsi pomembnejši moške, ki so se ukvarjali s problematiko Porabja s kratko predstavitev njihovega dela. Sledi jim nekaj predlogov za nadaljnje etnološko delo. Od strani 77 do 202 je isti tekst v madžarskem jeziku. Temu slede opombe, 7 strani virov in literature ter seznam informatorjev in angleški povzetek. Na koncu sta še dve karti ozemlja (prvi podatki v listinah in geografska predstavitev obeh variant narečja), temu pa sledi še bogato slikovno gradivo.

Delo je po znanstveni plati neoporečno in bo v širšem krogu zbirke SED predstavljalo droben, a pomemben element v znanju o slovenskem narodu tudi za rodove, ki prihajajo in jim bo današnja slika ravno tako tuja, kot je nam tista iz začetka stoletja.

Matjaž Rebolj

August Sfiligoj: Boj Slovencev pod fašizmom za narodne pravice, Pričevanje, Gorica 1984, 221 strani (tudi povzetek v italijanščini).

V presojo nam je dana knjiga, ki ne predstavlja samo spominov pomembne osebe preteklosti, ampak ima tudi dokumentarno ambicijo in predvsem s stališča pravnega strokovnjaka skuša prikazati delovanje organizacije TIGR na Primorskem in obsodbe njenih aktivnih članov, med katerimi je bil tudi avtor.

Ne bi bilo potrebno, da je začel obravnavo s prihodom naših prednikov v Benečijo in Primorsko, pri čemer niti ni upošteval najnovejših raziskav. Preučiti bo treba nekatera negativna mnenja o delovanju pokojnega soborca Zorka Jelinčiča. Precej navedb je citiral iz publikacij, ki opisujejo TIGR. Obravnaval je tudi odnos TIGR do KPI in Giustizia e Libertà. Čeprav je bil sprejet sklep, da ne sme priti do človeških žrtev, so posamezniki v TIGR vendarle vodili gverilski boj z orožjem. Avtor poudarja, da je Danilo Zelen iz Senožeč po zasedbi Jugoslavije prvi sprožil strel proti italijanski vojski in pri tem izgubil življenje. Velike vrednosti so številni drobni podatki o antifašizmu v Goriških Brdih in nasploh na Goriškem. Veliko izvemo o odnosih med goriško in tržaško organizacijo, za ime TIGR pa je avtor izvedel po koncu vojne. Govorili so le o Organizaciji. Preučene so najvažnejše akcije in omenjeno je, da so poskrbeli za razmnožitev Gortanove slike, širili iz Pariza preko Slovenije v Italijo protifašistični tisk, zraven pa še grozila pisma »Črne roke« najhujšim raznarodovalcem.

Pretirano je razvidno Sfiligojevo liberalno prepričanje. Poudarja misel, da krščansko-socialno usmerjeni politiki z Goriškega niso bili dosledni antifašisti in pojasnjuje pomembnejšo vlogo Tržačanov. Zanimiv je podatek, da so imeli tigrovci na osebni izkaznici zapisano številko štiri in to se jim je kasneje maščevalo. V knjigi je prikazano, kako so nekateri člani na zasliševanjih popustili in kako je bilo osvetljeno skoraj celotno

delovanje organizacije. Albert Rejec iz Tolmina je bil vodja TIGR in Borbe. Atentat na finančnega stražnika pri Kalu na Tolminskem sta opravila Danilo Zelen in Franc Fortunat iz Volč. Za dejanje pa je bilo zavestno po krivem obsojenih 13 nedolžnih vaščanov s Koprivišča. 5. decembra 1931 je bil avtor obsojen na procesu v Rimu na deset let zavora in po petih letih pomiloščen. Kot eden vodilnih članov narodnega odpora je bil ponovno obsojen 21. oktobra 1941. Na podlagi obtožnice trdi, da je bilo vodstvo TIGR predvsem liberalno usmerjeno, razen krščanskega socialista Stanislava Vuka iz Mirna. Sfiligoj je bil obtožen, da je izdal jugoslovanskemu konzulatu v Trstu trojni utrdbeni pas od Trbiža do Idrije, ki pa ga sploh ni bilo. Obsojen je bil na 30 let in opisuje odnose s komunisti v kaznilnici Civitavecchia, kjer je bil do leta 1944.

Sestavek o Danilu Zeleni je napisal Albert Rejec. Zelen je poudarjal, da je njihovo delovanje žrtvovanje izbranih, ki s svojimi življenji rešujejo narod v stiski. Čeprav je Sfiligoj v začetku knjige trdil, da med Tigrovci ni bilo komunistov, je Rejec navedel, da so bili v njem bojeviti ljudje vseh prepričanj: nacioanalisti, liberalci, katoliki in komunisti. Sfiligoj je povzel po članku dr. Lava Čermelja v Naših razgledih opis delovanja Alberta (Bertija) Rejca. Tudi pri prikazu primorske duhovščine pod fašizmom je čutili osti nenaklonjenosti do njihove vloge v protifašizmu.

Zanimivo je, da so Sfiligoja leta 1950 spet aretirali, da bi prestal še 17 let zavora na osnovi fašistične sodbe iz leta 1941. Italijanskim političnim zapornikom je bila dodeljena čast senatorjev v Rimu, Slovence pa so imeli za navadne zločince. Šele po številnih protestih je bil izpuščen in na prizivnem sodišču v Benetkah so ga 19. decembra 1950 oprostili. Vendar so vsi dogodki v zvezi s tem pokazali, da za Slovence ni enakopravnosti v Italiji. Ker še nimamo celovito napisane zgodovine TIGR, smo še toliko bolj veseli pričevanj, ki nam osvetljujejo to izredno poglavje primorske zgodovine.

Peter Stres

Gasilsko društvo Stožice, Ob petinsedemdesetletnici ustanovitve 1907—1982, Gasilsko društvo Stožice 1982, 113 str.

Znano je, da je prikaz delovanja gasilskih društev zelo priljubljena tema za raziskovalce krajevine zgodovine. Takih prikazov je nastalo že kar precej. Tudi Gasilsko društvo

Stožice je v čast 75-letnici svojega delovanja izdalo oris svojega delovanja, ki ga je na podlagi društvene kronike in sejnih zapiskov sestavil Vinko Škerl. Delo je sicer dopolnjen izdaja publikacije, ki jo je društvo izdalo ob 50-letnici delovanja.

V publikaciji lahko kronološko sledimo pripravam za ustanovitev Gasilskega društva v Stožicah, delovanju tega društva do prve svetovne vojne, gradnji gasilskega doma, prvim posredovanjem ob požarih. Prikazu delovanja društva med obema svetovnimi vojnami in obdobja druge svetovne vojne sledi zelo obširen prikaz njegovega razvoja po osvoboditvi. Mejniki v tem razvoju so bili predvsem ustanovitev skupnega gasilskega društva s sosednjo Ježico, zgraditev novega gasilskega doma, ponovna ustanovitev samostojnega gasilskega društva v Stožicah leta 1951, nabava nove gasilske opreme, zlasti gasilskih avtomobilov kot tudi posredovanja ob požarih.

Ob koncu publikacije so navedeni vsi požari, pri gašenju katerih je od leta 1908 dalje sodelovalo Gasilsko društvo Stožice, ter pregled društvenih predsednikov in članov od 1907 dalje.

Delo odlikuje veliko število zbranih podatkov in ilustracij. Njegov avtor si nedvomno ni zastavil kakih visokoletečih ciljev, podal pa je pregleden in nezahteven oris delovanja gasilskega društva, ki ima v svoji okolici že tričetrt stoletja trdno zakoreninjeno mesto.

Andrej Vovko

Saar, R. & R. Pirker: *Geschichte der Höhlenforschung in Oesterreich. Wiss. Beih. z. Ztschr. Die Höhle, str. 96, slik 57, lit. 350, Wien 1979*

Knjiga nosi letnico 1979, izšla je ob 100-letnici ustanovitve prvega speleološkega društva na svetu Verein für Höhlenkunde na Dunaju, vendar je prišla v roke slovenskih bralcev precej pozno. Deloma zaradi samega naslova, predvsem pa zaradi relativne redkosti in težje dostopnosti, je pri nas prešla neopaženo, čeprav si prav z naše strani zasluži precejšnjo pozornost. Bliža se namreč 100-letnica organizirane jamarske dejavnosti pri nas, 1889 je bilo v Postojni ustanovljeno prvo jamarsko društvo na slovenskih tleh, Antron, a pričujoče delo obsega tudi zgodovino raziskovanja jam na današnjem slovenskem ozemlju do I. vojne. To starejše obdobje ni le zgodovina raziskovanja jam na Slovenskem, saj je obsegala nek-

danja Avstrija poleg naših tudi druge obsežne kraške pokrajine. Prav zaradi tega je to delo za nas še bolj zanimivo, saj s tem kaže tudi na pomen, na mesto našega krasa in naših jam v širšem okviru. Ker je zgodovina raziskovanja jam na Slovenskem z naše strani relativno dobro obdelana, je toliko zanimivejša primerjava s tem delom, saj človeka vedno zanima, kako o njem, njegovi deželi in zgodovini sodijo drugi.

Poleg uvoda in seznama literature sestavlja delo troje poglavij: Človek in jame (R. Pirker), Zgodovinski pregled raziskovanja krasa in jam v Avstriji (po rokopisu pokojnega R. Saara) ter raziskovanje jam v Avstriji po 1961 (H. Ilming in H. Mrkos).

V prvem poglavju govori Pirker o obiskovanju jam iz najrazličnejših vzrokov od paleolitika preko mlajših predzgodovinskih obdobj do antike in časov prvih zapiskov o jamah. Že z antiko se pojavijo omenbe naših kraških pojavov — izviri Timava v Strabonovih delih. V nadaljevanju navaja vire 17.—18. stol. (Kircher, Valvasor, Nagel), pomembna odkritja na našem krasu (Postojnska jama, Labodnica, odkritje človeške ribice), Martelove raziskave, Fuggerjevo in Krausovo delo, ki v veliki meri govorita o naših jamah, koncert v Postojnski jami in Božičnice v Škocjanskih jamah.

Glavni del knjige predstavlja Zgodovinski pregled raziskovanja krasa in jam v Avstriji Od 45 strani tega poglavja jih 23 obravnava čas do I. vojne — torej čas, ko je vključena tudi zgodovina raziskovanja naših jam. Težko je v kratkem povedati, pri čem vse so bile vodilne oziroma pomembne za celotno Avstrijo prav jame z našega krasa, marsikdaj celo pomembne za evropsko in svetovno krasoslovje in speleologijo. Podrobneje je z našega ozemlja omenjenih osem jam, največkrat seveda Postojnska. V zvezi s slovenskim krasom so omenjeni takorekoč vsi starejši opisovalci naših kraških pojavov (Werner, Kircher, Schönleben, Valvasor, Nagel, Steinberg, Gruber, Hacquet, Schmidl, Schiner, Schiödte). Poleg učenjakov, ki so se zanimali tudi za kras kot tak, povsod po svetu, so med pomembnimi možmi avstrijskega krasoslovja tudi taki, ki se nam zdijo predvsem »kranjsko« usmerjeni in nekaterih niti mi sami ne štejemo med krasoslovce (Florjančič, Hohenwart, Freyer). Za novejši čas, drugo polovico 19. stol. in začetek 20. stol., so omenjeni kot raziskovalci (tudi) našega kraškega podzemlja številni znani naravoslovci, tudi vodilna imena svoje stroke (Putick, Linder, Kraus, Penck, Wolf), h katerim bi lahko šteli še raziskovalce, kot so Baliff, Cvijić, Grund, Kat-

zer, ki so se do zaključkov v svojih temeljnih delih dokopali delno tudi na podlagi izsledkov z našega krasa.

Seveda so omenjeni tudi številni dogodki — zgodovinski mejniki — iz naših jam: podpisi iz Postojnske jame, Vilenica — najstarejša turistična jama, jamska pravila Postojnske jame, Fercherjev načrt Postojnske jame, pogozdovanje krasa, Putickova intervencija ob nesreči v Lurloch, ustanovitev jamarskih društev na naših tleh, Antrona in Hadesa, ustanovitev Društva za raziskovanje jam v Ljubljani in avstrijski jamarski teden v Kočevju.

Delež našega krasa in naših jam v okviru zgodovine avstrijskega jamarstva se mi zdi pravilno in objektivno prikazan, pogrešam pa omembo nekaterih dosežkov, predvsem tehničnih v podzemlju, ki so bili doseženi s pomočjo domačinov Slovencev oziroma ki so jih opravili Slovenci sami. Kajti med »učeni« raziskovalci in opisovalci naših jam je bilo res bolj malo Slovencev, jih je pa bilo zato več med njihovimi vodniki, pomočniki, opazovalci in moštvi, ki so često edini omogočili vstop v podzemlje. Omenjeno je Čečevo odkritje notranjih delov Postojnske jame, manjkajo pa omembe Svetine (prvi se je spustil s čolnom po brzicah podzemlske Reke), Cerarja, Kebeta, Urbasa. Če je omenjena nesreča v Lurloch (1894), bi morala biti omejena tudi nesreča iz Jame v Griži, kjer so 1866 izgubili življenja štirje domačini s Krasa. Prav tako ni omenjena postavitev lestev v 160 m globokem vhodnem breznu Kačne jame (svetovno pomemben dosežek) ali pa odkritje Tihe jame v Škocjanskih jamah, oboje izključno dosežek domačinov. Podobnih stvari bi bilo mogoče naštetih še več, čeprav ni gotovo, da bi vse sodile v okvir tega dela. To je pač mnenje Slovenca, Slovenec v zgodovini Avstrije običajno občuti pomanjkljivo prikazan delež Slovencev in ima občutek, da je delo preveč »avstrijsko« usmerjeno, kar je pa po eni strani popolnoma razumljivo. Težko je v takem primeru so-

diti, kdo je bolj objektivni. Tako tudi menim, da bi bilo treba pri opisu ustanovitve »Verein für Höhlenkunde« (1879) na Dunaju jasno povedati, da je bil vzrok za ustanovitev prav naš kras, predvsem poplave na notranjskih kraških poljih. Preučevanja poplav se je lotil Kraus s pomočjo postojnskih in planinskih domačinov. Eden glavnih povodov za ustanovitev društva je bila prav Krausova želja, da bi omogočil boljše in podrobnejše poznavanje vodnih razmer v notranjskem podzemlju, ne le na poljih.

Po drugi pa vsebuje delo prave novosti tudi za slovensko jamarsko zgodovino, bodisi da določenih stvari sploh še nismo poznali, bodisi da se nam sploh niso zdele pomembne. Tak je primer karte, priložene Hacquetovi »Oryctographii...« (avtor F. X. Baraga), na kateri je prvič uporabljen dogovorjeni znak za kraško jamo. Navadno kar pozabljam na Rosenmüllerjev in Tillezjev sistematični opis kranjskih jam iz 1794. Omembe Moll'schejevega atlasa s posebnim delom, posvečenim Kranjski, vključno s tro-razsežnostnim prerezom Vilenice pa sploh še nisem zasledil v naši literaturi. Torej »odkritja«, ki bi jih bilo treba še obdelati z vidika slovenskega krasoslovja in speleologije. Samo ti trije primeri, nisem naštel vseh, so že dovolj, da kljub naštetim pomanjkljivostim ocenimo to delo kot pozitivno tudi za zgodovino našega krasoslovja in jamarstva. S tem v zvezi pa je tudi namen mojega poročila — potruditi se moramo, da bomo ob 100-letnici organiziranega jamarstva na Slovenskem vedeli kaj več o vsem tem, kot pa Avstrijci, ne pa, da bomo v tujih zgodovinah šele »odkrivali« dogodke iz svoje zgodovine.

Za konec naj omenim še, da je knjiga bogato ilustrirana, od 57 ilustracij jih 10 (vključno z naslovnico) prikazuje motive z našega krasa in iz naših jam. Tudi izbor literature je obširen, obsega 350 enot med katerimi jih je 61 takih, ki v večji oziroma pretežni meri obravnavajo naš kras.

UDK 711.453(497.12 Dravograd)
Jože Curnk, arhivski svetovalec, Pokrajinski arhiv v Mariboru
62000 Maribor, Glavni trg 7, YU

UDK 903.6(497.12 Lj. barje)

Drasko Josipovič, dipl. arheolog
64000 Kranj, Oldhamska 8, YU

Ob 800-letnici trga Dravograd

Ob odkritju najdišč sileksov na Ljubljanskem barju

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 33, št. 1, september 1985,
str. 1-5, cit. 8.

Med leti 1974 in 1981 je bilo na Ljubljanskem barju pri arheološki topografski in kartografski raziskavi odkritih 10 najdišč kamene industrije iz sileksa. Po trenutnih podatkih bi lahko vsaj nekatera izmed njih pripadala mezolitiku. Odkritje je pomembno, ker zapolnjuje veliko časovno vrzel v naseljitveni zgodovini Barja — med najdbo obdelane rogovlje severnega jelena z Vrhnike (ca. 20.000 let pr. n. št.) in med doslej najstarejšo koliščarsko nasebino ob potoku Resnik pri Igu (okoli 2300 let pr. n. št.).

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 33, št. 1, september 1985,
str. 5-10.

Letos slavi Dravograd 800-letnico, odkar se omenja kot trg. Za tako zgodovino dosegajo trškega statusa se ima kraj zahtevati predvsem svoji izredni strateški legi, saj je nastal na sečišču dravske in mislinjsko-labotske prometne smeri, ki je zaživela v 12. stoletju najprej kot cesna in vodna pot, ob koncu 18. stoletja pa tudi kot železniška. Vendar pa kraj kljub temu ni uspel postati mesto zaradi premajhne zasnove, premajhnega števila prebivalstva in premajhne podjetnosti. Ze po prvi in se bolj po drugi svetovni vojni je Dravograd precej zgubil na svoji prometni veljavi, to pa nado-mestil posebno po osvoboditvi s privzemom funkcij upravnega in poslovnega središča tega dela Podravja.

UDK 347.236(497.12 Golnik)
Dušan Kos, študent, PZE za zgodovino filozofske fakultete v Ljubljani
61000 Ljubljana, Kvedrova 10, YU

UDK 930.85(45:497.12) "13/17"
Ferdo Gestrin, dr., redni profesor FF v pokojju, Gestrinova 1
61000 Ljubljana, YU

Kulturne povezave med slovenskimi in italijanskimi deželami do 18. stoletja

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 33, št. 1, september 1985,
str. 11-17, cit. 34.

Razprava v pregledni in sintetični obliki prikazuje poglavitne italijanske vplive na kulturni razvoj slovenskih dežel tja do 18. stoletja. Povezuje jih s številnimi zlasti z gospodarskimi in demografskimi povezavami slovenskega prostora z italijanskim.

Marija Perko, študentka, PZE za zgodovino filozofske fakultete v Ljubljani
64204 Golnik, Gorice 4, YU

Gospodarske in socialne razmere na imenju Golnik (Gallenfels) sredi 18. stoletja

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 33, št. 1, september 1985,
str. 17-23, cit. 52, tab. 5.

Sredi 18. stoletja je na osrednjem Gorenjskem, med množico majhnih gospodarstev ali imenj eksistiralo sorazmerno majhno imenje (77 gospodinj-stev in graščina) Golnik ali Gallenfels. Avtorja z analizo terezijanskega katastra in socialnih popisov prebivalstva ugotavljata agrarno-gospodarska razmere in socialno-demografsko strukturo imenja. Poleg splošne slike izračunavata povprečen gospodarski obrat kmetije ter s tem odvisnost kmeč-kega prebivalstva od lastne agrarne proizvodnje.

Jozé Curk, Archival Advisor, Provincial Archives Maribor
62000 Maribor, Glavni trg 7, YU

UDC 711.433(497.12 Dravograd)

The 800th Anniversary of the Dravograd Borough

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 33, No. 1, September 1985,
str. 5-10.

This year Dravograd celebrates its 800th anniversary since it was first mentioned as a borough. For such an early achievement of the borough status the place has to thank mostly its exceptional strategic position — it was founded on the intersection of two traffic ways, the Drava and the Mishinja-Labot, which came to life in the 12th century first as a road and water connection, and toward the end of the 19th century also as a railroad one. In spite of this, the place did not succeed in becoming a town owing to its too small basis, too small number of inhabitants and insufficient initiative. Already after the World War I, and even so much more after the World War II, Dravograd lost a good deal of its traffic importance what was substituted after the liberation by taking over the function of administrative and business centre of this part of Podravlje.

UDC 347.236(497.12 Golinik)
in Ljubljana
Kos Dušan, Student at the Department of History, Faculty of Philosophy
61000 Ljubljana, Kvedrova 10, YU

Porto Marija, Student at the Department of History, Faculty of Philosophy
in Ljubljana
64204 Golinik, Gorlice 4, YU

Economic and Social Circumstances on the Estate of Golinik (Gallenfels) in the Middle of the 18th Century

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 33, No. 1, September 1985,
str. 17-28, cit 52, tab. 5.

In the middle of the 18th century, there existed in the central Gorenjsko among a number of smaller landed properties or estates a considerably small estate (77 houses + a manor house) called Golinik or Gallenfels. By way of an analysis of the Theresian land-register and the contemporary censuses, the authors establish the agrarian-economic circumstances as well as the socio-demographic structure of the estate. Apart from the general picture, they calculate average economic operation of a farm and, in this way, the dependence of the rural population on their own agrarian production.

Drasko Josipovič, Archaeologist
64000 Kranj, Oldhamaska 8, YU

UDC 903.6(497.12 Lj. barje)

On the Occasion of some Silex Findings on the Ljubljana Swamp

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 33, No. 1, September 1985,
str. 1-5, cit. 8.

Between the years 1974 and 1981 ten places of stone industry from silex were found on the Ljubljana swamp by way of archaeological topography. According to the present information, some of them could belong to the Mezzolithic. The discovery is important because it fills in a great temporary gap in the history of the settlement of the swamp — between the finding of the worked-off reindeer's antlers from Vrhnika (approximately 20,000 years B. C.) and the so far oldest cranog settlement along the Resnik brook by Ig (approximately 2,300 years B. C.).

UDC 930.85(45:497.12) "13/17"
Dr. Ferdo Gestrin, Retired Full Professor of the Faculty of Philosophy
61000 Ljubljana, Gestrinova 1, YU

Cultural Relations Between Slovene and Italian Lands Until the 18th Century

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 33, No. 1, September 1985,
str. 11-17, cit. 34.

The paper presents in a clear and synthetic manner the main Italian influences on the cultural development of Slovene lands up until the eighteenth century. The author relates them to numerous—especially economic and demographic connections of the Slovene territory with the Italian.

UDK 711.4(453.33) "17"
Damjan Prelovšek, dr., znanstveni sodelavec, Umetnostni zgodovinski in-
stitut dr. Franceta Stečeta, SAZU v Ljubljani
61000 Ljubljana, Novi trg 3, YU

Terezijanski Trst

Primer habsburskega uradniškega urbanizma 18. stoletja

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 33, št. 1, september 1985,
str. 28—41, cit. 80.

Kljub v zadnjem času povečanemu interesu italijanskih zgodovinarjev za nastanek in razvoj terezijanske naselebine v Trstu, ostajajo nekatera poglavja tega dogajanja še vedno v temi. V nasprotju z dosedanjimi poskusi avtorja celotne zasnove, se zdaj veliko bolj upravičen študij načina delovanja sistema gradbenega uradništva, ki je s sebi lastno logiko postopoma omogočil nastanek enčne in torisno pravilne urbane celote. S pri-
tegnitvijo virov iz AS je mogoče podčrtati tudi dostej prezro pionirsko vlogo Franca Rakovca von Raigersfelda (1697—1760). Kot visok državni uradnik in vnet merkantilist je živel v predstavo o novi naselebi na za-
stih solinah, ki naj bi se zgledovala predvsem pri holandskih mestih. Ob njem velja omeniti še slovenskega zemljemera Vida Kosmata, avtorja prve katoliške cerkve v Terezijanskem predmestju.

UDK 949.712-2"1919/1920" :323.269.5
Jurij Perovšek, mag., asistent, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja
61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1, YU

Revolucionarne »občine« v Sloveniji v letih 1919—1920

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 33, št. 1, september 1985,
str. 49—53, cit. 24.

V prispevku obravnava avtor pojavnost oblike revolucionarnosti na Sloven-
skem v letih revolucionarnega vrenja, neposredno po koncu I. svetovne
vojne in podrobneje predstavi osvajanje oblasti v nekaterih občinah, iz-
vršeno na revolucionaren način. Ugotavlja, da je bil na Slovenskem priso-
ten revolucionaren nemir že ob razpadu Avstro-Ogrske monarhije, se
splojeval naslednje leto ter dosegel vrh spomladi 1920 v železničarski in
splošni stavki slovenskega delavstva. Pri tem opozarja, da ziom te stavke
ni zavrl delavskega gibanja, pač pa le spremenil pogoje nadaljnje vo-
denja razrednega boja.

UDK 940.49(472.12) :656.881.121.3

Janez J. Svajncer, novinar in publicist
62000 Maribor, Cesta zmage 92, YU

Slovenske vojne razglednice v prvi svetovni vojni

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 33, št. 1, september 1985,
str. 41—49, cit. 4.

Tudi na Slovenskem so v letih prve svetovne vojne nastale posebne vojne
razglednice. Najštevilnejše so bile natisnjene v skupinah pod skupnim
imenom Vojska v slikah. Prva skupina je bila natisnjena novembra 1914,
večina v letih 1915 in 1916, zadnja skupina spomladi 1918, vseh razglednic
je bilo 137, naklade po več tisoč kosov. Sličice so bile delo Maksima Gaspa-
rija, Hinka Smrekarja, Antona Koželja, Ivana Vavpotiča in verjetno Valen-
tina Hodnika. Slovenske vojne razglednice se bistveno razlikujejo od
avstro-nemških propagandnih razglednic. Redkum bi bilo mogoče pripisati
vojni propagandno poslanstvo, večina pripoveduje o želji po miru in vr-
nitvi svojcev z bojišč, o žalosti za padlimi in o strahu za našo Sočo, po-
samezne so celo izrazilo slovensko narodno zavedne. Čeprav je te razgled-
nice založil klerikalni tisk, jih ne moremo uvrstiti med klerikalno pro-
pagandne.

UDK 329.71(439=86) "1944/. . ."
Jožef Nemeth, prof. slovenščine in zgodovine, Osnovna šola Gornji Senik,
LR Madžarska

Oris razvoja Demokratične fronte južnih Slovanov na Madžarskem

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 33, št. 1, september 1985,
str. 54—58, cit. 20.

Avtor predstavlja razvoj narodne in politične organizacije južnih Slovanov
na Madžarskem, v katero so vključeni tudi porabski Slovenci. Težišče nje-
govega razpravljanja leži na prvih letih po vojni (1945—1948), ko so bili
postavljeni temelji današnji narodnostni organiziranosti. V drugem delu
članka avtor opozarja na ključne elemente madžarske narodnosne poli-
tike, ki je postala manjšinam prijaznejša po informbirojevskem sporu in
je našla svoje mesto tudi v madžarskih ustavah.

Razprave v tej številki so napisali:

Draško Josipovič, Jože Curk,
Ferdo Gestrin, Dušan Kos,
Marija Perko, Damjan Prelovšek,
Janez J. Švajncer, Jurij Perovšek,
Jožef Nemeth

Izdaja Sekcija za krajevno zgodovino
Zveze zgodovinskih društev Slovenije